

TÓTH I. JÁNOS

DEMOGRÁFIAI TÉL

A modernizáció sötét oldala

GONDOLAT

Tóth I. János

DEMOGRÁFIAI TÉL

Tóth I. János

DEMOGRÁFIAI TÉL

A modernizáció sötét oldala

Gondolat Kiadó
Budapest, 2021

A könyv megjelenését a Batthyány Lajos Alapítvány támogatta.

© Tóth I. János, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 556 069 1

Tartalom

BEVEZETÉS	13
-----------	----

I. RÉSZ DEMOGRÁFIAI ALAPOK

1. METADEMOGRÁFIAI ELŐFELTEVÉSEK	21
1.1. Mikro- és makroállapot	21
1.2. Demográfiai folyamatok természete	24
1.3. Oksági kapcsolatok a demográfiában	26
1.4. Tradicionális társadalmak	28
1.5. Modernizáció	29
1.6. A ráció korlátai	34
2. ALAPFOGALMAK	37
2.1. Születés és halálozás	37
2.2. Várható élettartam	38
2.3. Természetes szaporodás és fogyás	40
2.4. Természetes egyenlőség	42
2.5. A termékenység mutatói	44
3. AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁG DEMOGRÁFIAI MODERNIZÁCIÓJA	48
3.1. Élettartam és a termékenység változása Britanniában	48
3.2. Modernizáció fázisai Britanniában	51
3.3. Francia és német modernizáció	53
3.4. Alacsony termékenység és csökkenő népesség	56

4. A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET TIPIKUS ÉRTELMEZÉSE	59
4.1. A demográfiai átmenet sokfélesége	59
4.2. Az átmenet tipikus értelmezése	61
4.3. A második demográfiai átmenet	64
4.4. Az Egyesült Királyság demográfiai átmenete	65
5. DEMOGRÁFIAI ÁTMENET ATÍPIKUS FORMÁI	69
5.1. Japán demográfiai átmenete	69
5.2. Dél-Korea demográfiai átmenete	71
5.3. Izrael demográfiai átmenete	72
6. A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET DEDUKTÍV ÉRTELMEZÉSE	76
6.1. Az induktív általánosítás korlátai	76
6.2. Egy deduktív elemzés keretei	77
6.3. Definíciók és premisszák	79
6.4. Tételek	80
6.5. Termékenységtudatos társadalom hatása	82
6.6. Migráció hatása a demográfiai átmenetre	84

II. RÉSZ

DEMOGRÁFIAI TÉL

7. KORUNK DEMOGRÁFIAI TENDENCIÁI	87
7.1. Globális demográfiai tendenciák	87
7.2. Kontinentális különbségek	89
7.3. Az OECD-országok termékenysége	92
8. DEMOGRÁFIAI TÉL EURÓPÁBAN	96
8.1. Európai tendenciák	96
8.2. Demény Európa népesedési kilátásairól	100
8.3. Kelet-Európa demográfiai helyzete	103
8.4. A Kárpát-medence demográfiai helyzete	106

9. DEMOGRÁFIAI ÁTMENET MAGYARORSZÁGON	110
9.1. Modernizáció hatása az élettartamra	110
9.2. Modernizáció hatása a termékenységre	112
9.3. A demográfiai átmenet periodizációja	115
9.4. Népeségfogyás napjainkban	119
9.5. Népeségfogyás jövője	120
10. POLITIKA ÉS NATALIZMUS MAGYARORSZÁGON	125
10.1. A termékenységi ráta változása	125
10.2. A Ratkó-korszak hatása a termékenységre	130
10.3. A megtorlás hatása a termékenységre	133
10.4. A rendszerváltás hatása a termékenységre	135
10.5. A kormányzatok hatása a termékenységre	136

III. RÉSZ

A DEMOGRÁFIAI TÉL STRUKTURÁLIS OKAI

11. FOGAMZÁSGÁTLÁS	145
11.1. Természetes termékenység	145
11.2. Fogamzásgátlás kulturális vonatkozásai	146
11.3. Fogamzásgátlás statisztikája	149
12. URBANIZÁCIÓ	152
12.1. Városiasodás	152
12.2. A városok antinatalista hatása	153
12.3. Bookchin az urbanizációról	155
12.4. Spengler az urbanizációról	157
13. ÖREGSÉGI NYUGDÍJ	160
13.1. Az öregek önkéntes halála	160
13.2. Tradicionális válasz	161
13.3. Bismarcki modell	162

13.4. Nyugdíjról általában	164
13.5. Összeomló nyugdíjrendszer	165
 14. NŐI MUNKAVÁLLALÁS	 168
14.1. Tradicionális munkamegosztás	168
14.2. A női munkavállalás következményei	169
14.3. A női munkavállalás Magyarországon	171
 15. ÚJ CSALÁDMODELLEK	 177
15.1. Tradicionális családmóde	177
15.2. Feminista családmóde	178
15.3. Amerikai családmóde	181
15.4. Skandináv családmóde	185
15.5. Kelet-európai családmóde	189
15.6. Dél-európai családmóde	191
 16. SZEXUÁLIS FORRADALOM	 193
16.1. Szexuális normák értelméről	193
16.2. Michel Houellebecq élete	195
16.3. Kényszerű cölibátus	196
16.4. Az elköteleződés nehézsége	199
16.5. Öncélú szexualitás	200
16.6. Instabil házasságok	202
16.7. Gyermekvállalás terhei	203
16.8. A szexuális forradalom után	205
16.9. Demográfiai háttér	206
 17. GAZDAGSÁG ÉS JÓLÉT	 209
17.1. Jólét és termékenység	209
17.2. Kivételes helyzetű országok jellemzése	212
17.3. Az adatok makroszintű értelmezése	217
17.4. Az adatok mikroszintű értelmezése	218
17.5. Fekete a gyereknevelés költségeiről	222

IV. RÉSZ

A DEMOGRÁFIAI TÉL ÉS AZ IDEOLÓGIA

18. A FELISMERÉS NEHÉZSÉGEI	227
18.1. A demográfiai tél láthatatlansága	227
18.2. Demény a demográfiai télről	229
18.3. A demográfusok egyirányú tévedései	232
18.4. Népesedési viták Magyarországon	235
18.5. Ratkó-unokák és a demográfusok hallgatása	239
19. AZ ELHALLGATÁS IDEOLÓGIÁJA	242
19.1. A hallgatás lehetséges okai	242
19.2. Demográfia és ideológia	245
19.3. Ideologikus szaktudományok	247
19.4. Fekete az életellenes erőkről	249
20. METADEMOGRÁFIAI KITEKINTÉS	255
20.1. Korunk népesedési helyzete	255
20.2. Történeti kitekintés	256
20.3. A modernizáció formái	257
20.4. A modernizáció demográfiai hatásai	259
20.5. Demográfiai átmenet	260
20.6. Az antinatalizmus strukturális okai	261
20.7. Új világrend: Nyugat és Dél dualizmusa	263
20.8. A modernizáció várható kimenetelei	264
20.9. Mérsékelt modernizáció	266
SZAKIRODALOM	267
ÁBRÁK LISTÁJA	275

*Máténak, Marcellnek
és Katicának*

Bevezetés

A könyv elsődleges célja a demográfiai tél bemutatása, amely magában foglalja a jelenség kialakulását, leírását, tragikus végeredményét, továbbá közvetlen és közvetett okainak az azonosítását. A demográfiai tél állapotát olyan társadalmi jelenségek mutatják, mint a csökkenő gyermekvállalás, előregedés, természetes fogyás, népességcsökkenés, falvak elnéptelenedése, munkaerőhiány, nyugdíjválság. Az így kibontakozó pusztulás mértékét a *Demographic winter* (2008) című amerikai dokumentumfilm a nukleáris télhez hasonlítja.

Egy nemzet létszámát négy tényező határozza meg: születés, halálozás, bevándorlás és kivándorlás. A dolgozat centrumában az első kettő, vagyis az ún. természetes népmozgalom és azon belül is a születés áll, amelyet nemcsak demográfiai, hanem népesedéspolitikai, társadalomfilozófiai és ideológiai szempontból is elemzek. Tehát a mű fókuszában a migrációs hatásoktól mentes demográfiai tél áll, amely a demográfia fogalmait felhasználva, úgy definiálható, mint a *tartósan fennálló természetes fogyás*. Ennek közvetlen oka pedig az alacsony (kisebb mint 2,1 gyerek/nő) termékenységi ráta. A lakosság kihalása általában sok generációt igényel, ugyanakkor a népesség meglepően gyorsan megfelelődik és megtizedelődik. Ez pedig azt jelenti, hogy a kérdéses nép mint kollektív entitás viszonylag gyorsan eltűnik.

A modernizálódó népek esetében számos demográfiai megatrend figyelhető meg: az élettartam növekedése, a csecsemőhalandóság csökkenése, illetve a születési és termékenységi számok folyamatos csökkenése. Az első kettő a modernizáció szándékolt, fényes és jó oldala, míg a harmadik és a negyedik a modernizáció járulékos kára. A járulékos kár definíció szerint nem szándékos és gyakran előre nem látott kárt jelent.

Általában a járulékos kár a szándékos előnyhöz képest csak másodlagos jelentőségű. Vannak azonban olyan civilizációs folyamatok, ahol a járulékos kár hosszú távon jelentősebb, mint a szándékolt előny. Erre jó példa a klímaváltozás, amely nem más, mint a fosszilis energiahordozók elégetéséből származó járulékos kár, a közgazdaság terminológiája szerint negatív externália. Természetesen a fosszilis energiahordozók elégetésére épülő modern társadalmaknak nem az a céljuk és a szándékuk, hogy az emberiség fennmaradását fenyegető klímaváltozást okozzanak. A demográfiai tél a modernitásnak szintén nem szándékos, hanem járulékos kára, amely jelenleg csak Kelet-Európa kisebb és szegényebb népeit és nemzeteit fenyegeti megsemmisüléssel, de a folyamat előrehaladása Kelet-Ázsia és Nyugat számára is rendkívüli kihívásokat jelent.

A modernizáció antinatalizmusa (születést korlátozó hatása) egy láthatatlan és rejtélyes folyamat, amelyre eddig csak néhány író és filozófus (Oswald Spengler, Joseph Daniel Unwin, Fekete Gyula, Michel Houellebecq) figyelt fel. Sajnos a modernizáció elmúlt évtizedeiben a spontán és járulékos antinatalizmus mellett megjelent és egyre nagyobb teret kap a tudatos és szándékos antinatalizmus is. Ez ma még csak a nyugati központokban terjed, de nyilvánvalóan el fogja érni Kelet-Európát is. Ez pedig azt jelenti, hogy Észak egyre jobban elmerül a demográfiai téliben.

A születési számok folyamatos csökkenése mögött a termékenységi arányszámok folyamatos csökkenése áll. Ha a termékenységi ráta a kettes érték alá csökken, akkor idővel elkezdődik az ún. természetes fogyás. Ma még nem tudhatjuk, hogy a termékenységi arányszámok csökkenése spontán módon megáll-e valahol, és ha igen, akkor milyen értéknél? Az elmúlt évtizedek azt mutatták, hogy az USA-ban 1,9, míg Nyugat-Európában 1,6 gyerek/nő körül stabilizálódott a termékenység. Az antinatalista ideológiák előtérbe kerülése azonban újabb lendületet adott a termékenységi ráta csökkenésének. Így azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a termékenységi ráta aszimptotikus jelleggel halad a nulla gyerek/nő érték felé.

A könyv négy részből és húsz fejezetből áll. Míg a könyv első fele a születés és a termékenység csökkenésének a formális vonatkozásait

vizsgálja, azaz a hangsúlyt a „hogyan” kérdésre helyezi, addig a könyv második fele a termékenység csökkenésének a tartalmi okait keresi, azaz a „miért” kérdésre akar választ. Ezzel párhuzamosan a könyv első része a demográfiai tényekre és folyamatokra, míg a második része ezeknek a tényeknek és folyamatoknak a demográfiai, politikai és ideológiai okaira és következményeire koncentrálni.

A *demográfiai alapok* című első rész a demográfia általános fogalmait tárgyalja, különös tekintettel a metademográfia, a születés, természetes fogyás és egyenlőség, illetve a demográfiai átmenet kérdéseire. A demográfiai átmenet nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is fontos jelenség. A demográfiai átmenet elmélete ugyanis azt tanítja, hogy az optimális népesedési helyzet a modernizáció „végén” spontán módon kialakul. Tehát a népeknek és a nemzeteknek nem kell aggódni a túlságosan alacsony születési számok és a népességfogyás miatt, hiszen a „népesedés inherens törvényei” végül kialakítják az egyensúlyt. Ráadásul ezt az elméleti várakozást néhány, a modernizációban élőnyaró nyugati nemzet demográfiai tapasztalata is megerősíti.

Álláspontom szerint a demográfiai átmenetnek ez az értelmezése téves, a demográfiai átmenet inherens törvényei valójában az előregedéshez és a népességfogyáshoz vezetnek. Az angol, francia és skandináv demográfiai egyensúly nem a demográfiai átmenet inherens törvényei miatt, hanem éppen azokkal szemben alakult ki olyan speciális okok miatt, mint a háború utáni baby boom és a folyamatos bevándorlás. Ez egyben azt is jelenti, hogy demográfiai átmenetnek regionálisan és kulturálisan különböző formái léteznek, azaz a nyugatias jellegű demográfiai átmenet mellett létezik a keleties jellegű demográfiai átmenet is. A kettő között az a legfőbb különbség, hogy az előbbi a természetes egyensúlyban, míg az utóbbi a természetes fogyásban végződik. Ha a Kelet népei és nemzetei nem képesek megállni ezen a demográfiai lejtőn, akkor mint kollektív etnikumok gyorsan kikopnak a világból.

A *Demográfiai tél* című második rész egy rövid európai és kelet-európai kitekintés után döntően Magyarország demográfiai helyzetével foglalkozik. Ennek keretében vizsgálom a magyar demográfiai átmenet szakaszait, rámutatok arra, hogy Magyarország az első között került a természetes fogyás állapotába. Továbbá vizsgálom a politika direkt és

indirekt hatását a teljes termékenységi arányszámra (TTA). A demográfiai télnél egyaránt vannak általános és regionális sajátosságai. Mivel Magyarország élen jár ebben a negatív folyamatban, ezért tapasztalatai hozzájárulhatnak a demográfiai tél jobb megértéséhez.

A demográfiai tél strukturális okai című részben minden fejezet a termékenység csökkenésének egy-egy vélelmezett okát tárgyalja. A modernizáció antinatalista hatása elsősorban a következő tényezők kölcsönhatására vezethető vissza: fogamzásgátlás, urbanizáció, antinatalista nyugdíjrendszer, női munkavállalás, családmódel átalakulása, szexuális forradalom, a gyermeknevelés növekvő költségei. Ezek a folyamatok az ember természetét is antinatalista irányba módosítják. Mivel ezek a tényezők a modernizáció lényegi folyamatait jelentik, ezért joggal jelenthetjük ki, hogy a modernizáció antinatalista jellegű. Ennek a tézisnek a bizonyítása azonban nem könnyű, aminek tudományelméleti okai is vannak. Míg a fentebb említett modernizációs folyamatok, illetve demográfiai megatrendek mint empirikus folyamatok könnyen megfigyelhetők, addig a közöttük levő oksági kapcsolat nem figyelhető meg.

A demográfiai tél ideológiai vonatkozásai című negyedik részben azt a kérdést vizsgálom, hogy a modern nemzetek miért nem néznek szembe ezzel a problémával. Tézisem szerint ennek több oka is van: a már említett tudományelméleti nehézségektől a nem-születés láthatatlanságán át a demográfiai folyamatok lassúságáig. Külön fejezetben vizsgálom a demográfiai tél elhallgatásának ideológiai okait, jelesül a modernizáció önhittségét. Az önkritika nehéz műfaj, és a modernizáció sem fogja az általa okozott antinatalizmust problémaként definiálni. Éppen ellenkezőleg, a modernizáció mint alapvető társadalomszervező rezsím kíméletlenül eltapos minden olyan véleményt, teóriát és ideológiát, amely megkérdőjelezi őt, vagyis az antinatalista modernizációt. A szükséges kritikai szembenézés is csak más alapról tehető meg, legyen az a tradíció vagy egy más jellegű (pl. pronatalista) modernizáció.

A demográfiai tél példáján rámutatok arra, hogy a tudományos és különösen a társadalomtudományos paradigmák nemcsak az empirikus tényekhez, hanem a korszak uralkodó ideológiáihoz is igazodnak. A történelem is számos példát mutat arra, hogy a pusztító hatású ideológikus szaktudományok gyakran kialakulnak.

A könyvet egy rövid összefoglaló fejezet zárja, amelyben modernizáció lehetséges demográfiai kimeneteleit tekintem át. A modernizáció jelenlegi (szélsőséges) formája szükségszerűen vezet Nyugat és Dél dualizmusához, ahol Nyugat ugyanúgy kiszervezi a költséges reprodukciót, ahogy korábban kiszervezte a költséges termelést. A másik opciót a mérsékelt modernizáció jelenti, amely szerint a reprodukciót minden népnek és nemzetnek önerőből kell megoldania.

Végül néhány személyes megjegyzést is szeretnék megosztani az olvasóval a könyv megírásával kapcsolatban. Tekintettel arra, hogy biológusdiplomával is rendelkező filozófus vagyok, ezért mindig is érdekelt a környezetfilozófia és a bioetika. 2014-ben egy bioetikai kötetbe készülő „Bioetika, fenntarthatóság, reprodukció” című tanulmány írása közben ismertem fel, hogy sem a népességgrobbanás, sem a demográfiai tél nem fenntartható, azaz csak a stacionárius népesség tekinthető fenntarthatónak. Ez viszont azt jelenti, hogy a kettes körüli termékenységi arányszám kitüntetett társadalmi és morális jelentőséggel bír a fenntartható fejlődés szempontjából. Ezt követően több tanulmányt írtam ebben a témakörben, majd hozzáfogtam ennek a könyvnek az elkészítéséhez, ami meglepően sokáig tartott.

Végzettségem szerint tehát nem vagyok demográfus. Ugyanakkor a témakör megkövetelte, hogy egyre jobban elmélyedjek ebben a diszciplínában. Szorgalmasan bújtam a demográfiai könyveket és cikkeket, különös tekintettel Demény Pál könyveire és írásaira, sőt vele több személyes konzultációt is folytathattam. Ennek ellenére nyilvánvalóan másképpen látom ezt a területet, mint a professzionális demográfusok. Bízom benne, hogy megközelítésem nemcsak külső, hanem egyben hasznos nézőpontot is jelent, azaz hozzájárul a demográfiai tél jobb megértéséhez, hiszen ennek a témának tudományelméleti, ideológiai és multidiszciplináris vonatkozásai is vannak.

Az olvasó helyzetét megkönnyítendő minden fejezet elején van egy rövid összefoglaló áttekintés. Terjedelmi korlátok miatt csak a fontos vagy speciális értelemben használt fogalmakat definiálok, a többi fogalom esetében az olvasó különböző enciklopédiák, például a Wikipédia segítségével tájékozódhat. A statisztikai mutatók, ha külön nem jelzem, akkor 2020-ra vonatkoznak, és a „jelenleg” kifejezés is erre az évre utal.

Számomra meglepő volt, hogy a különböző források demográfiai adatai milyen mértékben különböznek egymástól, ebből fakadóan a numerikus jellegű következtetéseim, pl. különböző népek demográfiai átmenetének a szakaszaira vonatkozó becsléseim is magukon viselik ezt a bizonytalanságot. A könyv eleje különösen sok demográfiai adatot tartalmaz, amelyeket igyekeztem ábrázolni táblázat vagy grafikon segítségével. A liberalizmusnak a 17. századtól számtalan formája alakult ki: klasszikus, gazdasági, konzervatív liberalizmus. Az utóbbi időszakban ezen irányzaton belül a baloldali liberalizmus vált meghatározó jelentőségűvé, tehát az egyszerűbb beszédmód érdekében a liberalizmuson a balliberalizmust értem.

Az idézeteket a tipográfia segítségével is jelzem: a rövidebb idézeteket dőlt betűvel, míg a hosszabb idézeteket speciális bekezdési formátummal. Hosszabb idézetek után megadom az idézett szerző nevét, a hivatkozott mű évszámát és oldalszámát. Ezt a hivatkozási módot használom akkor is, ha egy szerző a főszövegben említésre kerül, egyébként lábjegyzetek segítségével hivatkozom a forrásokra.

Szeretném megköszönni a kézirat átolvasását, kritikai megjegyzéseket, véleményeket és bátorításokat a következő kollégáimnak és barátaimnak: Dr. Balogh Péter, Dr. Békés Márton, Prof. Bernáth Árpád, Prof. Csejtei Dezső, Demény Pál akadémikus, Prof. Máté-Tóth András, Prof. Mészáros József, Prof. Pavlovits Tamás, Prof. Szabó Tibor. Szintén szeretném megköszönni fiamnak, Dr. Tóth Attila Máténak az adattudós szemléletű tanácsait, továbbá a grafikonok megszerkesztését. Hálás köszönettel tartozom a feleségemnek is, aki nemcsak tolerálta, hanem bearanyozta ezeket az éveket (is), amíg ennek a könyvnek a kézírata elkészült.

I. RÉSZ

DEMOGRÁFIAI ALAPOK

1. FEJEZET

Metademográfiai előfeltevések

Mint minden tudománynak, a demográfiának is vannak „meta-” kérdései. A demográfiai tél szempontjából különösen fontos kérdések a következők: mikro- (individuális) és makro- (társadalmi) állapot, a demográfiai folyamatok természete, demográfiai okság kérdése, illetve a modernizációhoz kapcsolódó kérdések.

1.1. MIKRO- ÉS MAKROÁLLAPOT

A tömegjelenségek vizsgálata számos tudománynak – termodinamika, populációs dinamika, demográfia, statisztika – a központi feladata. Itt mindig felmerül a mikro- és makroállapot különbsége. Például egy hatlapos dobókockát elgurítva ugyanannyi az esélye bármelyik lap felülre kerülésének (mikroállapotnak), ha azonban száz dobókockát egyszerre gurítunk el, az eredmény átlaga (makroállapota) törvényszerűen 3,5 közelében lesz. Azaz a dobókockák mikroszintű „szabadsága” makroszinten egy erőteljes determinációban, a 3,5-ös végeredményben jelentkezik. A mikroszintű szabadság és makroszintű determináció általában jellemzi a tömegjelenségeket.

A mikro- és makroszint különbsége már a legegyszerűbb termodinamikai rendszer, pl. egy pohár tea esetében is fennáll. Az atomok szintjén ez az entitás nem is létezik, hanem csak a víz, a tea és az üveg részecskék milliárdjainak a mechanikus mozgása. Ez az entitás, vagyis *‘egy pohár tea’* csak makroszinten válik létező entitássá, és ezzel párhuzamosan új (termodinamikai) állapotjelzők sokasága is realitást kap, úgy mint hőmérséklet, nyomás, térfogat, energia, entrópia, irreverzibilitás

stb. Termodinamikusok kimutatták, hogy minden makroállapotot több különböző mikroállapot valósíthat meg, de egy mikroállapot csak egy makroállapothoz tartozhat. A két leírást formálisan a *statisztikus mechanika* köti össze egymással, ugyanakkor a két állapot közötti kapcsolat még a természettudományokban sem egyértelmű; lásd koppenhágai interpretáció, Schrödinger macskája, kétrés-kísérlet.¹

Minden rendszer elemezhető redukcionista és holisztikus módon. Az előbbi szerint a rendszer sajátosságai levezethetők az alkotórészeinek a sajátosságaiból, míg az utóbbi szerint a rendszer egy olyan egész, amely több, mint a részeinek összege. Általában a rendszerelméletet a holisztikus és antiredukcionista gondolkodás jellemzi. A rendszerelmélet egyik fontos problémája az emergencia, vagyis olyan új tulajdonságok vagy struktúrák megjelenése, ami redukcionista módon nem magyarázható.

A szakértők emergens jelenségnek tekintik a következőket: víz, forrászél, madárraj, hangyaboly, város, tőzsde, sakk, tudat, élet, piacgazdaság. Például a vízmolekulák sokaságának, vagyis a víznek számos új tulajdonsága van: *folyékony, hűtésekor megfagy, melegítésekor gőzzé változik*. Ezen sajátosságok egyike sem jellemzi a vízmolekulát, csak a vízmolekulák sokaságából kialakuló új rendszert, a vizet.² Az emergens tulajdonságok megjelenésében általában fontos szerepet játszanak a tömegjelenségek.

A társadalomtudományokban a mikroszintet az individuumok, míg a makroszintet az individuumok sokaságából kialakuló egységek jelentik, úgymint családok, települések, régiók, népek és társadalmak. A társadalomnak mint egységes makrorendszernek vannak olyan speciális sajátosságai, amelyek nem vezethetők le az ember individuális sajátosságaiból. Minden társadalom elemezhető az individuum és a társadalmi egész szempontjából. Az előbbi megközelítést olyan irányzatok képviselik, mint redukcionizmus, módszertani individualizmus, liberalizmus, alulról felfelé (bottom-up) módszer stb., az utóbbit pedig olyan izmu-

¹ Lásd a Wikipedia szócikkeit.

² Wikipédia: Emergencia

sok, mint a holizmus, módszertani nacionalizmus, strukturalizmus, felülről lefelé (top-down) módszer.

Vegyük például a szó általánosabb értelmében vett gyermeknemzés kérdését. Az individualista megközelítés egyrészt olyan pszichológiai témákra koncentrál, mint a szexuális vágy, udvarlás, szexuális kapcsolat, fogamzásgátlás, másrészt olyan szociológiai és társadalmi struktúrákra, mint a házasság vagy éppen a házasságon kívül szexuális kapcsolatok kérdése. A mikroszintű elemzés szükségképpen érint makroszintű struktúrákat, hiszen az emberek is szembesülnek ezekkel.

A gyermekvállalást makroszinten a demográfia vizsgálja olyan – csak társadalmi szinten értelmezhető – fogalmak segítségével, mint születési és termékenységi arányszám, természetes szaporodás, demográfiai átmenet (lásd később). Míg a gyerekvállalás individuális szinten egy szabad és autonóm döntés, addig makroszinten nagymértékben determinált folyamat. Például a termékenységi ráta minden európai országban kisebb, mint 2,1, ezzel szemben minden afrikai országban nagyobb, mint 2,1 gyerek/nő.

Tehát ami mikro- (individuális) szinten egy autonóm döntés, az makro- (társadalmi) szinten a körülmények által meghatározott folyamat. Mindkét leírásra szükség van, mivel csak így ragadhatók meg a Janus-arcú demográfiai folyamatoknak a mikro- és makro-, az individuális és társadalmi oldala. E két szint, illetve a két leírás között nyilvánvalóan van összefüggés, de ezt még nem értjük. A fizikusok már felismerték, hogy a két elemzési szint között bonyolult kapcsolat van, és megtanulták, hogy a mikroszintű sajátosságokból és összefüggésekből nem vezethetők le a makroszintű folyamatok. Szerintem a demográfiai folyamatok többségénél is ez a helyzet, de a legtöbb társadalomtudós még hisz a módszertani individualizmusban mint elégséges és kizárólagos magyarázó erőben.

1.2. DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK TERMÉSZETE

A demográfiai folyamatoknak több speciális sajátosságuk is van: makroszintű, lassú és egyedi. A demográfia a népességet *makrorendszerként* írja le. Ez azt jelenti, hogy a népesség egészére vonatkozó állapotjelzőket és paramétereket használ, úgymint születési arányszám, átlagéletkor, népsűrűség. Ezek nélkül a mutatók nélkül egy nagy létszámú közösségről (pl. egy népről) lehetetlen pontos képet kapni. Megfigyelései mindenkinek lehetnek, de azok mindig egyediek és esetlegesek. Sohasem tudhatjuk, hogy a szomszéd városban is ez történik, vagy csak a mi városunkban. Ebből következik, hogy a társadalom és a politika is csak a demográfusoktól értesülhet ezekről az alapvető folyamatokról. Ha a demográfusok elmondják a demográfiai tényeket, akkor a társadalom tud, ha nem mondják el, akkor nem tud róluk. Persze 100 éven belül kiderül az igazság, csak hát nem mindegy, hogy a társadalom időben értesül a tényekről, és így van ideje korrigálni a kedvezőtlen tendenciákat, vagy csak akkor szembesül a negatív fejleményekkel, amikor azokon már nem lehet változtatni.

A népesedési folyamatok *lassúak*. Gyakran egy gyerek megszületéséhez két év, egy magas szakképzettségű munkaerő előállításához pedig többnyire 25-30 év kell. A népesedési folyamatok általában mentesek a hirtelen ugrásoktól és változásoktól, azaz folyamatos jellegűek. A *népesedési tehetetlenség* (population momentum) is arra utal, hogy a változások lassan fejtik ki hatásukat. Például a termékenységi ráta hirtelen változását a szülések számának lassabb változása követi, mivel az a szülőképes korú nők számától is függ, amit a korábbi termékenységi értékek nagymértékben meghatároznak.

A demográfiában hosszú adatsorok léteznek. Az Egyesült Királyság területéről már a 16. századtól, Magyarország esetében az 1900-as évektől vannak könnyen elérhető adatok. Ez lehetőséget ad a megatrendek elemzésére. A megatrend fogalmát John Nasbitt (1982) könyve tette ismertté, aki a társadalmak és kormányok akarától függetlenül ható hosszú távú tendenciákat hangsúlyozta. A demográfiai tendenciákat és azon belül a termékenységi értékek változását különböző paraméterek (átlag, sebesség, felezési idő) segítségével numerikusan is meg-

határozom. Az adatokban rejlő trendet a LOESS (Locally estimated scatterplot smothing) simító függvény segítségével vizsgálom. Ennek a módszernek a legfőbb előnye, hogy az elemzés preconcepciók nélkül is elvégezhető.³

A fenti okok miatt a népesedési folyamatok viszonylag pontosan előre jelezhetők. Ebből a szempontból a demográfia pozíciója sokkal előnyösebb, mint a közgazdaságtan helyzete. Egy gazdasági válság mérete és bekövetkezésének az időpontja sohasem jóslható meg olyan pontossággal, ahogy egy demográfiai válság ideje, jellege és dimenziói. A demográfusok pontosan tudják, hogy egy nagyobb létszámú korosztály születése azt is jelenti, hogy 60-70 év múlva megnő a nyugdíjba menők létszáma. Tehát demográfiai értelemben a jövő sokkal inkább meghatározott, mint más (pl. technikai, gazdasági vagy kulturális) területeken. Ezt fejezi ki a „demography is destiny” mondás is. Természetesen a demográfiai folyamatok sem abszolút determináltak.

Egy nagyobb létszámú korosztály születése csak esélyt jelent arra, hogy 20-30 év múlva újra egy nagyobb létszámú korosztály szülessen. Erre az esélyre a társadalom csak akkor tud felkészülni, ha a demográfusok tájékoztatják a társadalmat a közeledő lehetőségekről és potenciálokról. Ebben az értelemben a demográfusok a jövő őrszemei és hírnökei. A társadalom többek között pont ezért fizeti a demográfusokat. Minél hamarabb értesül a társadalom egy közeledő lehetőségről vagy veszélyről, annál valószínűbb, hogy érdemben tud arra reagálni. A demográfusok egyik legfontosabb feladata, hogy az általuk jól látható, de a társadalom és a politika számára láthatatlan demográfiai lehetőségekre és veszélyekre felhívják a figyelmet. Persze olykor előfordul, hogy az őrszemek nem szólnak a nemzetüknek egy lassan, de biztosan közeledő veszélyről vagy lehetőségről. Ez történhet hanyagságból vagy szándékos megfontolásból, ami nem más, mint a közösség elárulása.

Egy populáció létszámának a változását közvetlenül csak a következő négy tényező befolyásolja: születés, bevándorlás, halálozás és kivándorlás. Az első kettő növeli, míg a második kettő csökkenti a lélekszámot. Mind a négy folyamatban jelentős szerepet játszanak a társadalmi

³ Ferenci (2021)

körülmények. A migráció és a gyerekvállalás többnyire, míg a halál ritkán individuális döntés eredménye. Ezek a sajátosságok minden populációra érvényesek. Másrészt mind a négy paraméterben rendkívül nagy különbségek lehetnek a kontinensek, régiók és népek között. Ezek a különbségek pedig hosszabb időszak alatt eltérő demográfiai mintázatokhoz vezetnek. Ezért hiba az emberiséget egyetlen homogén populációként kezelni, hanem a különböző népek, kultúrák és régiók demográfiai különbségeit mindig figyelembe kell venni.

1.3. OKSÁGI KAPCSOLATOK A DEMOGRÁFIÁBAN

A demográfiai elemzésekben tipikus problémát jelent az oksági kapcsolat bizonyítása. Az időbeli egybeesés lehet véletlen egybeesés is. Abból, hogy A megelőzi B-t, nem következik az, hogy A egyben B oka is. Ugyanakkor az időbeli egybeesés nem zárja ki az oksági kapcsolatot, hanem annak szükséges előfeltétele. A probléma abból fakad, ahogy arra Hume (2006) is felhívta a figyelmet, hogy az oksági kapcsolatot empirikusan nehéz bizonyítani. Így valójában csak annyit mondhatunk, hogy egy bizonyos oksági kapcsolat kisebb vagy nagyobb valószínűséggel áll fenn a jelenlegi ismereteink szerint. Az utóbbiakat lényegében bizonyosságnak tekintjük.

Mai tudásunk szerint a *Yersinia pestis* baktérium okozta a pestisjárványt és a halandóság megnövekedését a 14. század közepén Európában. A korokozó baktériumot csak a 19. században azonosította Alexandre Yersin. A középkorban erről semmit sem tudtak, és a járványt Isten büntetésének tekintették. Később a higiéniai szokások fejlődése mérsékelte a járványok pusztító hatásait. Voltak közösségek, amelyek szigorú karantén szabályokat bevezetve képesek voltak mérsékelni a járvány terjedését és így a halálozást. E két tényező között szintén oksági kapcsolat van, amit azért is könnyű detektálni, mert éppen ezért vezették be a karantént. Más esetekben az oksági kapcsolat nem szándékolt, hanem csak járulékos jellegű.

A fenti példák is mutatják, hogy a demográfiában az oksági kapcsolatoknak különböző típusai léteznek. A lehetséges okok csoportosítá-

sában fontos kritériumot jelent a tudatosság, az okok száma, az okok erőssége és az oksági folyamatok általánossága. Vannak céltudatosan előidézett oksági összefüggések, mint például a fentebb említett karantén, amelyeket Arisztotelész célokságnak, Lukács György pedig teleológiai tételezésnek nevezett. Világos, hogy a szándékosan és meghatározott céllal előidézett demográfiai hatásokat a legkönnyebb azonosítani. Ebben a relációban a másik végletet a nem tudatosan előidézett oksági kapcsolatok jelentik. Az élettartam növelésének járulékos következménye a népesség előregedése, ami pedig növeli a halálozást. Ez is egy oksági összefüggés, de nyilvánvalóan nem szándékolt összefüggés.

Az oksági folyamatok az okok száma és erőssége alapján is csoportosíthatók. Nyilvánvalóan sokkal könnyebb detektálni egy erős okot, mint több gyenge okot. Az előbbi esetben az ok és a következmény között a kapcsolat determinisztikus, míg az utóbbi esetben sztochasztikus jellegű. Az előbbi eset jelenti a klasszikus oksági viszonyt, amire a legjobb példa egy konkrét járvány és az általa előidézett halálozási arányszám növekedése. Az utóbbi esetben pedig inkább pozitív vagy negatív hatásról lehet beszélni. Milyen (oksági) hatás van az orvostudomány fejlődése és a várható élettartalom növekedése között? Igazolható-e ebben az esetben az oksági kapcsolat, vagy azt mondhatjuk, hogy egy véletlen időbeli egyidejűség van a két folyamat között? Szerintem ontológiai értelemben léteznek ezek a hatások és összefüggések, bár azt elismerem, hogy ismeretelméleti szempontból ezt sokkal nehezebb igazolni, mint egy klasszikus oksági kapcsolatot.

A fentiekkel szorosan összefügg az oksági folyamatok konkrét, illetve általános jellege. Vannak-e általános oksági összefüggések a történeti demográfiában, vagy csak konkrét oksági összefüggések léteznek? Szerintem vannak általános összefüggések is. Például joggal mondhatjuk azt, hogy általában a járvány, a háború és az éhínség növeli a halálozást. Valójában ezek az általános összefüggések triviálisan igazak, hiszen ezekből az okokból fogalmilag is levezethető a halálozás növekedése.

Ennél érdekesebb kérdés, hogy léteznek-e általános, de nem triviális oksági összefüggések. Ebben a könyvben két ilyen összefüggés mellett érvelek. Egyrészt azt állítom, hogy a nyugatias modernizáció nemcsak együtt jár a várható élettartam növekedésével, hanem a két tényező kö-

zött oksági kapcsolat is van, azaz a modernizációs hatások összessége (a tudomány, a technika, a gazdaság és az egészségügy fejlődése) okozza a születéskor várható élettartam növekedését. Itt nemcsak két alapvető trendről van szó, amely történetesen időben egybeesik, hanem egy oksági kapcsolatról is. Ez az összefüggés nem triviális, már csak azért sem, mert a nem-liberális modernizáció, mint például a kommunista jellegű modernizáció, esetenként megállította vagy kimondottan csökkentette a várható élettartamot, gondoljunk csak a kínai kulturális forradalomra (1966–76) vagy a holodomorra (1932–33), amely sok millió kínai és ukrán ember éhhalálát eredményezte.

A másik tézisem pedig az, hogy a modernizáció egy idő után, jelesül a reprodukcióhoz kapcsolódó értékek, intézmények és szokások modernizációja után, csökkenti a nők szülési szokásait. Az könnyen belátható, hogy e két folyamat időben egybeesik, de tézisem szerint itt is egy általános, de nem triviális oksági összefüggésről van szó. Ezzel kapcsolatban számos további kérdés is felmerül. A modernizáció antinatalista hatása egy idő után megszűnik, vagy az idők végezetéig tart? A modernizációnak minden formája antinatalista hatású, vagy csak a nyugatias jellegű modernizáció? A modernizáció antinatalista hatása mögött elsősorban gazdasági, társadalmi, antropológiai vagy éppen ideológiai okok húzódnak meg?

1.4. TRADICIONÁLIS TÁRSADALMAK

Mivel a könyvben sok szó esik a tradicionális társadalmak modernizációjáról, ezért érdemes röviden kitérni erre a folyamatra is. A szó eredeti értelmében minden ősi, a modernizációt megelőző, viszonylag nagy létszámú emberi közösséget tradicionális társadalomnak kell tekinteni. Ennek sokféle formája létezik.

Korlátozzuk a figyelmünket a középkori Angliára és a többi nyugat-európai királyságra. Ezek a Római Birodalom romjain születtek meg, ezért annak számos sajátosságát megőrizték. E társadalmak kialakulásában meghatározó szerepet játszik a keresztény hit. A keresztény értelmezés szerint Isten megteremti és irányítja a világot. Az emberi vi-

lág alapvető struktúrái és intézményei is Isten akaratából léteznek, úgy-
mint egyház, király, arisztokrácia, földtulajdon, nép, család. A társadal-
mi viszonyokat a hierarchia és az emberek formális egyenlőtlensége, az
úr–szolga viszony jellemzi. Ezekben a társadalmakban a tudományos,
technikai és orvosi ismeretek alacsony szintűek. A higiénias viszonyok
rosszak, ezért a betegségek, járványok és szülési komplikációk gyakran
vezetnek halálhoz. Tehát magas a halálozás, beleértve a csecsemő- és
gyermekhalálozást, és rövid az átlagos élettartam.

A földesúr és a jobbágy egysége, illetve a többgenerációs paraszt-
gazdaság jelenti a gazdálkodás alapvető egységeit. Mindkettő önel-
látó és önfenntartó, mivel rendelkezik minden termelési tényezővel:
földdel, termelési eszközökkel és munkaerővel. A földet Isten avagy
a természet adta, de a másik két termelési tényezőt folyamatosan újra
kell „termelni”. A tradicionális társadalmakban fontos a nemek sze-
rinti munkamegosztás, amennyiben a háztartás, a család és a gyere-
kek ügyeit a nők, míg a háztartáson kívüli ügyeket a férfiak intézik.
A családon belül is hierarchikus viszonyok uralkodnak, hiszen a férfi
a családfő. A vallási előírások szerint szexuális élet csak házasságon
belül és csak gyereknemzés céljából történhet, ennek megfelelően a
családokban nagyon sok gyerek születik. A magas halandóság miatt
azonban szükség is van erre a magas termékenységi arányszámra. Az
összes hibájuk ellenére az európai tradicionális társadalmak műkö-
dőképes struktúrák, amelyek az idők végezetéig képesek lettek volna
fennmaradni.

1.5. MODERNIZÁCIÓ

A modernizáció eredendően az a folyamat, amelynek eredményeképpen
*a tradicionális mezőgazdasági társadalmak modern ipari társadalommá
alakulnak.* Polányi (1944) ezt a folyamatot *nagy átalakulásnak* (great
transformation) nevezi, amely a tradicionális társadalom minden terü-
letét átalakítja. Számos kontinensen és régióban (Amerika, Ausztrália,
Európa) ez a folyamat már lejátszódott, máshol (Afrika, Nyugat-Ázsia,
Dél-Amerika) éppen most zajlik.

A nagy átalakulás a tradicionális társadalmat több szakaszban és fázisban alakítja át. A változásoknak van egy ideáltipikus sorrendje: eszmei-ideológiai, technológiai, strukturális jellegű változások, amelyen belül szintén van egy ideáltipikus sorrend: produkció, hatalom és reprodukció. Természetesen ez az ideáltipikus sorrend annál könnyebben megváltozhat, minél később kezd modernizálódni egy társadalom. Tudományos szempontból Anglia, illetve az Egyesült Királyság modernizációja, mint az elsőként modernizálódó nép és királyság esete különösen érdekes. A később modernizálódó népeket és politikai egységeket az angol tapasztalatok már nyilvánvalóan befolyásoltak. A Brit Birodalom esetében ezek a tapasztalatok nemcsak kulturális mintaként, hanem strukturális jelleggel is érvényesültek a gyarmatokon. A britek által benépesített területek, vagyis az angolszász országok eleve az új, felvilágosult és modern elvek alapján építették fel társadalmukat.

Az angol modernizáció lehet ideáltipikus, de nem lehet általános. Feltételezve, hogy Anglia modernizációja áll legközelebb a modernizáció ideáltipikus formájához, akkor is felmerül az a probléma, hogy a modernizálódott Anglia, éppen megnövekedett erejénél fogva eltorzítja a szűkebb és tágabb környezetének a modernizációját. Számos nép (ír, hindu, az amerikai őslakosok) példája mutatja ezt.

Európa és benne Anglia eszmei-ideológiai modernizációjának a kezdetét feltehetően a reneszánsz jelenti, amely egy teljesen új és mai szemmel is modern értékrendet érvényesít, amely azonban csak szűk körben, elsősorban a nagyvárosi polgárság körében terjedt el. A reneszánsz szellemiség I. Erzsébet (1588–1603) uralkodása alatt jelent meg Angliában. A reformáció, amely a vallás keretein belül keres új utakat, már az egyszerű népre is hat. Max Weber a protestáns etikát a kapitalizmus szellemeként azonosítja. Szintén a szellemi megújulást támogatja, sőt megalapozza az újkori filozófia (Bacon, Descartes, Hobbes), ahogy a tudományok (Kopernikusz, Galilei, Newton) fejlődése is.⁴

Ezeknek a szellemi mozgásoknak az eredménye a felvilágosodás, vagyis az ész szerepének a folyamatos erősödése. A modernizáció szükséges előzménye és feltétele az az eszme, hogy minden kérdést, legyen

⁴Hankiss (2016)

az ideológiai, technikai vagy strukturális jellegű, az ész ítélőszéke elé kell állítani, és mindenről az észnek kell döntenie. Ez az új megközelítés kezdetben csak szűk körben érvényes, a társadalom többsége továbbra is a vallás (és a kulturális evolúció) által szentesített hagyományt követi. E kettősség következtében a modernizációnak kezdetben szűk a mozgástere és csak jól körülhatárolható területeken tud változásokat elérni.

Az orvostudományok és a higiéniai viszonyok fejlődését mindenki örömmel fogadja, hiszen a járványok visszaszorítása közös cél. Az egészségügy fejlődésének demográfiai következménye a halálozási arányszámok csökkenése és a születési arányszámok növekedése. Az előbbi hatás triviális, de az utóbbi is egyszerűen belátható: az egyre tovább élő nők egyre több gyereket szülnek, akik közül egyre több gyerek marad életben. Tehát a modernizáció elején csökken a halálozás és nő a termékenység. A csökkenő halálozás és a növekvő születés eredménye pedig a népesség exponenciális növekedése, amelyre először Malthus (1902) mutatott rá. A népességgrobbanásnak messzemenő következményei vannak, mivel pozitív visszacsatolásban áll az urbanizáció, árutermelés, piacgazdaság, iparosodás és gyarmatosítás folyamatával.

A városok növekedésével párhuzamosan nő a kereslet az élelmiszerek, illetve a mezőgazdasági termékek iránt. Ez pedig maga után vonja az árutermelő mezőgazdaság megjelenését. Mivel a földterületek végesek és szűkösek, ezért éles konkurenciaharc bontakozik ki az önellátásra és az árutermelésre épülő mezőgazdaság között. Az előbbi a parasztok preferálják a megélhetésük miatt, míg az utóbbit a földbirtokosok a nagyobb jövedelem miatt. Ez a konfliktus Angliában az ún. bekerítési (enclosure) mozgalomban jelentkezik. A földjükről elkergetett parasztok földhétsége szintén fontos hajtóereje az angol gyarmatosításnak. Az árutermelés terjedése és az önellátó gazdálkodás visszaszorulása ezzel párhuzamosan a tradicionális értékek visszaszorulását is jelenti.

A természettudományok fejlődése lehetőséget ad a technika fejlődésére is. Az ipari forradalomnak persze társadalmi feltételei is vannak, úgymint szabad tőke, ami az eredeti tőkefelhalmozás folyamatában keletkezett, a szabad és olcsó munkaerő és a gyarmatokról beáramló olcsó nyersanyag. Az iparcikkek, például gőzgépek, fegyverek gyártása és

eladása szintén a társadalom árutermelő, kereskedő és pénzt használó szegmensét erősíti. Az erősödő polgári oldal egy idő után a politikai hatalmat is meg akarja szerezni.

Az ész uralmát, valamint az emberek egyenlőségét és szabadságát valló polgári oldal nyilvánvalóan antagonisztikus ellentétben áll a hagyományokat, valamint a rendi különbségeket és kötelességeket hirdető tradicionális erőkkal. Ezek a konfliktusok Angliában polgárháborúhoz (1642–1651), Franciaországban forradalomhoz (1789–1799) és a polgári oldal győzelméhez, illetve az uralkodó király elítéléséhez és kivégzéséhez vezetett. Ennek eredményeképpen a régi politikai struktúra (pl. az abszolút monarchia) megszűnt, és egy új politikai struktúra (alkotmányos monarchia, köztársaság) alakult ki. A modernizáció angliai és francia tapasztalatai a modernizáció előtt álló európai királyságokat válaszreakcióra kényszerítette, legyen az a felvilágosult abszolutizmus (II. Frigyes, Mária Terézia, Nagy Katalin) vagy a régi rend megerősítése (pl. Szent Szövetség 1815–1848).

A modernizáció viszonylag későn jut el abba a szakaszba, hogy elkezdje lebontani a reprodukció tradicionális intézményeit. Ebben a folyamatban fontos szerepe van a szexuális korlátokat lebontó liberalizmusnak és a nemek egyenlőségét hangsúlyozó feminizmusnak. Mindkettő elutasítja a tradicionálisan meghatározott nemi szerepeket, a genderelmélet pedig már a természet által meghatározott nemi sajátosságokat is elutasítja. Tekintettel arra, hogy a reprodukció biológiai adottságai és tradicionális intézményei pronatalista (születést támogató) jellegűek, így érthető, hogy a reprodukció modernizációja, történetesen vagy szükségszerűen vezet antinatalista (születést korlátozó) fordulathoz, ami a csökkenő születési és termékenységi arányszámokban mutatkozik meg.

Hiba lenne a modernizációt leszűkíteni az angol vagy a nyugat-európai modernizációra. Definíció szerint minden társadalmi folyamat vagy mozgalom modernizációnak tekinthető, amelynek eredményeképpen *a tradicionális mezőgazdasági társadalmak modern ipari társadalommá alakulnak*. Ebben az értelemben modernizációs folyamatnak tekinthető a kommunizmus. A kommunista modernizáció példája, illetve kudarca egyben az ész és a modernizáció kudarcát is jelenti, illetve azt,

hogy a modernizációnak létezik hibás és rossz útja is. Felmerül a kérdés, hogy a fasiszmus és a náciizmus modernizációs vagy antimodernizációs mozgalomnak tekinthető? Ezek az ideológiák nem voltak ellenségesek a paraszti társadalommal, de nem voltak ellenségesek az iparral és a csúcstechnológiával szemben sem. Akármilyen választ adunk erre a kérdésre, az biztos, hogy ezek rossz ideológiáknak és mozgalmaknak tekinthetők.

Természetesen a volt gyarmati országok is modernizálódni akarnak, speciális helyzetük miatt, azonban a modernizációnak új formáit kell kitalálniuk. Sokáig a kommunista modernizáció a kapitalizmus sikeres alternatívájának tűnt. Számos gyarmatosított országban a szabadságharc és a modernizáció egy kommunista fordulatot eredményezett. A kommunista világrendszer bukása után ezek a törekvések visszaszorultak. A későn modernizálódó szegény nemzetek azonban továbbra is szembenéznek egy súlyos problémával: a gazdag nyugati országok árnyékában a nyugatias modernizáció már sokkal kevesebb sikerrel kecsegtet. A nyugatias modernizáció többnyire egy biztos, de alárendelt pozíciót biztosít, ezzel szemben a modernizáció alternatív útjai egy sokkal kockázatosabb, de egyben sokkal sikeresebb kimenetellel kecsegtetnek.

Felmerül a kérdés, hogy a modernizáció véget ér a nagy átalakulással, vagyis a polgári társadalom kialakulásával, vagy pedig a modernizáció tovább halad előre? Véleményem szerint, ahogy a történelemnek, úgy a modernizációnak sincs vége. A modernizációnak újabb formái alakulnak ki, és ezzel párhuzamosan a modern társadalmak is folyamatosan alakulnak és változnak. Az egyre újabb kihívások (ökológiai és demográfiai válságok) is arra utalnak, hogy a modernizáció nem ért és nem érhet véget.

Mivel a modernizáció elvileg egy időben korlátlan és szabad folyamat, ezért annak több: jobb és rosszabb formája lehetséges. A modernizációnak azt a formáját, amelynek eredménye a nemzet végzetes elöregedése, fogyása és eltűnése, nem tekinthetjük jónak. A demográfiai téllal végződő modernizáció nyilvánvalóan tévút, amit a túlélők elretentő példaként fognak oktatni az iskolákban.

1.6. A RÁCIÓ KORLÁTAI

A racionalitás társadalomfilozófiai szerepével kapcsolatban a filozófusoknak két nagy tábora különböztethető meg. Egyrészt vannak olyan gondolkodók, akik úgy gondolják, hogy a társadalom fejlődésében a rációnak központi és meghatározó szerepe van, illetve kell, hogy legyen, mint például Platón, Hegel, Marx. E szerzők konkrét javaslatai szinte mindenben különböznek egymástól, de abban egyetértenek, hogy a társadalomnak racionális alapokon kell állnia. Ha úgy gondolják, hogy a fennálló társadalom nincs összhangban az ésszel, pontosabban az általuk vélelmezett ésszerűséggel, akkor azonnal szorgalmazzzák a változtatásokat.

Ezt az irányzatot a kezdetektől fogva opponálják azok a szerzők, akik kritikusak a ráció társadalmi szerepével kapcsolatban, mint például Hume, Hayek, Oakeshott. E szerzők az absztrakt elméletekkel szemben a tapasztalat és a hagyomány fontosságára hívják fel a figyelmet. Szerintük a legfontosabb társadalmi intézmények, egy hosszú evolúció során jöttek létre, úgymint magántulajdon, házasság, piac, sőt maga az ember és az emberi természet is. Éppen ezért ezeket az intézményeket sokkal nagyobb tisztelettel, míg az ész utópikus javaslatait sokkal nagyobb kritikával kellene kezelni. Természetesen az az előfeltevés sem helyes, hogy minden ésszerűnek tűnő változtatás a priori rossz.

Ennek a könyvnek nem feladata ezt a vitát áttekinteni és elemezni, ezért csak néhány, demográfiai szempontból is releváns problémára szeretném felhívni a figyelmet. Számtalan példa (DDT, freon, műanyagszennyezés) bizonyítja, hogy az ész nem látja, esetenként nem is láthatja az újításból származó kockázatokat és károkat. Léteznek előre látható és előre nem látható járulékos károk, az utóbbi esetekben még az elővigyázatosság elve sem segít. A modernizációnak a termékenységi ráta csökkenését okozó járulékos hatását nem lehetett előrelátni. A társadalomnak azonban szembe kell nézni a hibásnak bizonyuló ideológiákkal és képesnek kell lennie a korrekcióra.

„Szürke minden elmélet és zöld az élet arányfája” – mondja Goethe. Ez a kijelentés arra utal, hogy az ész sohasem tudja a valóságot a maga teljességében megragadni. A megismerés során a komplex és sokdimenzi-

ós világot homogén és ezért szükségképpen hiányos elméletekkel írjuk le. Az ilyen ingatag alapra épülő cselekvés pedig gyakran vezet katasztrófához. Egy ilyen társadalmi katasztrófának tekinthető a tudományos szocializmus, vagyis a marxizmus.

A Morus Tamás által használt utópia kifejezés tulajdonképpen egy paradoxon: azt a tökéletes helyet jelöli, amely sehol sincs. A létező társadalmak azonban szükségképpen tökéletlenek, így az evolúciósan kialakult társadalmi intézmények sem tökéletesek. Az utópiák jegyében fellépő kritikusok csak a hibákat látják és úgy gondolják, hogy az adott intézmény (magántulajdon, házasság, bináris nemi identitás) megszüntetése vagy radikális átalakítása úgy számolja fel ezeket a hibákat, hogy közben semmi más nem változik meg és így a világ jobb hely lesz. Ezeknek az intézményeknek a felszámolása, azonban az intézményekhez köthető előnyök felszámolását is jelenti, s így összességében a társadalom disztópikus lesz. A magántulajdon felszámolása nemcsak a vagyoni különbségeket szünteti meg, hanem a tulajdonos érdekltségét és elkötelezettségét is. A házasság felszámolása nemcsak a házasságból származó kötöttséget, hanem a szeretetközösségből származó előnyöket is megszünteti. A bináris nemi identitás megtámadása nemcsak azt jelenti, hogy néhány nem-bináris ember jobban érzi magát a világban, hanem azt is, hogy a szexualitás végérvényesen elszakad a reprodukciótól.

Az ész az individuumhoz kötött, aki ezért hajlik arra, hogy az individuális szempontokat túlértékelje. Rousseau különbséget tett az *egyéni akarat* (volonté particulière), az egyéni akaratok összessége, amit *közakaratnak* vagy mindenki akaratának (volonté de tous) nevezett és az *általános akarat* (volonté générale) között. „A közakarat gyakran eltér az általános akaratától; ez utóbbi csak a közérdeket nézi, míg az előbbi a magánérdekeket, s nem több a különös akaratok összességénél.”⁵

A különbség abból ered, hogy az egyén önmagát független és „izolált” személyként elgondolva a saját érdekét másképp értelmezi, mint ha önmagát a közösség részeként gondolja el. Az „izolált” individuum számára a racionális viselkedés mást jelent, mint a „közösségi” indi-

⁵ Rousseau (1997) II. könyv, 3. fejezet.

viduum számára. Az egyéni érdekek és akaratok mechanikus összege pedig nem az általános akarathoz, hanem a közakarathoz vezet. Tehát a társadalom általános érdekét kifejező általános akarat különbözik az egyéni akaratok összegétől, a közakarattól. Derek Parfit (1998) ezeket az eseteket „egyenként–együtt” dilemmáknak (Each-We Dilemmas) nevezte, és a következő kérdést fogalmazta meg: *„Mindenkinek egyenként kell-e a maga számára a lehető legjobb eredményre törekednie; vagy nekünk együtt kell a legjobb eredményt biztosító viselkedést követnünk?”*⁶ Az erkölcs elsődleges feladata, hogy ezeket a dilemmákat feloldja. *„Az erény nem más, mint a személyes volenté particulière hozzáigazítása a nyilvános volenté générale-hoz”* – mondja Rousseau (1997). A kanti morálnak szintén lényeges eleme, hogy a szereplők elmozdulnak az egyenként logikájától az együtt logikája felé. Ha azonban az erkölcs az individuális (dezertáló) racionalitás uralma alá kerül, akkor már nem tudja betölteni ezt a szerepét.

A ráció csak egy lehetséges fundamentuma a viselkedésnek sok más mellett. A kiegyensúlyozott társadalmakban teljesen elfogadott, hogy esetenként nem racionálisan, hanem az erkölcsre, érzelemre vagy éppen a hitre támaszkodva születik a döntés, formálódik a viselkedés. Ez azt jelenti, hogy a ráció mellett léteznek más autoritások is (Isten, tradíció, morál, evolúció), amelyek szempontjait szintén érdemes követni.

A modernizálódó társadalomban a ráció minden más fundamentumot és autoritást felszámol. Azonban a ráció sem hibátlan, korlátai és fogyatékságai a fentiek alapján könnyen beláthatók. Ezért joggal beszélhetünk túlzó vagy szélsőséges individualizációról, racionalizációról és modernizációról, amely a társadalmiság felszámolását eredményezheti. Ez a probléma a demográfia területén különösen aktuális, ahol a társadalmi érdek, vagyis az általános akarat az egyén számára felfoghatatlan és beláthatatlan a folyamatok közvetítettsége, komplexitása és lassúsága miatt.

⁶ Parfit (1998) 145.

2. FEJEZET

Alapfogalmak

Ebben a fejezetben ismertetem a demográfia alapfogalmait, különös tekintettel azokra, amelyek a születés, a termékenység és a természetes fogyás kérdéséhez kapcsolódnak. A teljes termékenységi arányszám (TTA) a könyv egyik kulcsfogalma, ezért pontosítom ennek a fogalomnak a demográfiai és hétköznapi jelentését. Rámutatok a természetes egyenlőség és a természetese egyensúly fogalma közötti különbségre.

2.1. SZÜLETÉS ÉS HALÁLOZÁS

A születéssel és a halálzással kapcsolatban a demográfia számos mutatót használ. A nyers *születési arányszám* ezer főre vonatkoztatott élvészületések száma egy év alatt.⁷ Ennek értéke a világban jelenleg 6 (Dél-Korea) és 48‰ (Niger) között mozog. A magyar érték is nagyon alacsony, 9‰. Régiós szinten a két végletet a 8 (Dél-Európa) és a 42‰ (Közép-Afrika) jelenti. A világtátlag értéke 19‰/év.

Hasonlóképpen számítják a *nyers halálozási arányszámot*, amelynek értéke 1 (Egyesült Arab Emírátság, Katar) és 16‰ (Bulgária) között mozog, a világtátlag 7‰/év.⁸ Régiós szinten a két végletet az 5 (Nyugat-Ázsia és Közép Ázsia) és a 13‰ (Kelet-Európa) jelenti. A magyar érték is pont ez.⁹ Egy laikus számára meglepő lehet, hogy a fejlett országokban magasabb (10‰) az átlagos halálozási szám, mint a fejlődő

⁷ Gyémánt–Katona (2014) 7.4.2. pont

⁸ PRB (2020)

⁹ PRB (2020)

országokban, ahol az átlag 7%.¹⁰ Ennek az az oka, hogy a folyamatosan növekvő élettartam önmagában csökkenti a halálozási arányszámot, de egyúttal növeli az átlagélethetőséget, ami pedig növeli a halálozási arányszámot. Így az élettartam folyamatos növekedése ellenére a halálozási ráta egy idő után nem csökken, hanem állandósul vagy éppen növekszik.

Például Finnországban magasabb a halálozás (10%), mint Egyiptomban (6%). Bár Finnországban az emberek várható élettartama 82 év a kiváló gazdaságnak és egészségügynek köszönhetően, de az idősek (65+) aránya is magas: 22%, és így a halálozási arányszám is magas. Ezzel szemben Egyiptomban az emberek várható élettartama rövidebb: 74 év, de az idősek aránya alacsony: 5%, s így a halálozás ráta is alacsony. Tehát a növekvő élettartamból származó elöregedés *ceteris paribus* megállítja a halálozási arányszám csökkenését, sőt gyakran növeli azt.¹¹

A csecsemőhalandóság ezer élve születésre jutó egy éves kor alatti halálozások éves száma. Jelenleg a világátlag 31%, vagyis 1000 csecsemő közül 31 hal meg egy éves kora előtt. A fejlett világban ez az érték 4, a fejlődő világban 34 és a legkevésbé fejlett világban 49%. Ennek a mutatónak az értéke legmagasabb Sierra Leonében: 80, míg a legalacsonyabb Svédországban 1,8%. Közép-Afrikában 64, míg Nyugat, Észak és Dél-Európában 3%. Magyarországon 3,8%. Általában a gazdagabb és modernebb országokban a csecsemőhalandóság lényegesen alacsonyabb, mint a szegényebb és tradicionálisabb országokban.

2.2. VÁRHATÓ ÉLETTARTAM

A társadalmak fejlődésének egyik alapvető jellegzetessége a születéskor várható élettartam növekedése. A mutató értékét bonyolult matematikai képletek segítségével számolják ki az ún. korszpecifikus halálozási arányszámokból. Az egy évnél fiatalabb csecsemők elhalálozását külön számolják. A várható élettartam oszcillációja és lassú növekedése a történeti demográfia fontos megfigyelése.

¹⁰ PRB (2020) 4.

¹¹ PRB (2020)

Általában a civilizációs előrelépések egyben az élettartam növekedését is jelentik. Az egyetlen kivételt a mezőgazdaság kialakulása és elterjedése jelenti, amely 33 évről (felső paleolit korszak) 20 évre (neolitikum) vitte le a várható élettartamot. Ennek a csökkenésnek feltehetően az volt az oka, hogy a letelepedett életforma miatt az emberek jobban ki voltak téve a különböző betegségeknek és járványoknak. Az ókori görög és római civilizációban 28 év, míg az újkori Nagy-Britanniában 31 év volt a születéskor várható élettartam. Persze abban az időben is voltak hosszú életű emberek, kedvenc filozófusom Thomas Hobbes (1588–1679) 91 évet élt. Az átlagot jelentős mértékben lehúzta a betegségekből fakadó korai halál.

1960-ban a születéskor várható élettartam világátlagja csak 53 év volt, jelenleg 73 év. Tehát az elmúlt hatvan évben a paraméter értéke több mint 20 évvel nőtt. Mint a legtöbb demográfiai paraméter esetében itt is jelentős különbségek vannak az egyes kontinensek és régiók között. A fejlett világban (more developed) a születéskor várható élettartam 79, a fejlődő világban (less developed) 71 és a fejletlen (least developed) világban 70 év. Az országok között még nagyobbak a különbségek. Legalacsonyabb a születéskor várható élettartam a Közép-afrikai Köztársaságban, 53 év, míg a legmagasabb Ausztráliában, 85 év. (Japánban „csak” 84 év.) Nyugat-Afrikában 58 év, míg Nyugat és Dél-Európában 82 év. A magyar érték 76 év.¹²

Joggal mondhatjuk tehát, hogy a modernizációban élenjáró országokban a születéskor várható élettartam lényegesen magasabb, mint a folyamat elején álló országokban. A növekvő élettartam nyilvánvalóan felfelé húzza a populáció átlagéletkorát, ami a korfa alakját is ebben az irányban módosítja. Természetesen a korfa alakját más demográfiai hatások (születés, migráció) is befolyásolják. Például Izrael korfája szabályos piramis alakú, mert bár magas a születéskor várható élettartam, 83 év, de magas a születési arányszám, 20‰, és egy nem túl magas (3‰) bevándorlás is jellemzi az országot.¹³

¹² PRB 2020

¹³ PRB (2020) 12.

A várható élettartam növekedésének és a szülési kedv csökkenésének nyilvánvaló következménye az előregedés. Az előregedés mértékét jól mutatja a 65 évnél idősebbek százalékos aránya a társadalomban. Jelenleg ennek a mutatónak a világátlag 9%. A fejlett világban ez az érték 19%, a fejlődő világban 7% és a fejletlen világban 6%. Az egyes országokat tekintve különbségek még nagyobbak. A minimális értéket 2% jelenti, amely számos afrikai országot jellemez, úgymint Uganda, Zambia, Angola, Csád. Ezzel szemben az idősek arány Japánban a legmagasabb, 29%. Számos nyugat- és dél-európai országban és Magyarországon is az idősek aránya 20%-os, ahogy Puerto Rico esetében is. Az idősek magas aránya egy *urna* alakú korfát eredményez.

2.3. TERMÉSZETES SZAPORODÁS ÉS FOGYÁS

A *természetes szaporodás* az élveszületések és halálozások számának egyenlege; általában a születési és a halálozási arányszámok különbségeként, ezrelékes vagy százalékos formában adható meg, többnyire egy évre vonatkoztatva. A természetes szaporodás értéke +3,5% (Angola) és -0,6% (Ukrajna) között mozog, a világátlag +1,1%/év.

Ha a természetes szaporodás értéke negatív, akkor *természetes fogyásról* beszélünk. Ez a fogalom a laikus számára azt sugallja, hogy a népességfogyás természetes (magától értetődő) jelenség, de nem erről van szó. A demográfia terminológiájának a kialakulásakor, vagyis a 18–19. században, egy zárt populáció népessége mindig nőtt, és ezért nevezték ezt a jelenséget *természetes szaporodásnak* (natural increase). Majd amikor a 20. század második felében néhány országban a halálozás meghaladta a születést, és a népesség csökkent, akkor ezt elnevezték *természetes fogyásnak* (natural decrease). Az eredeti elnevezés logikáját követve ezt a jelenséget éppen nevezhették volna *természetellenes fogyásnak* (unnatural decrease) is, de ez a kifejezés is számos problémát hordoz. Ezért nem állítom azt, hogy ezt a jelenséget természetellenes fogyásnak kellett volna hívni. Ennek ellenére érdemes rámutatni, hogy a természetes fogyás valójában és a demográfia klasszikus nézőpontja szerint is egy természetellenes folyamat.

E jelenség megnevezése szükséges, mert így különbséget lehet tenni a természetes népmozgalomból (születés és halálozás különbségéből), illetve a nettó kivándorlásból származó népességfogyás között. A modern demográfia is ezt az interpretációt hangsúlyozza, azaz a túl magas halálozásból származó fogyást természetesnek nevezi, és így elkülöníti a túl sok kivándorló által okozott nem-természetes, hanem migrációs fogyástól.

Az ENSZ adatait felhasználva Kiersz és Hoff (2020) áttekintették, hogy melyik 20 ország népessége fog a legnagyobb mértékben csökkenni 2050-re. Érdekes csökkenő sorrendben felsorolni ezeket az országokat: Bulgária (–22%), Litvánia (–22%), Lettország (–22%), Ukrajna (–19%). Szerbia (–19%), Bosznia-Hercegovina (–18%), Horvátország (–18%), Moldovai Köztársaság (–17%), Japán (–16%), Albánia (–16%), Románia (–15%), Görögország (–13%), Észtország (–13%), Magyarország (–12%), Lengyelország (–12%), Grúzia (–12%), Portugália (–11%), Észak-Macedónia (–11%), Kuba (–10%), Olaszország (–10%). A következő táblázat ebből a sorrendből idéz, kiegészítve azt a népesség abszolút értékeivel, a természetes fogyás mértékével és a termékenységi ráta értékével.

Mint látható, ezekben az országokban a következő harminc évben, lényegében egy generáció alatt, durván 10 és 20% között csökken a népesség. Figyelembe véve az elöregedést és a népességcsökkenés exponenciálisan gyorsuló jellegét ez azt jelenti, hogy néhány generáció alatt az adott etnikum, nyelv és kultúra kihal. A demográfiai tétel éppen ezt a problémát állítja a fókuszba. Végül egy technikai megjegyzés: a 2050-re várható népességcsökkenés mértéke (4. oszlop) alapján kialakuló sorrend nem teljesen egyezik meg a természetes fogyásnak (5. oszlop) és a termékenységi rátának (6. oszlop) a 2015 és 2020-ra vonatkoztatott sorrendjével. A különbségben fontos szerepet játszik a szülőképes korú nők számának az alakulása az adott országban.

Országok	Népesség 2020-ban (millió fő)	Népesség- előrejelzés 2050-re (millió fő)	Népességsökkenés 2050-ig (%)	Természetes fogyás mértéke 2015 és 2020 között (‰)	Termékenységi ráta 2015 és 2020 között (gyerek/nő)
Bulgária (1.)	6,9	5,4	-22,5%	-6,43	1,56
Litvánia (2.)	2,7	2,1	-22,1%	-3,23	1,67
Lettország (3.)	1,9	1,5	-21,6%	-3,84	1,72
Ukrajna (4.)	43,7	35,2	-19,5%	-5,58	1,44
Horvátország (7.)	4,1	3,4	-18,0%	-4,20	1,45
Japán (9.)	126,5	105,8	-16,3%	-2,93	1,37
Románia (11.)	19,2	16,3	-15,5%	-3,24	1,62
Magyarország (14.)	9,7	8,5	-12,3%	-3,04	1,49
Lengyelország (15.)	37,8	33,3	-12,0%	-0,21	1,42
Olaszország (20.)	60,5	54,4	-10,1%	-2,85	1,33

1. ábra. Népességsökkenés országoként. Az ábra mutatja a 2020 és 2050 között várható népességsökkenést (4. oszlop), továbbá a természetes fogyást (5. oszlop) és a termékenységi rátát (6. oszlop). Források: Kiersz and Hoff (2020), PRB (2015 és 2020), UNdata (2021).

2.4. TERMÉSZETES EGYENLŐSÉG

Javaslom, hogy a természetes szaporodás és fogyás analógiájára vezessük be a *természetes egyenlőség* fogalmát, jelesül, amikor a születési és a halálozási számok és arányszámok pont egyenlők. A demográfia főáramlata szerint létezik egy magas és egy alacsony stacionárius állapot. Az előbbi magas, míg az utóbbi alacsony születési és halálozási arányszámoknál alakul ki. Az előbbi a tradicionális társadalmakra jellemző, míg az utóbbi az átmenet végén alakul ki spontán módon.

„A stacioner népesség a stabil népesség háttértese, amelynek jellemzői: mind a korszpecifikus, mind a nyers termékenységi, illetve halálozási arányszámok időben változatlanok; hosszú távon állandósul

a népesség nem- és korszerinti összetétele; következésképpen a születések és a halálozások száma megegyező, így a természetes szaporodás értéke »0«, és a népesség abszolút száma is változatlan marad. Ilyen feltételezések mellett a stacioner népesség száma megegyezik a születések évi számának a születéskor várható átlagos élettartamának szorzatával” (Gyémánt–Katona 2014: 8.4 pont).

A stacioner népesség egy fontos viszonyítási pontot jelent, ezért elméleti szempontból is fontos fogalom. Ha hazánkban hirtelen megállna a természetes fogyás, akkor a jelenlegi feltételek mellett a népessége 6,8 millió fő mellett stabilizálódna, ugyanis 2019-ben a születési szám: 88 200 fő, míg az átlagos élettartam: 76 év. Világos, hogy minél később sikerül megállítani a természetes fogyást, annál alacsonyabb szinten alakul ki a stacioner jellegű zárt népesség.

Javaslom, hogy tegyünk különbséget az *átmeneti* (rövid ideig fennálló) és *tartós* (hosszú ideig fennálló) *természetes egyenlőség* között. Sőt, még az utóbbi esetben is érdemes különbséget tenni az *esetlegesen* és a *szükségszerűen tartós egyenlőség* között. Csak ez utóbbi esetben beszélhetünk egy alacsony stacionárius (egyensúlyi) állapotról. A különböző országok demográfiai adatait áttanulmányozva nem találtam példát a természetes egyensúlyra.

A tartósan fennálló, természetes szaporodás, egyenlőség és fogyás jellegzetes népesedési *korfákat* eredményez. A lakosság nemenkénti korelosztását ábrázoló grafikont korfának nevezik. Ha a természetes szaporodás tartósan fennáll, akkor *piramis alakú* a korfa. Ekkor sok a fiatal (széles az alap), alacsony a születéskor várható átlagos élettartam, és magas a halandóság, azaz a korfa fölfelé gyorsan keskenyedik. Ez a korfa jellemzi a demográfiai átmenet második szakaszában levő országokat, például Angolát.

Ha a természetes egyenlőség tartósan fennáll, akkor *harang alakú korfa* alakul ki. Ez esetben a fiatalok és a középkorúak aránya közel egyformán magas, a korfa csak az idős népességnél keskenyedik el, és veszi fel jellegzetes, haranghoz, méhkashoz hasonló formáját. Ez a korfa jellemzi például Franciaországot. Ha a természetes fogyás tartósan fennáll, akkor a korfa *urna* vagy *hagyma* alakú. Ez keskeny alapot és

felfelé szélesedő formát jelent, azaz a fiatalok aránya alacsonyabb, míg az idősebbek aránya magasabb. Ez a korfa jellemzi a demográfiai téli problémájával küzdő országokat, például Görögországot.

2.5. A TERMÉKENYSÉG MUTATÓI

A termékenység fogalma az utódok nemzésére és világra hozatalára irányuló képességet és készséget jelenti. A demográfia ezt a fogalmat használva a szülőképes korban levő nők száma és a megszületett vagy várhatóan megszületendő gyerekek száma közötti viszonyt írja le. Ennek érdekében különböző mutatókat használ.¹⁴

Az *általános termékenységi arányszám* a 15–49 éves nőkre jutó élveszületések számát mutatja az adott évben. A mutató értékét ezrelékben adják meg. Ez a paraméter hasonlít az születési arányszámhoz, azzal a különbséggel, hogy a megszületett gyerekek számát a termékeny korú nők számához viszonyítja. Ezért *tisztított élveszületési arányszámnak* is hívják.

A *korspecifikus termékenységi arányszám* meghatározott korú nők termékenységét mutatja meg szintén ezrelékben. Magyarországon 2013-ban a 20–24 évesek korspecifikus termékenységi arányszáma 41,9‰ volt. Az érték kiszámítása úgy történt, hogy a 20–24 éves nők élveszüléseit (12 798) elosztották a generáció létszámával (305 700 fő), majd a kapott értéket megszorozták ezerrel. Tehát ebben a korosztályban ezer nő közel 42 élő gyereket szült. A 30–34 évesek körében ugyanez az érték 80,1‰ volt, tehát csaknem a duplája. Ez a paraméter abszolút objektív, tekintve hogy a szülések száma és a kohorsz (pl. nemzedék) létszáma is objektív paraméter.

A *befejezett termékenység* összefoglalóan mutatja be az idősebb korú generációk tényleges termékenységét. Ez a *post festum* jellegű paraméter értelemszerűen csak a nők termékeny időszakának a befejeződése után számolható ki. Tehát 2020-ban csak az 1971 előtt született női generációk esetében számolható ki a befejezett termékenység. Nyilvánva-

¹⁴ Kapitány (2015) alapján mutatom be a tárgyalt fogalmakat.

lóan szükség van egy olyan demográfiai mutatóra is, amely a szülőképes korú nők várható gyerekszámáról ad felvilágosítást. Pont erre szolgál a következő paraméter, amelyet ma már nemcsak a demográfiában, hanem a közbeszédben is egyre gyakrabban használnak.

A *teljes termékenységi arányszám (TTA)* – angolul total fertility rate (TFR) – egy demográfiai szempontból tipikus szülőképes korú (15–49 éves) nőre számított elméleti gyermekszám, amely megmutatja, hogy ha az adott év termékenységi adatai állandósulnának, akkor a nő az élete folyamán átlagosan hány gyermeknek adna életet. Mivel egy demográfiai szempontból tipikus nő pont olyan valószínűséggel vállal gyereket x , y , z stb. évesen, mint a többi azonos korú nő, ezért az így kapott korszpecifikus termékenységi értékeket összegezve kiszámolható a teljes életére vonatkozó termékenységi arányszám.

A teljes termékenységi ráta értéke a világban jelenleg 0,9 (Dél-Korea) és 7,1 gyerek/nő (Niger) érték között mozog. Régiós szinten a két végletet 1,3 (Dél-Európa) és 5,8 gyerek/nő (Közép-Afrika) jelenti; a világátlag: 2,3 gyerek/nő. A magyar TTA: 1,5.¹⁵ Mivel a teljes termékenységi arányszám a natalista folyamatokat szemléletesen mutatja be, ráadásul korrelációban van a születési számokkal, a népesség természetes fogyásával, sőt még a társadalom előregedésével is, ezért ezt a fogalmat gyakran használom. Ha külön nem jelzem, akkor a termékenységen minden esetben a teljes termékenységi arányszámot értem.

Tekintve, hogy a TTA értékét a korszpecifikus termékenységi arányszámokból számolják ki, ezért ugyanúgy objektív paraméter, mint azok. A nehézséget az okozza, hogy ez a paraméter a jövőre is utal, ami változhat. Tehát a TTA egy objektív, de a jövő tekintetében nyitott, változó, vagyis nem-determinált paraméter. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szubjektív paraméter lenne. Ezt a problémát a demográfia a következő szófordulattal szokta kifejezni: „*ha az adott évet jellemző korszpecifikus termékenységi magatartások állandósulnának.*”¹⁶ Ez azt jelenti, hogy a TTA előrejelzése csak akkor érvényes, ha nem változnak a korszpecifikus termékenységi arányszámok, ellenkező esetben a TTA érté-

¹⁵ PRB (2020)

¹⁶ Kapitány–Spéder (2018)

ke is változik. A fenti megszorításokkal mondhatjuk azt, hogy a teljes termékenységi arányszám egy demográfiai szempontból tipikus nő élveszüléseit írja le vagy becsüli meg. A mutató megmutatja, hogy a szülőképes korú felnőtt női népesség milyen mértékben reprodukálná önmagát gyermekeiben az adott gyermekvállalási magatartások mellett.

Erre a paraméterre a demográfusok nem szakmai közegben a „szülési kedv”, illetve a „gyermekvállalási hajlandóság” kifejezésekkel utalnak, ami azt sugallja, hogy ez egy szubjektív jellegű paraméter. Ez a szóhasználat kétszeresen is megtévesztő. Egyrészt a teljes termékenységi arányszám értékében semmilyen szubjektív elem sincs. A kettes TTA nem azt jelenti, hogy egy nő két gyereket akar szülni, hanem azt, hogyha *„ha az adott évet jellemző korspecifikus termékenységi magatartások állandóak”,* akkor két gyereket fog szülni. Másrészt azért is zavaróak ezek a kifejezések, mert szociológiai szempontból értelmesek és hasznosak. Nyilvánvalóan meg lehet kérdezni a fiatalokat arról, hogy hány gyereket szeretnének és terveznek, s így megállapítható a fiatalok gyermekvállalási hajlandósága, illetve a lányok szülési kedve. Azonban ez nem ugyanaz, mint a demográfiai értelemben vett gyermekvállalási hajlandóság. Ezért a továbbiakban kerülöm ezeket a szociológiai kifejezéseket, és helyettük a „gyermekvállalási vagy szülési szokás” kifejezést fogom használni.

A PRB (2017) szerint Iránban és az Egyesült Királyságban egyaránt 1,8 volt a termékenységi arányszám, de az előbbiben 20, míg az utóbbiban 12 gyermek született 1000 emberre vonatkoztatva. A különbség oka az, hogy Iránban az átlagéletkor jóval alacsonyabb, azaz ezer emberre vonatkoztatva sokkal több termékeny korú nő él, mint Angliában. Hasonló okokkal magyarázható, hogy Katart 11‰-es születési szám és 2,0-es termékenységi szint, míg a szintén 2,0-es termékenységgű Azerbajdzsánt 17‰ születési szám jellemezte 2017-ben.¹⁷

A szakemberek használják még a *nyers* (bruttó) *reprodukciós együttható* fogalmát is, amely megmutatja, hogy egy nő az élete folyamán hány leánygyereket szül, feltéve hogy a szülési gyakoriságok nem változnak. Mivel nem mindegyik lány éli meg a szülőképes kort, ezért szükség van

¹⁷ PRB (2017) Más források más adatokat közölnek.

a nettó (tisztított) reprodukciós együttthatóra is. „Ha a mutató értéke 1, az a népesség stagnálását mutatja, az 1-nél nagyobb érték szaporodást, az 1-nél kisebb érték fogyást jelent.”¹⁸ Tekintettel arra, hogy kevesebb lány születik, mint fiú, ezért a nőknek statisztikai átlagban kettőnél több gyereket kell szülni, 100 nőnek kb. 210 gyereket, ahhoz, hogy a következő generációban biztos legyen 100 felnőtt nő. A nettó reprodukciós együtttható a termékenységi viszonyok leírásának és elemzésének általánosan elfogadott mutatója lehetne, ám a teljes termékenységi arányszámnál is jóval összetettebb kiszámítási módja miatt viszonylag ritkán használják.¹⁹

Az állandó népességet biztosítja az ún. egyszerű helyettesítési vagy megújulási termékenységi arányszám (replacement level fertility).²⁰ A „fejlett” (OECD-) országokban a népesség stabil fennmaradásához a termékenységi ráta értékének hozzávetőleg 2,1 gyerek/nő értéknek kell lennie: csak így biztosítható a két szülő pótlása. Például az Egyesült Királyságban ez a „kell” érték 2,075 gyerek/nő. Hazánkban 2013-ban 100 nőnek 208 gyermeket kellett volna a világra hoznia ahhoz, hogy a népesség stacionárius állapota hosszú távon biztosítva legyen. A fejletlen és fejlődő országokban a magasabb halandóság miatt ennél magasabb (van ahol 3,4 gyerek/nő) termékenységi ráta szükséges a stabil népességhez.

A helyettesítési termékenységi arányszám világátlaga 2003-ban 2,33 gyerek/nő volt.²¹ Napjainkban a világ népességének a fele már a helyettesítési rátánál alacsonyabb termékenységgel rendelkezik.²²

¹⁸ KSH (1970)

¹⁹ Kapitány (2015)

²⁰ Craig (1994)

²¹ Espenshade, Guzman & Westoff (2003)

²² Frejka (2017)

3. FEJEZET

Az Egyesült Királyság demográfiai modernizációja

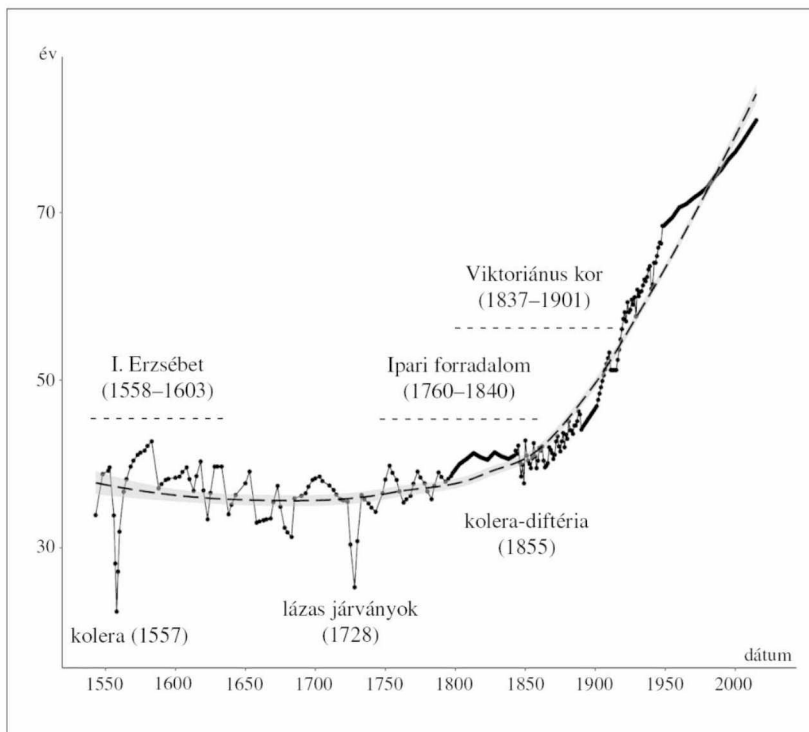
Elsősorban az Egyesült Királyság hosszú adatsorait és trendjeit felhasználva mutatok rá arra, hogy a modernizáció során nő a születéskor várható élettartam, csökken a csecsemőhalandóság, és kezdetben nő, majd később csökken a termékenységi ráta. Modellvizsgálatok segítségével rámutatok arra, hogy az állandó, de túlságosan alacsony termékenységi arányszám is a népesség exponenciális ütemű csökkenéséhez vezet, tehát csak a 2,1 gyerek/nő érték biztosítja a stacionárius népességet.

3.1. ÉLETTARTAM ÉS A TERMÉKENYSÉG VÁLTOZÁSA BRITANNIÁBAN

A születéskor várható élettartam változása egyszerű, hiszen a kezdeti nagy kilengések melletti stagnálást egy hullámvázisoktól mentes növekedés követi. A LOESS módszer által kiszámolt görbe első látásra egy exponenciálisan növekvő görbe, ahol a duplázódási idő, úgy 240 év (1750: 38 év; 1990: 76 év a várható élettartam). Ha ez a paraméter ebben az ütemben növekszik, akkor 2230-ban a várható élettartam 152 év lesz az Egyesült Királyságban. Ennek a paraméternek a növekedése várhatóan lassul, ahogy azt a konkrét értékek már mutatják, vagyis az exponenciális növekedés logisztikus növekedéssé alakul.

A termékenységi arányszám változása bonyolultabb, amelyben több trendforduló is látható: lassú növekedés, gyors csökkenés, stagnálás. A gyors csökkenés durván egy évszázadig tartott (1815-1918) és a maximális érték (6,02 gyerek/nő) 94 év alatt feleződött meg. E trend szerint az újabb feleződésnek 2003-ban 1,5 gyerek/nő értéknél kellett

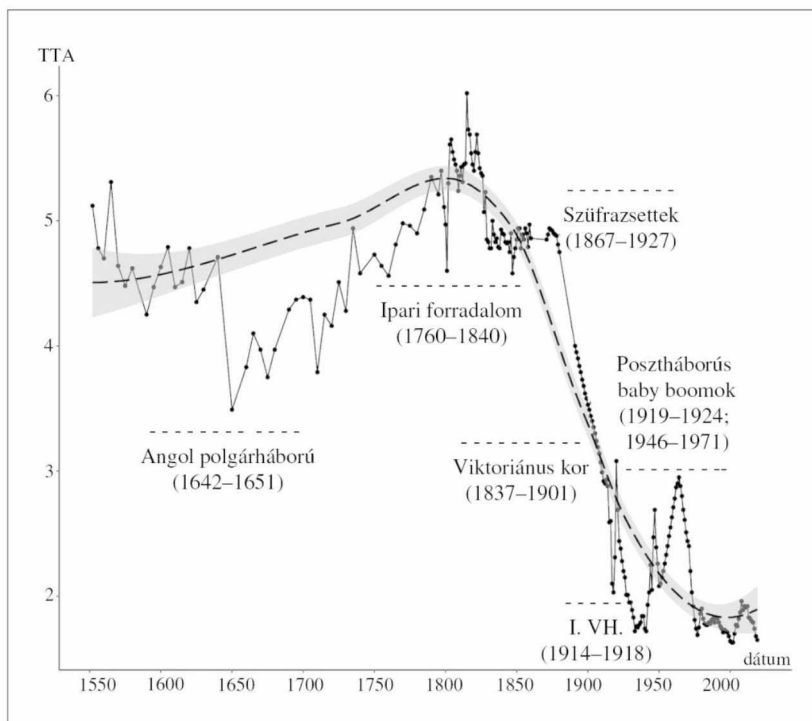
volna bekövetkeznie, de a valóságos érték ebben az évben kéttizeddel magasabb volt. Ha feltételezzük a 94 éves feleződési időt, akkor a következő 2097-ben esedékes 0,75 gyerek/nő értéknél.

2. ábra. A születéskor várható élettartam növekedése az Egyesült Királyságban 1534–2020 között. Pontozott vonal: tényleges értékek.

Szaggatott vonal: LOESS simító értékei.

Az adatok forrása: Wikipedia/ Demography of United Kingdom.

3. ábra. Termékenység változása 1552 és 2020 között az Egyesült Királyságban. Pontozott vonal: konkrét értékek. Szaggatott vonal: LOESS-értékek. Az adatok forrása: Wikipedia/ Demographics of the United Kingdom.

A tényleges értékeket vizsgálva a következő megállapítások tehetők. A születéskor várható élettartam kezdetben 35 év körül van, de például 1557-ban leesik 22 évre a kolera miatt. Az 1583-ra jellemző kivételesen magas 43 éves csúcspontot a szigetország legközelebb csak háromszáz évvel később, 1872-ben éri el. A két időpont között a születéskor várható élettartam úgy 36 év körül nagy amplitúdóval ingadozik. Vitathatatlan, hogy a nagy járványok és a legnagyobb negatív kilengések között nemcsak időbeli, hanem oksági kapcsolat is van. A kisebb mértékű visszaesések okait pedig a kisebb mértékű járványok, a rossz időjárásra visszavezethető gyenge termés és a háborúk jelentik. 1800-tól a paraméter értéke

exponenciális ütemben nő, és a visszaesések is mérséklődnek; az utolsó hetven évben a növekedés üteme némileg csökkent. A korai évszázadokban az átlagértékek is alacsonyak, rendre: 37 év (16. század), 36 év (17. század), 36 év (18. század); az emelkedés csak ezt követően kezdődik: 42 év (19. század), 64 év (20. század) és 80 év (21. század).

Tehát az élettartam lassú növekedése az ipari forradalommal, 1760-ban kezdődik, ami már egyértelműen a modernizáció része a szigetországban. A viktoriánus korban az élettartam tovább növekszik, és a kilengések mértéke csökken. Úgy 1950-ig szinte exponenciális ütemben nő a születéskor várható élettartam, ezt követően a növekedés üteme mérséklődik, ugyanakkor a visszaesések teljesen eltűnnek. Az összehasonlító adatok azt mutatják, hogy a modernizációban élenjáró Anglia sokáig a születéskor várható élettartamban is élenjáró volt.

A teljes termékenységi arányszám változása pedig a következőképpen jellemezhető (3. ábra). 1565-től ingadozva csökken a termékenység, majd 1650 és 1815 közötti bő százötven évben a termékenységi ráta ingadozó növekedése látható. A termékenységi arányszámok átlaga 1552 és 1600 között 4,7 a következő négy évszázadban 4,26, 4,74, 4,92, 2,66, majd a 21. század elején 1,79 gyerek/nő. Tehát az átlag, ahogy a konkrét érték is egy bonyolult mozgást mutat: kezdetben csökken (1651-ig), majd ingadozva emelkedik (1815-ig), majd gyorsan csökken (1918-ig), ezt követően nagy fellendülések mellett csökken.

3.2. MODERNIZÁCIÓ FÁZISAI BRITANNIÁBAN

Értelmezzük ezeket a változásokat a modernizáció relációjában. Az első kérdés, hogy mikor kezdődik Anglia modernizációja. A filozófusok többsége Francis Bacont (1561–1626) tekinti az első modern gondolkodónak, azaz szellemi értelemben Anglia modernizációja már az 1600-as évektől elkezdődik. A történészek a modernizáció kezdetét a dicsőséges forradalomhoz (1689) vagy az Egyesült Királyság kialakulásához (1707) kapcsolják. A demográfusok 1750-re teszik a modernizáció kezdetét, mivel az élettartam növekedése, illetve a halandóság csökkenése ekkor kezdődik. Magam részéről hajlok az első értelmezésre.

A tradicionális viszonyok végén (1600) a várható élettartam alacsony és a termékenységi ráta magas, továbbá mindkettő nagy kilengéseket mutat. Ezek az adatok összhangban vannak a történeti demográfia alapvető megfigyelésével és elméletével, amely szerint a tradicionális viszonyokra a magas halálozás és születés a jellemző.

Demográfiai szempontból a modernizáció folyamatán belül 1815 jelent fontos fordulópontot. A modernizáció első fázisában (1600 és 1815 között) a születéskor várható élettartam továbbra is nagy kilengések mellett stagnál, majd 1800 körül elkezdi lassan emelkedni. Az angol polgárháború évtizedében a termékenységi ráta értéke meredeken, több mint egy teljes gyerekkel ($-1,22$) csökken, ezt követően nagy kilengések mellett folyamatosan nő, míg el nem éri a maximális értékét (6,02 gyerek/nő).

A tankönyvek nem emlegetik, de a brit adatok azt mutatják, hogy a modernizáció első fázisában nő a termékenységi ráta. Véleményem szerint ennek az az oka, hogy a korai modernizáció döntően technológiai, gazdasági, kereskedelmi és monetáris síkon zajlik, miközben a reprodukcióhoz (házassághoz, családhoz, gyerekvállaláshoz) kapcsolódó tradicionális értékek nem változnak. Ez különösen igaz Nagy-Britannia esetében, amelynek modernizációja köztudottan sok tradicionális értéket és elemet tartalmazott. Tehát a modernizáció első fázisában a reprodukció továbbra is a tradicionális családi értékek alapján szerveződik. A tradicionális családi értékek párosulva a politikai stabilitással és az egyre hatékonyabb egészségüggyel, gazdasággal és jóléttel egy olyan társadalmi miliőt teremtenek, amelyben folyamatosan nő a termékenység.

A következő fontos dátumot 1918 jelenti. A modernizáció második fázisában (1815 és 1918 között) a születéskor várható élettartam gyorsulva emelkedik, miközben a termékenységi ráta értéke is gyorsan csökken. Pontosabban a viktoriánus korszak (1837-től) majdnem öt gyereknél megállítja és hosszú időre, 50 évre stabilizálja a magas termékenységi értéket. A viktoriánus korszak a nemi szerepeket illetően különösen merev és tradicionális volt, ezért joggal mondhatjuk azt, hogy Nagy-Britannia esetében (és általában az angolszász országokban) a modernizációnak egy tradicionális és családcentrikus értékekre épülő pronatalista formája zajlott le, amit joggal nevezhetünk „tradicionális

modernizációnak”. Ez a kifejezés nem oximoron, hanem a modernizációnak egy olyan formája, amely számos szempontból, így a reprodukció vonatkozásában is megőrzi a tradicionális értékeket és formákat. Természetesen ebben a korszakban más hatások is érvényesültek, így például a szüfrazsettek mozgalma, amely nyilvánvalóan antinatalista hatású volt. 1891 és 1917 közötti 25 évben a termékenységi ráta majdnem két gyerekkel csökkent. A paraméter először 1917-ben érte el a 2,1-es értéket.

Ezután (1918-tól) kezdődik a modernizáció harmadik fázisa. A 20. században a tradicionális elemek pronatalista hatása nyilvánvalóan egyre gyengébb, ugyanakkor a modernizáció antinatalista hatását két natalista fellendülés töri meg a királyságban. Egy rövidebb (1919–23) és egy hosszabb (1946–71) baby boom, mindkettő úgy háromgyerekes csúcsponttal. Mindkettő egyértelműen egy háború utáni baby boom, bár az utóbbiban feltehetően szerepet játszanak egyéb tényezők is, úgymint a hidegháború, a szabad világ antikommunizmusa, a konzervatív és a liberális eszmék összefonódása és hegemoniája, illetve a gyarmatbirodalom összeomlását követő visszavándorlás és bevándorlás.

Ezt követően 1964-ben elkezdődik egy hullámmozgás csökkenés. Jelenleg a termékenységi ráta értéke a királyságban 1,65 gyerek/nő. Az elmúlt 47 évben (1972–2019) a termékenységi ráta átlaga $1,79 \pm 0,08$, illetve az átlagos csökkenés mértéke $-0,55$ gyerek/nő, ami egy évre és egy nőre vonatkoztatva $-0,01$ gyerek. Ez azt jelenti, hogy ezer nő minden évben 10, egymillió nő pedig minden évben 10 ezer gyerekkel szül kevesebbet a királyságban. Ennek okait abban látom, hogy a tradicionális modernizációt felváltotta a neoliberais modernizáció, amelynek antinatalista hatása már akadálytalanul érvényesülhet.

3.3. FRANCIA ÉS NÉMET MODERNIZÁCIÓ

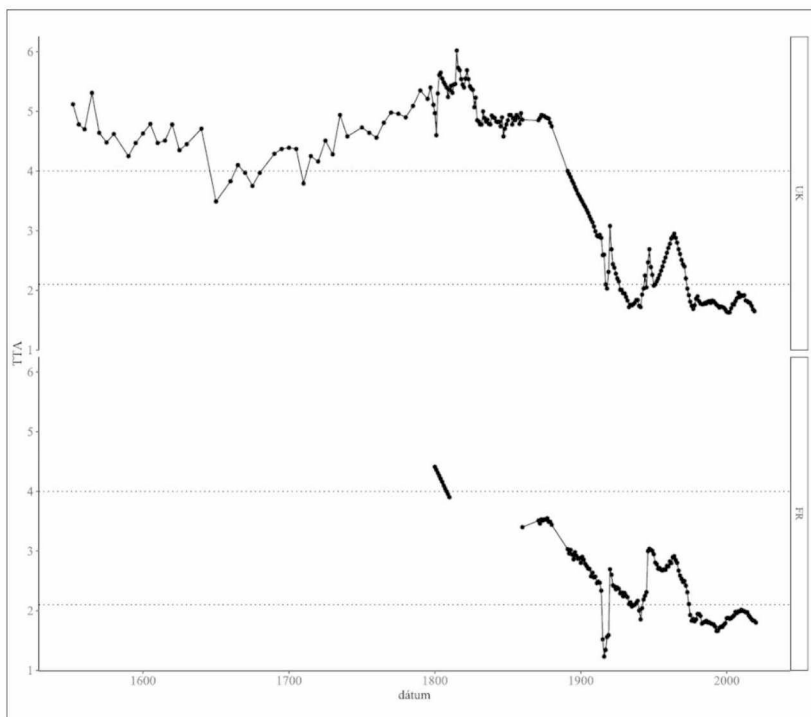
Vessünk egy pillantást a francia értékek változására. A születéskor várható élettartam durván párhuzamosan változik a brit értékekkel. A két világháború alatt azonban a francia értékek jelentősen, 15, illetve 10 évvel is elmaradtak a brit értékektől. Emögött feltehetően nem mo-

dernizációs különbség áll, hanem az a történeti véletlen, hogy mindkét háború nagyobb mértékben sújtotta a francia embereket. A francia értékek majd csak a hatvanas években érik utol a brit értékeket. 2019-ben a francia paraméter értéke 82,5 év, míg a brit 81,4 év.

A termékenységet illetően sokkal jelentősebbek a különbségek a két nép között. A francia forradalom után 1800-ban a francia nők fél gyerekkel (4,41 gyerek/nő), tíz évvel később már másfél gyerekkel vannak lemaradva. 1900-ban majdnem egy teljes gyerekkel kisebb a francia termékenység, mint a brit (2,8 vs. 3,53 gyerek/nő). Az első világháború alatt a francia termékenység összeomlik (pl. 1916-ban 1,23, miközben a brit érték 2,6 gyerek/nő). Ugyanakkor a francia termékenységi ráta 1923-tól megelőzi a brit értékeket. A rendelkezésre álló adatok szerint a francia termékenység maximális értékét 1800-ban érte el. A felezési idő pontos értékét a nagy háború antinatalista hatása miatt nehéz meghatározni: formálisan 115 év, kevésbé formálisan 133 év. Tehát a francia termékenység alacsonyabb értékről indul, de a felezési ideje hosszabb, mint a brit, amely 90 év.

Tudjuk, hogy a francia modernizáció sokkal radikálisabb jellegű volt, mint a brit, és azt is tudjuk, hogy a francia termékenység ezen időszak alatt sokkal alacsonyabb volt, mint a brit. A korreláció persze nem feltétlenül jelent oksági összefüggést, ugyanakkor mégis eléggé valószínű, hogy a francia modernizáció éppen a radikalizmusa miatt volt sokkal erősebben antinatalista hatású, mint a brit tradicionális modernizáció. Tehát az alacsonyabb francia termékenységi értékek a francia modernizáció olyan sajátosságaival magyarázhatók, mint szekularitás, vallásellenesség, radikalizmus, amely a társadalmi instabilitást is növelte.

A 20. században a francia termékenység változásának a mintázata fő vonalaiban megegyezik a brittel: két posztháborús baby boom, ami a franciák esetében tovább (1973-ig) tart. Jelenleg is majdnem két tizeddel magasabb a francia termékenységi ráta, mint a brit. Ebben a tudatosan pronatalista jellegű francia családpolitika fontos szerepet játszik. A francia és a brit termékenységi adatok „megfordulása” jól mutatja, hogy a népesség termékenysége a társadalmi feltételektől függ, nem beszélhetünk arról, hogy az egyik nép a „biológiai” természeténél fogva termékenyebb, mint a másik.

4. ábra. A brit és a francia termékenységi arányszám 1800 és 2020 között. Felső vonal: az Egyesült Királyságra; alsó vonal: Franciaországra jellemző teljes termékenységi arányszám 1800 és 2020 között. Az adatok forrása Wikipedia/ Demographics of France.

Az elmúlt 50 évben az átlagos brit termékenység $1,82 \pm 0,1$ és a csökkenés mértéke $-0,017$ gyerek/nő. Ugyanez az érték a franciák esetében magasabb, $1,91 \pm 0,1$ és a csökkenés mértéke lassabb: $-0,014$ gyerek/nő. Ez azt jelenti, hogy ezer francia nő minden évben 14, egymillió nő pedig minden évben 14 ezer gyerekkel szül kevesebbet az országban. Ez az átlag a következő adatokat takarja. 1970 és 1978 között a francia termékenységi ráta 2,44-ről leesett 1,86, majd azóta az 1,9-es érték körül hullámozik, a jelenlegi érték 1,85 gyerek/nő. Önmagában ez az érték képes biztosítani a lélekszám mérsékelt növekedését, figyelembe véve

a növekvő élettartamot és a folyamatos bevándorlást. Sajnos a francia statisztikákból nem derül ki, hogy az újszülöttek között milyen arányt tesznek ki az őshonos franciák, illetve a francia állampolgársággal rendelkező, de magukat nem-franciaként azonosító bevándorlók. Michel Houellebecq szerint a francia értelmiség lényegében gyermektelen.

A német nép esetében 1800-tól vannak adatok. Az első 25 évben az adatok 5,3 gyerek/nő érték felett mozognak, majd öt alá csökkennek. Az utolsó csúcspont 5,46 gyerek/nő értéknél 1875-ben volt, amit egy gyors zuhanás követett és a termékenység 41 évvel később, a nagy háború alatt megfeleződött. Egy kisebb mértékű posztháborús fellendülés (2,47 gyerek/nő, 1965) után 1984-ben, vagyis 68 évvel később a TTA értéke újra megfeleződött. A jelenlegi érték 1,54 gyerek/nő. Ha a következő feleződés 54 év múlva, azaz 2038-ban következik be, akkor a TTA értéke 0,69 gyerek/nő lesz. Az elmúlt 145 év alatt a csökkenés átlagos sebessége: $-0,027$ gyerek/nő/év. Ez azt jelenti, hogy ezer német nő minden évben 27 gyerekkel kevesebbet szül, azaz egymillió német nő minden évben átlagosan 27 ezerrel kevesebb gyereket szül.

3.4. ALACSONY TERMÉKENYSÉG ÉS CSÖKKENŐ NÉPESSÉG

Általában elmondható, hogy a helyettesítési termékenységnél sokkal alacsonyabb termékenységi arány a népesség létszámának gyors és dinamikus csökkenését okozza. Ezt mutatják a következő hipotetikus példák.

Tegyük fel, hogy a születendő generációban a fiúk-lányok aránya 50-50%, továbbá, hogy a *helyettesítési arányszám* 2,0 gyerek/nő. Ebben az esetben ha a termékenységi arányszám 1,0 gyerek/nő, akkor minden generációban a megszületett lányok létszáma pont fele az előző generációban található nők számának. Ha a nulladik (viszonyítási pontként tekintendő) generáció 100 nőből áll, akkor a nők száma generációnként rendre: 100, 50, 25, 12,5 nő. Tehát a harmadik generációban a nők száma majdnem az eredeti érték egytizedére esik. Mivel a generációk között átfedés van, ezért a teljes népesség lélekszáma valamivel lassabban csökken.

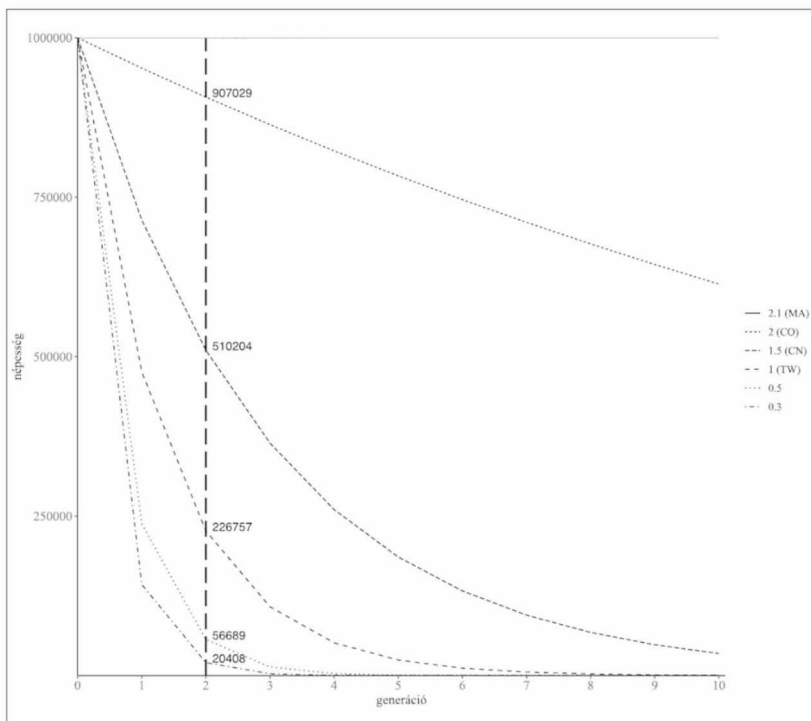
Michael Godet és Évbelyne Sullrot (2005) a következő hozzávetőleges pontosságú, de egyszerű láncszámítást javasolták a lélekszám előrejelzésére. Formulájuk csak a népességszámot és a termékenységi arányszámot tartalmazza:

$$\text{Lélekszám } (i + 1 \text{ generáció}) = [\text{Lélekszám } (i \text{ generáció}) / 2, 1] * TTA \text{ az az}$$

$$\text{Lélekszám } (i + 1 \text{ generáció}) = \text{Lélekszám } (i \text{ generáció}) * TTA / 2, 1$$

A nevezőben a 2,1 azt reprezentálja, hogy a termékenykorú nők aránya kevesebb, mint a populáció fele, úgy 48%-a, ugyanis valamivel kevesebb nő születik, mint férfi. Az egy másik kérdés, hogy mivel a nők élettartalma hosszabb, ezért az idősebb korosztályokban már több nő van, mint férfi. Tegyük fel, hogy egy populációban 100 ember él, és a termékenységi ráta 1,05 gyerek/nő. Ebben az esetben a létszám az 0, 1, 2, és 3 generációs idő, vagyis 0, 30, 60 és 90 év múlva: 100, 50, 25 és 12,5 fő. Tehát ilyen alacsony termékenységi ráta esetében az egyedszám egy generáció alatt megfeleződik, és három generáció alatt majdnem 90%-kal csökken.

Az 5. ábra bemutatja, hogy a túlságosan alacsony termékenységi ráta esetében a népesség Godet és Sullerot képlete szerint exponenciális ütemben csökken. Az ábráról leolvasható az is, hogy 1,5 gyerek/nő értéknél a népesség 2 generáció alatt megfeleződik és 4 generáció (durván 120 év) alatt lényegében eltűnik. Ez az ábra azt is megmutatja, hogy ennyi idő alatt már a kettes termékenységi ráta esetében is kialakul egy 20%-os népességcsökkenés. Az ehhez társuló előregedést az ábra explicit módon nem mutatja.

5. ábra. Alacsony termékenység hatása a népességszökkenésre.

MA: Marokkó, CO: Kolumbia, CN: Kína, TW: Tajvan. Az egymillió népesség 2,0; 1,5; 1,0; 0,5 és 0,3 gyerek/nő mellett a 6. generációra Godet és Sullerot képlete szerint 7,1; 0,9 millió, 55 ezer, illetve 433 és 12 főre csökken.

4. FEJEZET

A demográfiai átmenet tipikus értelmezése

A modernizáció demográfiai vonatkozásait elemezve a kulcsfogalom az ún. demográfiai átmenet. Gyakran különbséget tesznek első és a második demográfiai átmenet között. Az első demográfiai átmenet a tipikus értelmezés szerint az ún. „alacsony” természetes egyensúlyban végződik. Tény, hogy az Egyesült Királyság és számos nyugat-európai ország esetében kialakult ez az egyensúly, amiben meghatározó szerepet játszott a posztháborús baby boom, a hidegháború, a konzervatív liberalizmus és a bevándorló fiatalok gyerekvállalása. Felmerül azonban a kérdés, hogy ezek a hatások mennyiben tekinthetők történeti véletlennek a demográfiai átmenet szempontjából?

4.1. A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET SOKFÉLESÉGE

A demográfiai átmenet az a folyamat, amelyben a magas halandóság-
gal és születéssel jellemezhető tradicionális társadalom átalakul egy
alacsony halandósággal és születéssel jellemezhető modern társada-
lommá.²³ Az általános sajátosságok mellett jelentős nemzeti és régiós
különbségek jellemzik ezt a folyamatot. Például az Egyesült Király-
ságban 95 év kellett ahhoz, hogy a termékenységi ráta 6-ról 3 alá csök-
kenjen (1815 és 1910 között), Iránban ez 10 év alatt bekövetkezett
(1986–1996).²⁴ Ezek az adatok is mutatják, hogy az egyes népek ese-
tében a demográfiai átmenet különbözőképpen történt, sőt az afrikai

²³ KSH – NKI (2020). Első demográfiai átmenet.

²⁴ Roser (2014)

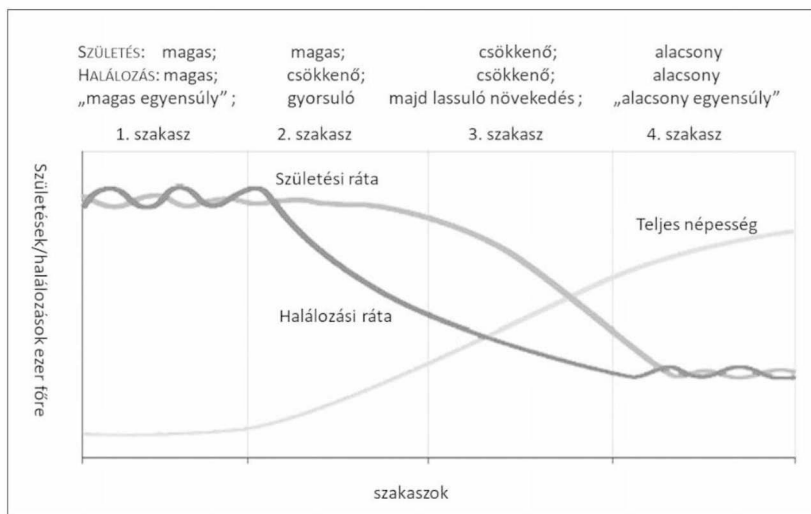
országok zömében ez a folyamat még a korai szakaszában van. A halálozás csökkenése nem minden esetben előzi meg a születési számok csökkenését, például Franciaországban a halálozási arányszámok és a születési arányszámok csökkenése egyszerre kezdődött, így ott elmaradt a népességrobbanás.

A demográfiai átmenet szakaszainak a száma vitatott: 4, 2 vagy 5. A klasszikus elképzelés szerint négy szakaszból áll. Vannak, akik szerint ez valójában csak kettő, úgymint az átmenet előtti helyzet, az *átmenet két szakasza* és az átmenet utáni demográfiai helyzet. Továbbá a szakirodalomban gyakran olvashatunk egy *ötödik szakasról* is, amelynek a demográfiai sajátossága is erőteljesen vitatott. A többség szerint ebben a szakaszban továbbra is fennáll a halálozás és a születés természetes egyensúlya, azaz nincs is szükség az ötödik szakasz definiálására. Jelen van az a nézet is, hogy az ötödik szakaszt a természetes szaporodás, más szakemberek szerint a természetes fogyás jellemzi.

Érdekes megnézni, hogy a különböző nyelvű Wikipédiában mit írnak, illetve milyen ábrával illusztrálják a demográfiai átmenetet. Az angol nyelvű Wikipédiában a „Demographic transition” címszó alatt egy olyan kép látható, amely öt szakaszból áll: a negyedik szakaszt az alacsony egyensúlyi állapot jellemzi, majd az ötödik szakaszban a születési arányszámok és a népesség létszáma nő. Ugyanez az ábra látható az arab és a kínai nyelvű Wikipédiában is. A német nyelvű szócikk szerint a demográfiai átmenet négy szakaszból áll, és a negyedik szakaszt az alacsony egyensúly jellemzi. Szintén egyensúlyban végződő ábrát közöl a hindu nyelvű szócikk. A francia és a spanyol nyelvű Wikipédiában az ábra egy átmenet előtti, két átmeneti és egy átmenet utáni szakaszból áll, amelyre a születési és a halálozási számok egyensúlya a jellemző. Az orosz nyelvű címszó esetében egy olyan ábrát láthatunk, amely öt szakaszból áll: a negyedik szakaszt az alacsony egyensúlyi állapot jellemzi, majd az ötödik szakaszban a születési arányszámok csökkennek, és a népesség fogy. Ezek a különbségek részben az eltérő demográfiai tapasztalatokra, részben a nyugati értelmezések túlsúlyára utal. A demográfia azonban nem fizika. A nyugati demográfusok tapasztalatai Keleten vagy Délen nem feltétlenül érvényesek.

4.2. AZ ÁTMENET TIPIKUS ÉRTELMEZÉSE

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a demográfiai átmenet elméletének különböző értelmezései vannak, ami természetes következménye annak, hogy a demográfiai átmenetnek különböző lefolyásai léteznek. A továbbiakban a demográfiai átmenet tipikus értelmezését mutatom be, amely sok szerző szerint nem más, mint az angol és a skandináv tapasztalatoknak az általánosítása.

6. ábra. Az első demográfiai átmenet tipikus értelmezése.

Az átszerkesztett kép forrása: Kapitány (szerk., 2015: 69)

(1. szakasz) Erre a helyzetre a magas születési és halálzási arányszámok hozzávetőleges, de inkább pozitív egyensúlya a jellemző. Szokták ezt röviden „magas egyensúlyi” (high stationary) állapotnak is nevezni. Ekkor a természetes szaporodás mértéke alacsony, azaz a teljes népesség létszáma lassan nő. Egy demográfus tiszteletlen megjegyzése szerint ebben a helyzetben „az emberek szaporodnak, mint a nyulak, és döglének, mint a legyek”. A magas halandóságra épülő kvázi demográfiai

egyensúly valójában egy borzalmas létállapotot jelent, amelyet nevezünk az *elsődleges demográfiai közrossznak*.

A szakirodalomban széles körű egyetértés van abban, hogy a kiinduló állapotot a tradicionális jellegű, mezőgazdaságra épülő feudális társadalmak jelentik. Ezekben a társadalmakban a magas születési arány összefüggésben áll a szigorú vallási és társadalmi előírásokkal, amelyek a szexuális potenciál nagy részét a reprodukció szolgálatába állítják. Erre szükség is van a magas halandóság miatt, amelynek a fő okai az éhezés, betegség, járványok, erőszak és háború. Ezt a demográfiai-társadalmi szakaszt az európai népek már a 18. században, míg a harmadik világ a 20. század elején hagyta maga mögött. Ma már csak a civilizációtól elvágtott vagy inkább elzárkózó bennszülött törzsek Amazóniában, Pápua Új-Guineában vagy Nyugat-Pápuán élnek ebben a demográfiai helyzetben.

(2. szakasz) A demográfiai átmenet a halálozási arányszám csökkenésével kezdődik, ami vitathatatlanul jó és kívánatos folyamat. Ugyanakkor a csökkenő halandóság és a magas születési szám – vagyis a nyíló demográfiai olló – szükségszerű következménye a népesség exponenciális növekedése ($>2\%/év$). Malthus úgy gondolta, hogy a népesség exponenciális növekedése természeti törvény: *„minden élőlény irányzata a rendelkezésre álló élelmet meghaladó növekedés.”*²⁵ A nem emberi populációk esetében igaza volt Malthusnak, hiszen Darwin is erre a felismerésre építette az evolúció elméletét.²⁶ A népességgrobbanás, ahogy arra az anglikán pap is rámutatott, hosszú távon olyan rossz társadalmi jelenségekhez vezet, mint éhínség, járvány és háború. Nevezzük ezt az állapotot másodlagos demográfiai közrossznak.

A gyors népességnövekedés szakasza a legtöbb európai ország esetében az első világháború utáni időszakban ért véget. Ezzel szemben a legtöbb afrikai ország jelenleg is a demográfiai átmenetnek ebben a szakaszában van. A természetes szaporodás aránya a szubszaharai régióban $2,7\%$ per év. A vallási szempontból megosztott Nigéria példája jól illusztrálja a népességgrobbanás folyamatát és annak veszélyeit. Az

²⁵ Malthus (1940) 230.

²⁶ Demény (2016) 19.

ország népessége 1950-ben 38 millió, 2000-ben 122 millió körül volt, vagyis két generáció alatt a lakosság létszáma 3,2-szeresére nőtt. A jelenlegi előrejelzések szerint Nigéria lakossága a 21. évszázadban: 233 (2025), 401 (2050), 586 (2075) és 733 (2100) millió fő lesz. Ez idő alatt a termékenységi ráta 5,21-ről lecsökken 2,28 gyerek/nő értékre, illetve az éves növekedési ütem 2,54%-ról 0,62%-ra.²⁷ E folyamatok természetes következménye, ahogy arra Malthus is felhívta a figyelmet, a környezet kizsákmányolása, éhínség, erőszak, háború, polgárháború és kivándorlás.²⁸

(3. szakasz) A demográfiai átmenet következő szakaszát a születési számok csökkenése jellemzi. A születési számok csökkenése egyben a „demográfiai olló” záródásának a kezdete is, tehát a népességnövekedés üteme lassul ($<2\%/év$). Összességében azonban még mindig nő a népesség, amiben a halálozás csökkenése is szerepet játszik. Ezzel párhuzamosan csökken a népesség növekedésének az üteme (late expanding), és vele együtt enyhül a másodlagos demográfiai közrossz. Jelenleg ebben a fázisban van: Egyiptom, Dél-Afrika, Mexikó, Peru, Izrael, Szíria, Nepál, Namíbia, Algéria, ahol a természetes növekedés üteme 1 és 2% között van.²⁹

(4. szakasz) Az uralkodó értelmezés szerint a demográfiai átmenet a negyedik szakasszal végződik, amelyre az alacsony születési és a halálozási arányszámok, sőt azok tartós és szükségszerű egyenlősége a jellemző, vagyis az „alacsony egyensúly”. Érdemes hangsúlyozni, hogy két különböző dolog az alacsony érték és az alacsony értékek egyenlősége. A születési és a halálozási arányszámok egyenlőségének a kialakulása szükségszerű, mivel a magasabb, de gyorsabb ütemben csökkenő születési arányszámok előbb-utóbb találkoznak az alacsonyabb, de lassan emelkedő halálozási arányszámokkal. Két érték pillanatnyi egyenlősége azonban távolról sem jelent egyensúlyi állapotot.

A negyedik szakaszban a demográfiai helyzet biztatónak tűnik, ugyanis a folyamatok látszólag spontán haladnak a demográfiai közös

²⁷ Macrotrends (2021)

²⁸ Meadows és mtsai (2005)

²⁹ Tomka (2009)

irányába. Az alacsony szinten stabilizálódó halálozási arányszám azt jelenti, hogy a modernizálódó társadalmak legyőzték az elsődleges demográfiai közrosszt, a magas halandóságot. A demográfiai olló zárulása azt mutatja, hogy csökken a népességnövekedés mértéke, tehát enyhül a másodlagos demográfiai közrossz. Ugyanakkor még nem kezdődik el a népesség természetes fogyása. Ezzel a kedvező helyzettel is magyarázható, hogy a nyugati demográfusok adotttnak vették, hogy a demográfiai átmenet az alacsony természetes egyensúly állapotában végződik.

4.3. A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET

A második demográfiai átmenet fogalmát Ron Lesthaeghe és Dirk van de Kaa fogalmazta meg 1986-ban.³⁰ Megfigyeléseik szerint az 1970-es évektől kezdve a gazdag nyugati országok döntő többségében a termékenységi ráta már nem éri el a népesség egyszerű újratermelését biztosító 2,1 gyermek/nő értéket. A születési és a halálozási számok folyamatos csökkenése miatt a népesség egyre öregszik, amit követ a népesség természetes, illetve tényleges csökkenése.³¹ Nevezzük ezt a jelenséget a *harmadik demográfiai közrossznak*.

Egy nép, illetve egy nemzet fennmaradása szempontjából a harmadlagos demográfiai közrossz jelenti a legsúlyosabb kihívást, mert ennek következtében az adott társadalom előregszik, és végül fizikailag megsemmisül. Tehát a második demográfiai átmenet elmélete egy tragikus előrejelzést ad, nevezetesen a kihalást. Ez a veszély elsősorban az alacsony termékenységgű kis létszámú népeket fenyegeti. A migrációs szokások is jelentősen befolyásolják a folyamatokat. A gazdag országok számíthatnak a szegény bevándorlókra, míg a szegény országok demográfiai helyzetét a fiatalok tömeges kivándorlása is rontja. Azonban a tömeges bevándorlás a gazdag országok számára is hordoz kockázatokot, ugyanis ha a bevándorlók aránya meghalad egy kritikus értéket, akkor a befogadó nemzetek már nem tudják asszimilálni a bevándor-

³⁰ Wikipedia: Demographic transition

³¹ Van De Kaa (1987)

lókat, és így az őshonos népek elveszítik etnikai, kulturális és nyelvi identitásukat.

A második demográfiai átmenet okaiként a szakirodalom hasonló tényezőket említ, mint az első demográfiai átmenet esetében: a nők munkába állása, a gyereknevelés direkt, indirekt és alternatív költségeinek az emelkedése, a jó és a boldog életről vallott nézetek átalakulása, a családra vonatkozó tradicionális értékrend „elavulása”.³²

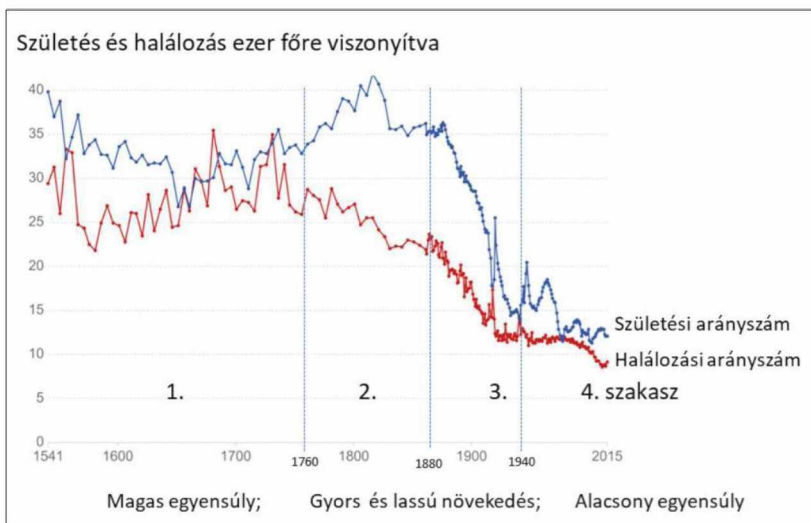
Tekintettel arra, hogy az egyes régiókban a demográfiai átmenetek között nagy különbségek vannak, így érthető, hogy a demográfiai télnak különböző formái alakulnak ki. Vannak olyan gazdag és fejlett országok (pl. Anglia, USA, Svédország), ahol a demográfiai átmenet ideáltipikus módon vezet egy stabil „alacsony” egyensúlyhoz, ami viszonylag hosszú ideje fennáll. Ezekben az országokban nem a fogyás, hanem az előregedés és a migránsok integrálása jelenti a fő problémát. Ezekben a régiókban, ha ki is alakul a természetes fogyás, akkor az a második demográfiai átmenet keretében történik egy hosszú egyensúlyi állapot után. Másrészt vannak olyan országok, így például Japán vagy a kelet-európai országok, ahol a demográfiai átmenet gyorsabb, a születési és a halálozási számok egyenlősége csak rövid ideig áll fenn. Tehát itt a természetes fogyás az első demográfiai átmenet végén, jelesül annak az ötödik szakaszában alakul ki.

4.4. AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁG DEMOGRÁFIAI ÁTMENETE

Az Egyesült Királyság demográfiai átmenetével kapcsolatban a szakirodalom főáramlata a következő periodizációt fogadja el.

Az első szakaszt (1760-ig) a magas és gyorsan növekvő termékenységi, születési és halálozási arányszámok egyensúlya jellemzi. Vegyük észre, hogy 1650 után a születési számok emelkednek. Ez a szakasz a halálozási számok csökkenésével ér véget.

³² KSH Népszámtudományi Kutatóintézet

7. ábra. Anglia és Wales demográfiai átmenete.

A szerkesztett kép forrása: Wrigley and Schofield (1981).

A második szakaszt (1760–1880) a születési számok további gyors ütemű emelkedése és a halálozási arányszámok gyors csökkenése jellemzi, ami egy gyors népességnövekedést eredményez. A születési arányszám az 1850-as évek elején éri el a csúcspontját 40‰ mellett. (A termékenységi arányszám csúcspontja 35 évvel korábban volt, lásd 3. ábra.) A szakasz végét a születési számok gyors és szisztematikus csökkenése jelzi.

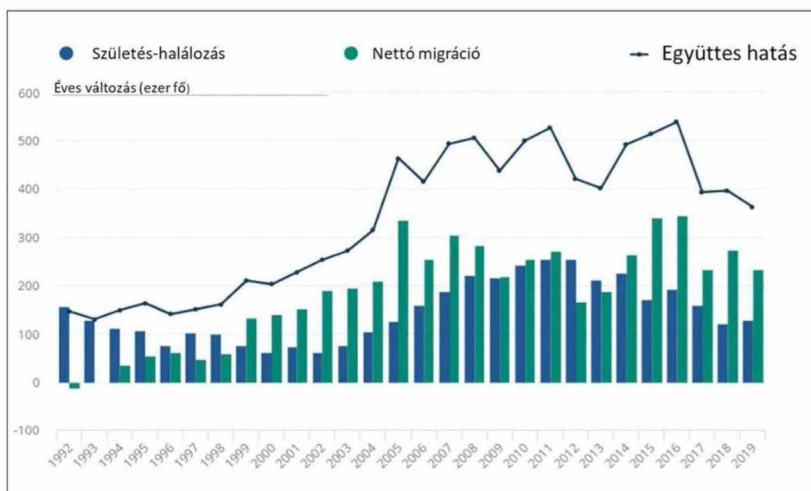
A harmadik szakaszt (1880–1940) a születési és a termékenységi arányszámok zuhanása, illetve a halálozási értékek mérsékelt ütemű csökkenése jellemzi. A születési számok értéke 1880 és 1935 között majdnem 60%-kal csökkent. 1940-ben a születési és a halálozási görbe majdnem metszi egymást.³³

A negyedik szakaszt (1940-től) az alacsony születési és a halálozási arányszámok jellemzik, ugyanakkor a születési számok a mai napig

³³ Wikipedia: Demography of England

magasabbak, mint a halálozási számok. Az egyetlen kivételt az 1976-os év jelenti.

Hasonló mintázat látható a többi angolszász országban, a skandináv és a legtöbb nyugat-európai országban. A fentiek alapján az angol és általában a fejlett és gazdag országok demográfusai joggal gondolhatják azt, hogy a demográfiai átmenet szabályszerűen egy stabil alacsony egyensúlyi állapottal, vagyis a demográfiai közjó állapotával végződik. Felmerül azonban a kérdés: ez szükségszerű állapot vagy pedig történeti véletlen eredménye? Véleményem szerint az alacsony egyensúlyi állapot nem a demográfiai átmenet belső szükségszerűségeiből származik, hanem több „történeti véletlenből”, jelesül a második világháború utáni baby boom, Nyugat antikommunizmusa és konzervatív liberalizmusa, a folyamatos és tömeges bevándorlás. Ha nincsenek ezek a hatások, akkor a legtöbb nyugat-európai ország már régóta a természetes fogyás állapotában lenne. Például az Egyesült Királyság már az ötvenes évektől.

8. ábra. A migráció növekvő szerepe az Egyesült Királyság népességnövekedésében 1992–2019. A bal oldali oszlopok a természetes növekedést, míg a jobb oldali oszlopok a bevándorlás hatását mutatják a népesség növekedésére. 1999-től a migráció jelentősebb szerepet játszik. Forrás: Office for National Statistics (2020).

A 8. ábra is rámutat arra, hogy a királyságban a népességnövekedésben egyre nagyobb szerepet kap a migráció. 1992-ben még a nettó kivándorlás volt a jellemző, de hét évvel később a nettó bevándorlás mértéke meghaladta a természetes szaporodás szerepét a népességnövekedésben. Az adatok értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a természetes szaporodásban is egyre nagyobb szerepe van a migrációs háttérrel rendelkező szülőknek.

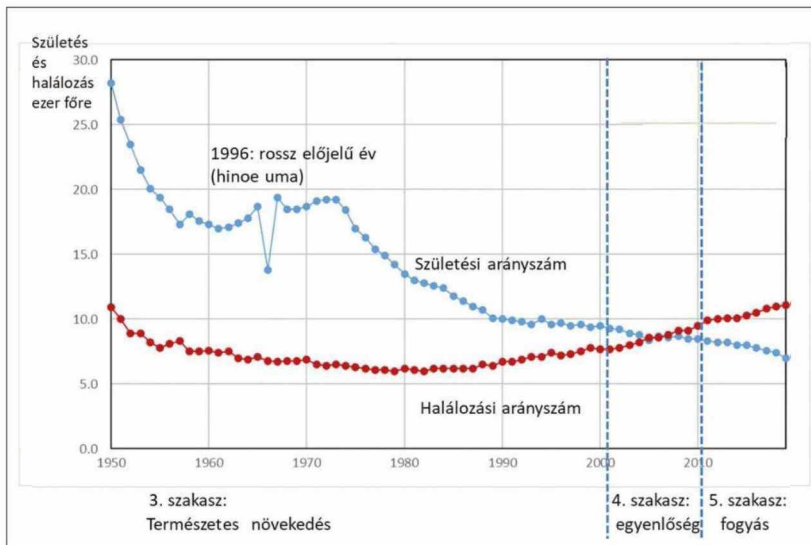
5. FEJEZET

Demográfiai átmenet atipikus formái

Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában a demográfiai átmenet másképp folyik, mint Nyugaton. Ezekben az országokban a demográfiai átmenet a természetes fogyásban végződik. Izrael példája azért érdekes, mert a társadalom magas születési és termékenységi arányszámok mellett modernizálódik. Tehát Izrael a modernizációnak egy harmadik útját mutatja meg.

5.1. JAPÁN DEMOGRÁFIAI ÁTMENETE

Japán modernizációját a Bosin polgárháborútól (1868–1869) számolják. A polgárháború előtt és után jelentős mértékben visszaesett termékenység: $-1,2$ gyerek/nő értékkel a születési arányszám pedig -10% -kal. 1875-től a natalista értékek emelkednek, és 1900 körül újra eléri a polgárháború előtti $4,5$ gyerek/nő, illetve 32% -es értéket. A termékenység a maximális értékét 1920-ban éri el $5,35$ gyerek/nő értéknél. A termékenység emelkedésének a korai modernizáció alatt feltehetően ugyanaz az oka, mint Angliában, azaz a korai modernizáció egyre jobb feltételeket biztosít a tradicionális családi értékek realizálásához, ezért nő a termékenység.

9. ábra. Japán demográfiai átmenete 1950 és 2020 között. A természetes egyenlőség (2003–2010) állapota rövid ideig tart. Az átszerkesztett kép forrása: Wikipedia/Demographics of Japan.

Ezt követően a TTA és a születési arányszám értéke (zárójelben) folyamatosan csökken: 1928 az utolsó 5-ös (34‰), 1949 az utolsó 4-es (33‰), 1951 az utolsó 3-as (25‰), 1974 az utolsó 2-es (18‰) és 1994 az utolsó 1,5-es termékenységtű év (10‰). Az elmúlt száz évben a japán termékenységi ráta csökkenésének az üteme: $-0,0403$ gyerek/nő/év $[(1,36-5,35)/99]$. Tehát 1920 és 2019 között ezer japán nő negyven, egymillió japán nő pedig negyvenezer gyerekkel szül kevesebbet minden évben. Japán esetében is kiszámolható a TTA értékének a felezési ideje, ami az 1920-as dokumentált maximum után 33 évvel később, 1953-ban realizálódott, 2,69 gyerek/nő értéknél. A második feleződés pedig 46 évvel később, 1999-ben következett be 1,34-es termékenységnél. Ha ez a tendencia folytatódik, akkor a harmadik feleződés 59 év múlva, 2058-ban fog bekövetkezni 0,67 gyerek/nő értéknél.

A 9. ábra jól mutatja, hogy a demográfiai átmenet negyedik szakasza csak néhány év. Japánban a születési ráta a 70-es évektől gyorsan csök-

ken, miközben a halálozási ráta lassan emelkedik, majd a két görbe a kétezres évek közepén (2004 és 2005 között) keresztezi egymást. A két görbe értékének a hozzávetőleges egyenlősége csak rövid ideig áll fenn. Ha gyakorlati egyenlőséget az 1,0 és $-1,0\%$ közötti arányszámban határozzuk meg, akkor a negyedik szakasz 2003-ban kezdődik $0,9\%$ -es természetes szaporodással, majd 2010-ben végződik $-1,0\%$ -es természetes fogyással. Tehát Japánban már 2011-ben elkezdődött a demográfiai átmenet ötödik szakasza, ahol a természetes fogyás mértéke nagyobb, mint $-1\%/év$. Ez az érték 2019-ben $-4,1\%$, azaz -515 ezer fő.³⁴ A 9. ábra azt is jól mutatja, hogy ellentétben a nyugat-európai tapasztalatokkal, Japán esetében szó sincs a születési és a halálozási arányszámok párhuzamos lefutásáról, valójában mindkét görbe töretlenül halad a maga útján tovább.

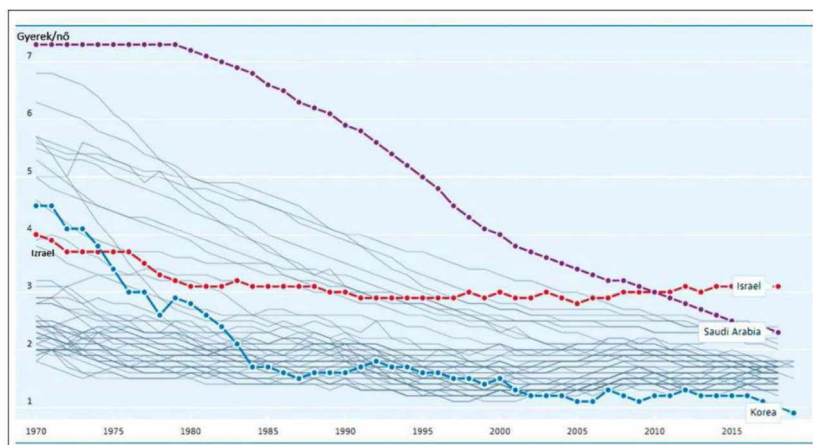
5.2. DÉL-KOREA DEMOGRÁFIAI ÁTMENETE

A másik fontos kelet-ázsiai példát Dél-Korea jelenti. Az ország a második világháború után, 1945-ben született. Három évvel később megalakult Észak-Korea is. A két Korea között 1950 és 53 között háború folyt, amely egy tűzszüneti egyezményre ért véget. Az export orientált dél-koreai gazdaságról 1960-tól beszélhetünk, majd a következő harminc évben a gazdaság évi 10% -kal nőtt.

1900-ban a koreai termékenység 6 gyerek/nő, majd 55 évvel később $6,33$ -as maximális értékre emelkedik. Ez az érték 21 év alatt megfeleződik (1976: 3 gyerek/nő), majd 11 év alatt újra megfeleződik. Azóta 33 év telt el, de újabb megfeleződésre már nem került sor, bár a 2020-as érték már csak egytizeddel nagyobb ($0,76$ gyerek/nő), mint a következő feleződési érték. A termékenység jelenlegi értéke $0,84$ gyerek/nő, ami a világban a legalacsonyabb érték. Az elmúlt hat évtizedben a termékenységi ráta csökkenésének üteme: $-0,08866$ gyerek/nő/év $[= (0,84 - 6,16) / 60]$. Azaz ebben a periódusban ezer dél-koreai nő nyolcvannyolc gyerekkel szült kevesebbet minden évben.

³⁴Wikipedia: Demographics of Japan

A gyorsan csökkenő termékenységi arányszám ellenére – népesedési folyamatokra jellemző tehetetlenség miatt – a népesség sokáig növekedett. A természetes szaporodás 2018-ban esett $+1,0\%$ alá, 2020-ban pedig megjelent a természetes csökkenés $-0,6\%$ -es értékkel. Tehát Dél-Korea jelenleg még a demográfiai átmenet 4. szakaszában, a természetes egyenlőség állapotában van, de hamarosan belép a természetes fogyás állapotába.

10. ábra. Izrael, Szaúd-Arábia és Dél-Korea TTA-értéke 1970-től.

Az utolsó értékek rendre: 3,1; 2,3 és 0,9 gyerek/nő.

A háttérben a többi OECD-ország teljes termékenységi rátája látható.

A szerkesztett kép forrása: OECD (2021).

5.3. IZRAEL DEMOGRÁFIAI ÁTMENETE

Izrael egy merőben más típusú ellenpéldát jelent. Az izraeli társadalom kiugróan magas termékenységi értékkel rendelkezik az OECD-országok között, ahogy azt a 10. ábra is mutatja. Kelet-Ázsia és Kelet-Európa nemzetei abból a szempontból jelentenek eltérést a nyugati országok demográfiai átmenetétől, hogy a csökkenő születési és halálozási arányszámok nem alacsony egyensúlyi állapotban, hanem a természetes fogyásban végződnek. Ezzel szemben Izrael abból a szempontból je-

lent kivételt, hogy úgy modernizálódik, hogy közben magas a termékenységi arányszáma. *„A statisztikai adatok azt mutatják, hogy Izraelben a legmagasabb a termékenység a nyugati világban”,* olvashatjuk egy izraeli újságban.³⁵ Haaretz elemző cikke pedig a következő címmel jelent meg: *„A termékenység emelkedésével Izrael elkerüli az időzített demográfiai bombát. A termékenységi rátánk a legmagasabb a fejlett világban, és emelkedik”.³⁶*

Izraelt 1948-ban alapították, és Izrael Állam a saját öndefiníciója szerint zsidó és demokratikus állam.³⁷ Ezt a berendezkedést Sammy Smooha (1997) *etnikai demokráciának* (ethnic democracy) nevezi. Jelenleg Izrael lakossága 9 millió fő, akiknek a 75%-a tekinthető zsidónak és 21%-a arabnak. Mindkét etnikum termékenységi arányszáma magas, 3 gyerek/nő. Ugyanakkor a betelepülő zsidóság (alija) miatt folyamatosan nő a zsidók aránya az országban. Mivel az Izraelben élő zsidók és arabok szülési szokásai megegyeznek, ezért a továbbiakban egységesen beszélek a zsidó társadalom termékenységéről.

1950-ben a lakosság termékenysége 4,5 gyerek/nő, és csökkenő tendenciát mutat. A következő évtizedben 3,8-as érték körül stabilizálódik. 1970-től újra csökken a termékenység, majd a 90-es években 2,9 körül stabilizálódik, a kétezres évek végén elkezd nőni, és azóta a 3-as érték körül ingadozik.³⁸ Ha a termékenység változását hetvenéves periódusban vizsgáljuk, akkor egy lassú csökkenést kapunk. A csökkenés átlagos sebessége $-0,02143$ gyerek/nő $[= (4,5 - 3,0) / 70]$, ami érdekes módon pont megegyezik az Egyesült Királyságra jellemző értékkel, ahol a modernizáció szintén lassan és konzervatív módon haladt előre. Ha azonban a termékenység változását csak az elmúlt negyven évre vonatkoztatva vizsgáljuk, akkor egy „magas” állandóságot tapasztalunk, hiszen 1980-ban és 2020-ban is 3,1 gyereket szült egy izraeli nő, és a két érték között csak minimális mértékű, természetes ingadozás tapasztalható.

³⁵ Alon (2018)

³⁶ Maor (2018)

³⁷ Balázs (2018)

³⁸ World Data Atlas (2020)

A magas termékenységgel összhangban a születési számok is folyamatosan nőnek: 1950-ben 43 ezer, míg 2020-ban 177 ezer gyerek született. A születési arányszámok a rendkívül magas 34‰-ról (1950) lecsökkentek a még mindig magas 19‰-re (2020). Ez idő alatt a halálozás is nőtt a népességgel párhuzamosan, ugyanakkor a halálozási arányszámok egy szinuszgörbe mentén 6,8‰-ról (1950) 5,4‰-re (2020) csökkentek. A magas születési és az alacsony halálozási számok különbségéből pedig mechanikusan következik a magas értékű természetes szaporodás. Ennek értéke 35 ezer főről (1950) 126 ezer főre (2020) nőtt. A természetes szaporodás rendkívül magas arányszáma: 27‰-ról a még mindig magas 13‰-re csökkent.

Felmerül a kérdés, hogy Izrael esetében egyáltalán alkalmazható-e a demográfiai átmenet fogalma? A válasz attól függ, hogy hosszú távon miként változik a termékenységi ráta értéke? Ha állandósul a magas termékenység és születés, akkor nem beszélhetünk demográfiai átmenetről, hiszen ez a kifejezés definíció szerint azt jelenti, hogy a magas termékenységi és a születési számok alacsony értékre csökkennek. Hogy mit jelent az „alacsony” termékenység, azon lehet vitatkozni, de az biztos, hogy 3 gyerek/nő érték, s azon belül a nem ultraortodox (nem haredi) zsidó nők átlagosan 2,6 gyerekvállalása sem tekinthető alacsony értéknek.³⁹ Azonban ha tovább csökken a termékenységi arányszám, pl. a már említett -0,02143 gyerek/nő/év értékkel, akkor egy lassú demográfiai átmenetet történik. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy Izrael a demográfiai átmenet második szakaszában, a gyors népességnövekedés szakaszában van, amely szakaszt a magas termékenységi és születési számok és az alacsony halálozási számok jellemeznek, és a két görbe csak nagyon lassan közeledik egymáshoz.

Összességében elmondható, hogy Izrael minden demográfiai mutatójában a modern társadalmakra jellemző sajátosságokat mutat: magas várható élettartam, alacsony csecsemőhalandóság, magas szintű iskolázottság, urbanizáció és egy főre jutó GDP, csak egyetlen szempontból tér el a többi modern társadalomtól, jelesül, hogy megőrizte a magas termékenységi és születési számokat. Azaz Izrael élvezzi a modernitás

³⁹ Maor (2018)

minden előnyét, miközben elkerüli a modernitás sötét oldalát. Mindez azt mutatja, hogy a Nyugaton és Keleten érvényes modernizációs modell mellett létezik egy harmadik út is, amin jelenleg csak egyetlen nép és társadalom, jelesül Izrael jár.

A modernizálódó nemzetek között Izrael magas termékenységi rátája egyrészt bámulatos és lenyűgöző, másrészt ez a magas termékenységi ráta és a hozzá tartozó gyors népességnövekedés ökológiai szempontból felettébb problematikus. Izraelnek az afrikai népekhez hasonló exponenciális növekedése ökológiai szempontból egyértelműen rossz. Ha az ökológiai szempontokat és a népeknek az önfenntartáshoz való jogát egyidejűleg figyelembe vesszük, akkor az ideális állapotot az állandó népesség és a kettes körüli termékenység jelenti. Ezért Izraelnek is ebbe az irányba kell elmozdulnia.

6. FEJEZET

A demográfiai átmenet deduktív értelmezése

A demográfiai átmenet egyedi és általános sajátosságai közötti viszony könnyebben megérthető, ha a jelenséget nemcsak induktív, hanem deduktív módon is elemezzük. Egy deduktív modell nemcsak önmagában érdekes, hanem elősegíti a regionálisan különböző demográfiai átmenetek jobb megértését is.

6.1. AZ INDUKTÍV ÁLTALÁNOSÍTÁS KORLÁTAI

Az előző fejezet példái is mutatják, hogy a demográfiai átmenet a különböző régiókban különbözőképp formálódik. Egyaránt vannak példák arra, hogy a demográfiai átmenet végén a természetes egyensúly, növekedés vagy fogyás alakul ki. Ráadásul ennek a ténynek az interpretációja sem egységes. Például a nyugati országok az ötvenes években, vagyis a saját demográfiai átmenetük vége felé a termékenységi és a születési számok emelkedését tapasztalták. Ezt a tapasztalati tényt lehet úgy interpretálni, mint a demográfiai átmenet végén bekövetkező szükségszerű folyamatot, mondjuk születési szokások korrekcióját, de lehet úgy is interpretálni, mint egy véletlenszerű posztháborús hatást.

Még élesebb a dilemma a bevándorlásból származó születéstöbblettel kapcsolatban. Demográfiai szempontból milyen kategória alá rendeljük a bevándorló nők élveszüléseit: természetes vagy migrációs népmozgalomnak tekintendő? Nyilvánvalóan torzítja a képet, ha a migráns nők születési számait egyszerűen hozzáadjuk az őshonos lakosság születési számaihoz, de az is torzítja, ha nem adjuk hozzá. A fiatal bevándorlók nemcsak növelik a születési arányokat, hanem csökkentik a

halálozási arányszámokat is. Ez pedig „párhuzamosítja” a születési és a halálozási számokat, azaz a rövid természetes egyenlőséget egy hosszú természetes egyensúlyá alakítja. Általában a gazdag országokba történő bevándorlást szükségszerű vagy esetleges folyamatnak tekintjük a demográfiai átmenet szempontjából?

Ezekre a kérdésekre a válasz azért nem könnyű, mert a klasszikus demográfia nem számolt ilyen mértékű migrációs mozgással, ami jelenleg fennáll, és ezért a megfelelő fogalmakkal sem rendelkezik. Például a demográfia nem tud adatokat gyűjteni, vagyis nem tud különbséget tenni az őshonos anyától származó bennszülött és a migrációs anyától származó bennszülött gyerekek között. Ezért a modern demográfia arra a kérdésre sem tud választ adni, hogy a bevándorlóktól származó születéstöbbslet milyen arányt képvisel, illetve hogyan változtatja meg a demográfiai átmenet kimenetelét.

A fenti nehézségek miatt a demográfiai átmenet törvényszerűségeit nem tudjuk megérteni, ha csak az empirikus adatokra támaszkodunk. A demográfiai átmenet értelmezésével kapcsolatos vitáknak tudományelméleti okai is vannak, ugyanis ez inkább tekinthető a történelmi tapasztalatra épülő *induktív általánosításnak*, mint valódi tudományos elméletnek.⁴⁰ Egy induktív elmélet pedig nem tud különbséget tenni az esetleges és lényegi folyamatok között. Ezt a nehézséget csak úgy tudjuk meghaladni, ha kidolgozzuk a demográfiai átmenet deduktív-nomológiai elméletét. Ez jelenthet egy kvalitatív jellegű fogalmi keretet, de jelenthet egy kvantitatív jellegű matematikai modellt is. Mivel nem rendelkezem a szükséges matematikai ismeretekkel, ezért most csak egy kvalitatív jellegű analitikus sémát szeretnék vázolni.

6.2. EGY DEDUKTÍV ELEMZÉS KERETEI

Egy deduktív megközelítés fókuszában a „hogyan” kérdése áll. A demográfiai átmenet, ahogy a neve is mutatja, egy változásra utal. Ezt a változást nem önmagában az idő, hanem a modernizáció előrehaladása

⁴⁰ Britannica (2020)

okozza. Ismerjük a kiinduló állapot demográfiai sajátosságait: „magas egyensúly”, majd ennek az állapotnak a modernizációja több instabil helyzeten keresztül elvezet az „alacsony demográfiai végállapotba”, amelynek pontos sajátosságai vitatottak. Természetesen itt a „végállapot” fogalma csak egy relatív, az első demográfiai átmenet végére, s nem magának a modernizációnak a végére utal.

Elméleti megfontolások és az adatok is azt mutatják, hogy az első demográfiai átmenet időszakára vonatkoztatva a modernizáció első és második fázisa között hasonlóságok és különbségek is vannak. A hasonlóság abban áll, hogy mindkét fázis növeli az élettartamot, és csökkenti a csecsemőhalandóságot. A különbség pedig abban áll, hogy az első fázisban a termékenységi arányszám növekszik, míg a második fázisban a termékenységi arányszám csökken. Mi lehet ennek a különbségnek az oka? Szerintem, ahogy azt már a brit modernizáció kapcsán is érintettük, a modernizáció első fázisa alapvetően a produkció (termelés, kereskedelem, technológia) és az egészségügy világát érinti. Azaz az egyre jobb gazdasági, technikai és egészségügyi feltételek a tradicionális jellegű reprodukciós értékekkel találkozva egyre magasabb termékenységhez és születési számhoz vezetnek. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a modernizáció pozitív módon hat a *tradicionális ember* céljainak a megvalósítására, beleértve a sok gyereket és a nagycsaládot is. Ezzel szemben a modernizáció második fázisában elkezdődik a reprodukciós értékek modernizációja is. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a modernizáció pozitív módon hat a *modern ember* céljainak a megvalósítására, beleértve az egyre kevesebb gyereket is. Az egy további kérdés, hogy a modernizálódó társadalom embere, vagyis a modern ember miért akar egyre kevesebb gyereket. Erre a kérdésre a harmadik részben keressük a választ. Ezek előrebocsátásával fogalmazom meg a modernizációra és a demográfiai átmenetre jellemző definíciókat és premisszákat.

6.3. DEFINÍCIÓK ÉS PREMISSZÁK

Első lépésben definiáljuk az alapvető fogalmakat, és határozzuk meg a premisszákat.

D1. Természetes szaporodás, az az állapot, amikor a születési arányszámok legalább 1‰-kel meghaladják a halálozási arányszámokat. Ha nincs migráció, akkor a természetes szaporodás (egyenlőség vagy fogyás) mértéke határozza meg a népesség növekedésének (egyenlőségének vagy fogyásának) a mértékét.

D2. Természetes egyenlőség, az az állapot, amikor a születési és halálozási arányszámok közötti különbség kisebb, mint 1‰.

D3. Természetes fogyás az az állapot, amikor a halálozási arányszámok legalább 1‰-kel meghaladják a születési arányszámokat.

D4. Demográfiai tél a tartós természetes fogyás állapota.

D5. Reprodukciós szintnek nevezzük a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges teljes termékenységi arányszámot (TTA), amelynek az értéke a modern társadalmakban 2,1 gyerek/nő. Ebben az esetben a lánygyermek nemzedékének száma azonos az anyák nemzedékének a számával. Az ennél magasabb termékenységi ráta esetében az anyák számánál több, míg ennél alacsonyabb termékenységi ráta esetében az anyák számánál kevesebb lány születik. A TTA értékének a reprodukciós szint alatti növekedése csak azt jelenti, hogy a lányok száma egyre kisebb mértékben marad el az anyák számától. A fentiekből következik, hogy különbséget kell tenni a TTA változásának különböző formái között: reprodukciós szint fölötti növekedés vagy csökkenés, illetve reprodukciós szint alatti növekedés vagy csökkenés.

D6. Népesedési tehetetlenség abból is fakad, hogy a születések létszámát a TTA értéke és a reprodukzív korú nők száma együttesen határozza meg. Ezért könnyen előfordulhat, hogy a reprodukciós szint alá csökkenő termékenységi ráta ellenére a népesség még sokáig nő és fordítva.

P1. A modellvilágunk csak egyetlen, tradicionális állapotban levő népből álljon. Így a migrációs hatásokat kizártuk.

P2. A tradicionális állapotban levő népet a magas termékenységi arányszám mellett a magas születési és halálozási arányszámok pozitív egyensúlya jellemzi.

P3. A korai modernizáció a tradicionális ember törekvéseit egyre hatékonyabban támogatja, azaz növeli a születéskor várható élettartamot és a termékenységet, továbbá csökkenti a csecsemőhalandóságot.

P4. A modernizáció második fázisa (T idővel később) a modern ember törekvéseit támogatja egyre hatékonyabban, azaz növeli a születéskor várható élettartamot, és csökkenti a csecsemőhalandóságot, illetve a termékenységet. A modernizáció második fázisának a termékenységszökkentő hatása lehet folyamatos, vagyis amíg a TTA értéke el nem éri a nulla értéket (P4.1), de lehetséges, hogy a termékenység extrém alacsony tartományban pl. 1 gyerek/nő értéknél stabilizálódik (P4.2). Ez utóbbi esetben a gyerek iránti vágyat a modernizáció nem tudja teljesen felszámolni. Így a modernizáció antinatalista hatása és a gyerek iránti vágy eredője egy alacsony, de stabil, vagyis „egyensúlyi jellegű” termékenységi rátát eredményez.

6.4. TÉTELEK

Vizsgáljuk meg, hogy milyen tételeket tudunk levezetni ezekből a definíciókból és premisszákból!

T1. *A tradicionális állapotot a magas termékenység, születési és halálozási számok jellemzik.* Ez a tézis közvetlenül következik a második premisszából (P2).

T2. *A modernizáció kezdetén csökken a halálozás, nő a születés, és így nő a természetes szaporodás (D1).* A halálozás azért csökken, mert nő az élettartam, és csökken a csecsemőhalandóság; a születés pedig a termékenység ráta növekedése miatt emelkedik (P3).

T3. *A modernizáció második fázisában a reprodukciós szintnél magasabb termékenységi ráta értéke csökken (D5, P4).* Ennek elsődleges következménye a születési számok növekedésének a lassulása. Egyre több nő szül egyre kevesebb, de kettőnél még több gyermeket, tehát a születések száma egyre lassabban nő.

T4. *Ha TTA értéke 2,1 gyerek/nő érték alá csökken, akkor a lánygyermek nemzedékének száma kisebb lesz, mint az anyák nemzedékének a száma (D5).* A népesedési tehetetlenség miatt ez csak hosszabb idő után vezet a születések és a népesség számának a csökkenéséhez (D6).

T5. *A csökkenő születési számok gyorsuló ütemben csökkennek.* Ennek két oka is van. Egyrészt a csökkenő születési számok minimum 15 év késéssel maguk után vonják a szülőképes korú nők csökkenését is (D4, T4). Másrészt a termékenységi arányszámok is folyamatosan csökkennek (P4): azaz egyre kevesebb nő szül egyre kevesebb gyereket.

T6. *A modernizáció előrehaladásával párhuzamosan a halálozási számok lassan emelkednek.* Ennek oka a populáció öregedése. Minél öregebb a populáció, annál magasabb a halálozás. Az öregedés oka pedig az egyre magasabb élettartam és az egyre alacsonyabb születési számok (P3, T2).

T7. *A halálozási arányszám egy „U” alakú görbe szerint változik.* Ugyanis a tradicionális állapotban a halálozás magas (T1), majd csökken (T2), végül újra emelkedik (T6).

T8. *A magasabb, de gyorsabban csökkenő születési számok (T4) egy idő után keresztezik az alacsony, de lassan emelkedő halálozási számokat (T6).* A két görbe kereszteződése realizálja a természetes egyenlőség állapotát.

T9. *A természetes egyenlőség csak rövid ideig áll fenn.* Ennek az az oka, hogy a születési és a halálozási mutatók ellentétes irányba mozognak (T8).

T10. *A természetes egyenlőség után kialakul a természetes fogyás állapota.* A természetes fogyás mértéke lehet nagyon gyors (P4.1) vagy gyors (P4.2).

T11. *Ha kialakul a természetes fogyás állapota, akkor annak mértéke exponenciális ütemben nő.* Ugyanis minden természetes népmozgalom ebbe az irányba hat: csökkenő termékenység (P4), exponenciális ütemben csökkenő születési számok (T4) és lassan emelkedő halálozási arányszámok (T6).

T12. Tehát a fenti definíciók és premisszák mellett *a demográfiai átmenet tartós természetes fogyásban, azaz a demográfiai télben végződik.* Ezt a kvalitatív modellt meg lehet fogalmazni kvantitatív formában is, olyan paraméterekkel, mint a termékenység csökkenésének a mértéke, ami lehet állandó vagy változó, az élettartam növekedésének a mértéke, ami szintén lehet állandó vagy változó, továbbá különböző T értékek figyelembevételével is lehet számolni. Számunkra azonban elégséges ez a kvalitatív leírás, amely azt mutatja, hogy a fenti premisszákból az kö-

vetkezik, hogy a demográfiai átmenet öt szakaszban játszódik le, és a természetes fogyás állapotában végződik.

T13. A fentiek alapján kimondható, hogy egy izolált nép modernizációja során a *demográfiai átmenetnek öt szakasza alakul ki*: 1. szakasz (T1), 2. szakasz (T2), 3. szakasz (T3), 4. szakasz (T9) és 5. szakasz (T12) és ez a folyamat a demográfiai télben végződik. Ezt a konklúziót empirikusan is megerősíti a Japánban kialakult demográfiai tél, hiszen az ország migrációs szempontból lényegében egy zárt populációnak tekinthető. A szintén „zárt” Dél-Korea pedig extrém sebességgel halad a demográfiai tél állapotára felé.

6.5. TERMÉKENYSÉGTUDATOS TÁRSADALOM HATÁSA

A deduktív elemzés által vázolt rossz kimenetel csak az előfeltevések módosításával kerülhető el. A P4-es premissza helyett fogalmazzuk meg a következő premisszát:

P4': A modernizáció harmadik fázisában kialakul a termékenységtudatos társadalom, amely *tudatosan törekszik a 2,1 gyerek/nő érték megőrzésére vagy visszaállítására*. Ez azt jelenti, hogy az emberek belátják az állandó népesség és a 2,1-es termékenységi ráta fontosságát és felhatalmazzák az államot a megfelelő népesedéspolitikai és családpolitikai eszközök alkalmazására. Egy termékenység tudatos társadalom túlságosan magas termékenység esetében antinatalista, míg túlságosan alacsony termékenységi ráta esetében pronatalista politikát fog folytatni.

T3'. Azokban a modernizálódó, de termékenységtudatos társadalmakban, ahol a termékenységi ráta még magasabb, mint 2,1 gyerek/nő, ahol a társadalom még a demográfiai átmenet harmadik szakaszában van, ott már a demográfiai átmenet negyedik szakaszában kialakulhat a természetes egyensúly.

T14'. Azokban a modernizálódó, de termékenységtudatos társadalmakban, ahol a termékenységi ráta már alacsonyabb, mint 2,1 gyerek/nő, ahol a társadalom már a demográfiai tél állapotában van, ott a természetes egyensúly megteremtése minimum három szakaszban

történhet meg. Technikai kérdés, hogy ezeket a szakaszokat az első demográfiai átmenet 6–8. szakaszának, vagy az így definiált második demográfiai átmenet 1–3. szakaszának tekintjük. Véleményem szerint az utóbbi megoldás a helyesebb.

(II/1. szakasz) A második demográfiai átmenet első szakasza akkor kezdődik el, amikor a termékenységtudatos társadalomban elkezd nőni a termékenységi ráta (P_4). Sajnos ez nem szükségképpen vezet azonnal a születési számok emelkedéséhez. Ebben a szakaszban két ellentétes irányú folyamat játszódik le: nő a termékenység és csökken a szülőképes korú nők száma. E két folyamat eredője határozza meg a születési számok változását. Ez történik most Magyarországon.

(II/2. szakasz) A második demográfiai átmenet második szakasza akkor kezdődik el, amikor a születési számok elérik a halálózási számokat, azaz kialakul a természetes egyenlőség. Ebben a folyamatban a termékenység növekedése mellett a növekvő élettartam is szerepet játszhat. Ebben a szakaszban az elöregedés jelenti a fő problémát.

(II/3. szakasz) A második demográfiai átmenet harmadik szakasza akkor kezdődik, amikor a termékenységi arányszám eléri a 2,1-es értéket. Ebben az esetben nemcsak a természetes fogyás, hanem az elöregedés is megáll, vagyis kialakul egy stacionárius népesség. Ez nemcsak demográfiai, gazdasági és társadalmi, hanem környezeti szempontból is értékes állapotot jelent, amit joggal nevezhetünk a demográfiai közjó állapotának.

Itt jegyzem meg, hogy Keleten a második demográfiai átmenet első szakasza szinte szükségszerűen az első demográfiai átmenet ötödik szakaszának a keretei között kezdődik el. Ez a paradox helyzet azért alakul ki, mert a termékenységi ráta emelkedése először nem emeli a születési számokat. Azaz a kérdéses keleti országot egyszerre jellemzi a TTA emelkedése, ami definíciószerűen a második demográfiai átmenet első szakaszát jelenti, illetve a -1% -nél nagyobb természetes fogyás, ami pedig az első demográfiai átmenet ötödik szakaszára jellemző sajátosság. Tehát ilyen feltételek mellett egyszerre jellemzi az adott keleti népet az első és a második demográfiai átmenet.

6.6. MIGRÁCIÓ HATÁSA A DEMOGRÁFIAI ÁTMENETRE

Az első premissza két nyilvánvalóan irreális előfeltevést tartalmaz, ezért módosítsuk azt.

P1' *Az emberiség több népből áll, amelyek a demográfiai átmenet különböző szakaszában tartózkodnak és köztük migrációs hatások vannak.*

A migráció szempontjából a demográfiai átmenet aktuális szakasza és a nép jóléte egyaránt fontos tényezőt jelent. A túlnépesedés és a szegénység a kivándorlást, míg az alulnépesedés és a jólét a bevándorlást ösztönzi. Ezért a gazdag és a kulturálisan nyitott (pl. nyugati) országokban a következő három hatás érvényesül: természetes fogyás, nettó bevándorlás és migrációs szaporodás. (Ez utóbbit a bevándorló nők élveszülése okozza.) Ennek a három erőnek a szintézise határozza meg a demográfiai átmenet végét, ami lehet tartós fogyás, egyenlőség vagy növekedés. Ezt a tartós egyenlőséget nevezhetjük a bevándorlásra épülő természetes egyensúlynak is, amennyiben ez a három erő éppen kiegyensúlyozza egymást. Az egy másik kérdés, hogy az őshonos népesség tudja-e asszimilálni a migránsokat, illetve a migránsok gyerekeit? A jelentős bevándorlás ellenére a népesség fogyás állapotában van Olaszország (−0,2%), szemben Ausztriával (0,4%), ahol a népesség nő.⁴¹

A gazdag és kulturálisan zárt (pl. kelet-ázsiai) országokban a demográfiai átmenet az ötödik szakaszban egy lassú ütemben növekvő természetes fogyásban végződik. A szegény és a kulturálisan nyitott (pl. kelet-európai) országokban a demográfiai átmenet egy gyors fogyásban végződik, ami természetes fogyásból és a nettó kivándorlásból származik. Mindkét tényező a népességfogyást növeli. Ebben a régióban minél nyitottabb egy nemzet, annál gyorsabb ütemben fogy, ugyanis a termékeny korú fiatalok folyamatos kivándorlása felerősíti a természetes fogyást. Ebben a helyzetben van sok posztkommunista ország és Puerto Rico (0,2%/év). Számos kis létszámú és szegény posztkommunista ország már az utolsó pillanatban van, és ha most nem képes megállítani a természetes fogyást, amelynek mértéke gyorsuló ütemben nő, akkor később már biztos, hogy nem lesz képes erre.

⁴¹ The World Bank (2019)

II. RÉSZ

Demográfiai tél

7. FEJEZET

Korunk demográfiai tendenciái

A modernizáció ma már az emberi közösségek 99,9%-át érinti, néhány nehezen megközelíthető és a civilizációtól elzárkózó természeti nép kivételével. Bár ma már szinte minden nép modernizálódik, de annak ütemében és jellegében fontos különbségek láthatók. Sőt, a modernizációban élenjáró nemzetek mintaként, de akadályként is hathatnak a később indulókra. Ezért a nemzetek, régiók és kontinensek modernizációja egyre inkább idioszinkratikus jellegűt kap. Ebben a fejezetben a modernizálódó emberiség, kontinensek és a legfejlettebbnek tekintett OECD országok demográfiai tendenciáit tekintem át.

7.1. GLOBÁLIS DEMOGRÁFIAI TENDENCIÁK

Ha a modernizálódó emberiséget egyetlen homogén társadalomként tekintjük, akkor azt a következő demográfiai tendenciákkal és trendekkel jellemezhetjük.

(i) Folyamatosan nő a születéskor várható élettartam. Az elmúlt hatvan évben a paraméter értéke 21 évvel nőtt, és a jelenlegi értéke 72,8 év. A várható élettartam értéke az ENSZ előrejelzése szerint a jövőben is folytatódni fog, és 2100-ban 81,8 év lesz.

(ii) Szinte folyamatosan csökken a termékenységi arányszám, kivéve a hatvanas évek elejét, amikor az átlag egytizeddel nőtt. A hatvanas években a nőknek statisztikai átlagban 5,02 gyereke született és az az érték 50 év alatt feleződött meg. E tendencia szerint a következő feleződésre 2060-ban kerül sor, 1,26 gyerek/nő értéknél. Az ENSZ előre-

jelzése szerint a csökkenés ennél sokkal lassabb ütemben fog folytatódni; 2075-re érjük el a 2-es és 2100-ra az 1,93 gyerek/nő értéket.⁴²

(iii) A fenti folyamatokkal párhuzamosan folyamatosan csökken a születési arányszám, a jelenlegi értéke a világban 18‰, és 2100-ra ez az érték lecsökken 12‰-re.

(iv) A halálozási arányszám régóta csökken, a jelenlegi értéke a világban 7,6‰, ugyanakkor az előrejelzések szerint ez az érték emelkedni fog, és 2100-ban újra eléri a 11,2‰-et.

(v) Ezeknek a folyamatoknak további következménye a népesség folyamatos növekedése. 1950-ben még csak 2,5 milliárd ember élt a Földön; 37 év alatt ez a szám megduplázódott. A következő duplázódásnál elérjük a 10,1 milliárd főt, ami az ENSZ előrejelzése szerint 2059-ben, vagyis 72 évvel később fog bekövetkezni. Tehát a duplázódási idő is duplázódni fog. Az emberiség jelenlegi létszáma 7,87 milliárd fő.⁴³

Első látásra meglepő lehet, hogy a termékenységi ráta csökkenése ellenére az emberiség létszáma emelkedik. A látszólagos ellentmondásnak az az oka, hogy a TTA értéke még mindig a reprodukciós szintű, emelkedik a várható élettartam, csökken a halálozási arányszám, és nő a születési szám. Ez utóbbi összefügg a korábbi magas fertilitással: egyre több nő szül egyre kevesebb gyereket, de összességében a szülési számok növekednek. Az éves növekedés mértéke azonban lassul, összefüggésben a termékenységi arányszám folyamatos csökkenésével. Vannak olyan előrejelzések is, amelyek szerint az emberi faj népességének a növekedése csak 2050-ig fog tartani.⁴⁴

⁴² UNdata (2020): expected life by birth, total fertility rate, birth rate, death rate.

⁴³ World Population 1950–2021 (2021)

⁴⁴ Plataforma SINC (2013)

7.2. KONTINENTÁLIS KÜLÖNBSÉGEK

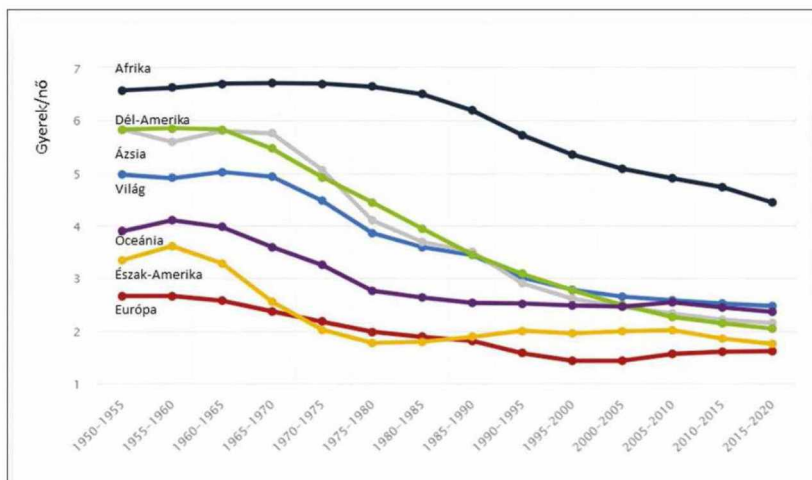
A globális demográfiai tendenciák világátlagai jelentős kontinentális különbségeket takarnak. Természetesen egy-egy kontinensen belül is óriási különbségek vannak, de az átfogó kép érdekében ezt most tegyük zárójelbe, és minden kontinenst tekintsünk demográfiai szempontból homogén társadalomnak.

A születéskor várható élettartam világátlagja a férfiak esetében 70, míg a nők esetében 75 év, azonban ezek az értékek kontinensenként jelentős mértékben különböznek. A születéskor várható élettartam csökkenő sorrendben a következő: Észak-Amerika: 77/81; Óceánia: 77/80; Európa: 75/82; Közép- és Dél-Amerika: 72/79; Ázsia: 71/75 és Afrika: 62/65.⁴⁵ A fenti adatok is megerősítik, hogy a modernebb régiók esetében magasabb, míg a tradicionálisabb társadalmak esetében alacsonyabb a születéskor várható élettartam.

A következő lépésben vizsgáljuk meg a termékenységi arányszám ötéves átlagainak az alakulását az elmúlt hetven évben. A csökkenés ütemét tekintve a következő sorrend alakult ki: Dél- és Közép-Amerika: $-0,0541$; Ázsia: $-0,0526$; világátlag: $-0,0357$; Afrika: $-0,0304$; Észak-Amerika: $-0,0227$; Óceánia: $-0,0219$; Európa: $-0,015$ gyerek/nő/év. Tehát ezen a téren is rendkívül nagy különbségek vannak. Megfigyelhető, hogy Ázsia és Dél-Amerika, illetve Észak-Amerika és Óceánia esetében a csökkenés átlagsebessége közel áll egymáshoz. A termékenységi ráta megfeleződése Ázsiában és Latin-Amerikában úgy 40 év alatt következett be, a többi kontinensen az elmúlt 70 év alatt nem feleződött meg a termékenység.

A csökkenés mintázatában is jelentős különbségek vannak az egyes kontinensek között. A legtöbb kontinens (Afrika, Amerika, Óceánia) esetében az 50-es években a termékenység, ha kismértékben is, de nőtt, amely mögött különböző okok állhattak. Afrika és Dél-Amerika esetében a modernizáció korai szakaszának a termékenységnövelő hatása érvényesült. Afrika esetében a korai modernizáció termékenységnövelő hatása különösen jelentős. 1950 és 1965 között egytizeddel nőtt a

⁴⁵ PRB (2020)

11. ábra. „Kontinensek” termékenysége 1950 és 2020 között.
A szerkesztett kép forrása: O'Neill (2021).

termékenységi ráta, majd a következő tíz évben rendkívül magas (6,7 gyerek/nő) értéken stagnált, és a csökkenés csak 1975-től kezdődött el. Ha innen számoljuk a csökkenés átlagos sebességét, akkor az afrikai termékenység csökkenésének a sebessége már nem sokkal marad el az ázsiai értéktől. Észak-Amerika esetében a posztháborús baby boom fejtette ki a hatását, míg Óceánia esetében mindkét hatás érvényesült.

A csökkenés monoton jellege szerint is jelentős különbségek láthatók. Ebből a szempontból a két véletet Amerika déli és északi fele jelenti. Az előbbi esetében a TTA – 1955 és 60 kivételével – szigorúan monoton módon csökkent, míg az utóbbi esetében csökkenési (1960–1980, 2010–2020) és növekedési (1980–1995, 2000–2010) periódusok váltották egymást. Ezt a különbséget úgy is interpretálhatjuk, hogy Dél-Amerikában a modernizációból fakadó termékenységszökkenés jelenti a domináns hatást, míg Észak-Amerikában a modernizáció mellett más hatások (világháború, bevándorlás, ideológia) is jelentősek. A termékenységi ráta „induló” értékeiben is jelentős különbségeket láthatunk az egyes kontinensek között. Például 1950-ben a világátlag fölött volt Afrika (6,57), Dél- és Közép-Amerika, illetve Ázsia (5,83

gyerek/nő). Ezek a nagyon magas értékek azt mutatják, hogy hetven évvel ezelőtt ezeknek a kontinenseknek a társadalmi még tradicionális állapotban voltak. Afrikában az extrém magas termékenységi értékek az átlagnál alacsonyabb ütemben csökkentek, ezért a kontinens jelenleg a népességrobbanás állapotában van. Ez is arra utal, hogy a modernizációs folyamat Afrikában halad a leglassabban.

A másik két kontinens termékenysége alacsonyabb értékről indult, és nagyon gyorsan csökkent, úgyhogy most éppen az ideális 2,1 gyerek/nő értéknél áll. Ezeknek a kontinenseknek most már a termékenységi ráta csökkenésének a megállítására kell törekedniük, ellenkező esetben ezek a kontinensek mint „homogén egységek” a természetes növekedés szakaszából átkerülnek a természetes fogyás állapotába.

Az ötvenes években a világtátlagnál alacsonyabb termékenységi rátával rendelkezett Óceánia (3,89), Észak-Amerika (3,34) és Európa (2,66 gyerek/nő). Ezek az értékek arra utalnak, hogy ezeken a kontinenseken a demográfiai átmenet már korábban elkezdődött. Európa feltűnően alacsony értéke különböző interpretációkra ad lehetőséget: Európa régebb óta modernizálódik, mint a másik két kontinens, vagy Európa modernizációja erősebben antinatalista jellegű, mint a másik két kontinensé.

Az ötéves átlagok alapján a kontinensek termékenységi arányszáma jelenleg a következő: Afrika (4,44), Óceánia (2,36), Ázsia (2,15), Dél- és Közép-Amerika (2,04), Észak-Amerika (1,75) és Európa (1,61 gyerek/nő). Az ideálisnak tekinthető 2,1 gyerek/nő értékhez viszonyítva a kontinensek úgy is csoportosíthatók, mint túlságosan magas (Afrika, Óceánia), ideális (Ázsia, Dél-Amerika) és túlságosan alacsony (Észak-Amerika, Európa) termékenyséű kontinensek. A fenti adatok is jól mutatják, hogy félrevezető, ha csak a világtátlagra koncentrálunk, hiszen az csak egy statisztikai paraméter.⁴⁶ Az emberiség demográfiai szempontból nagyon különböző helyzetű társadalmak összességéből áll, amit mindig figyelembe kell venni. Kontinentális szinten a két végletet Afrika és Európa jelenti.

A múlt század közepén Európa lakossága durván kétszer akkora volt (500 millió), mint Afrika lakossága. A két kontinens népessége

⁴⁶ Sauvy (1990)

1995-ben vált egyenlővé, úgy hétszázmilliós népesség mellett. Az afrikai népességrobbanás azóta töretlenül folytatódik, és 2016-ban elérte az 1,2 milliárdot. Az előrejelzés a 21. század végére több mint négy-milliárdos afrikai népességgel számol. Ezzel párhuzamosan, ebben a régióban gyorsan csökken az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (GNI). Ezért az afrikai népességrobbanás megállítása nemcsak az emberiség, hanem az afrikai népek érdeke is.⁴⁷

Tehát az emberiséget jelenleg egyszerre jellemzi a túl magas és a túl alacsony termékenységi arányszám kettős problematikája. Lehet, hogy 100 év múlva már mindenütt az alacsony termékenységi arány jelenti a fő problémát, de most még az a helyzet, hogy Afrikát a népességrobbanás, míg Európát az elöregedés sújtja.

7.3. AZ OECD-ORSZÁGOK TERMÉKENYSÉGE

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetet, vagyis az OECD-t 1961-ben alapították. A szervezet 37 tagállamból áll, és elsődleges célja a tagállamok gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi tevékenységének összehangolása. A szervezetet sokan úgy tekintik, mint gazdasági szempontból a legfejlettebb országok közösségét. Vizsgáljuk meg, hogy ezekben a modernizációban élenjáró országokban miként alakult a termékenységi ráta értéke 1960 és 2018 között.⁴⁸

1960-ban az OECD-országok többségében a termékenységi ráta mérsékeltén magas, nyolc országban nagyon magas és három országban (Korea, Mexikó és Törökország) extrém magas. Az extrém magas termékenység egyértelműen egy tradicionális munkamegosztásra és családmoddellre utal. Ezekben a társadalmakban a modernizáció még nem indult el, vagy nem érte el a család intézményrendszerét. A nagyon magas kategóriában a legmagasabb TTA-értékkel Chile (CHIL:4,7), míg a legalacsonyabb értékkel az USA (3,7) rendelkezett. Ebben az időszakban a másik végletet Lettország (LVA:1,9) jelenti.

⁴⁷ Sailer (2015)

⁴⁸ OECD (2021)

1990-ben már az OECD-országok többségében mérsékelten alacsony a termékenység, és hét országban nagyon alacsony. Ebben a harminc évben a TTA értéke határozottan csökken.

TTA (Gyerek/nő)	1960	1990	2018
Extrém magas 7,0–6,0	3 (KOR, MEX, TUR)		
Nagyon magas 6,0–3,6	8 (CAN, CHL, COL, ISL, IRL, ISR, NZL, USA)		
Mérsékelten magas 3,6–2,3	18 (AUS, AUT, BEL, DNK, FIN, FRA, DEU, ITA, LTU, LUX, NLD, NOR, POL, PRT, SVK, ESP, CHE, GBR)	6 (CHL, COL, ISL, ISR, MEX, TUR)	1 (ISR)
Közepes 2,3–2,0	7 (CZE, EST, GRC, HUN, JPN, SVN, SWE)	9 (EST, IRL, LVA, LTU, NZL, POL, SVK, SWE, USA)	2 (MEX, TUR)
Mérsékelten alacsony 2,0–1,6	1 (LVA)	15 (AUS, BEL, CAN, CZE, DNK, FIN, FRA, HUN, KOR, LUX, NLD, NOR, PRT, CHE, GBR)	19 (AUS, BEL, COL, CZE, DNK, EST, FRA, DEU, ISL, IRL, LVA, LTU, NLD, NZL NOR, SVN, SWE, GBR, USA)
Nagyon alacsony 1,6–1,2		7 (AUT, DEU, GRC, ITA, JPN, SVN, ESP)	14 (AUT, CAN, CHL, GRC FIN, HUN, ITA, JPN, LUX, POL, PRT, SVK, ESP, CHE)
Extrém alacsony 1,2–0			1 (KOR)

12. ábra. Az OECD-országok termékenységi rátája 1960-ban, 1990-ben és 2018-ban. Az adatok forrása: OECD (2021).

2018-ban a nemzetek többségében a termékenység mérsékelt alacsony, és szintén sok ország tartozik nagyon alacsony kategóriába, sőt Dél-Koreában a termékenységi ráta extrém alacsony (1,1 gyerek/nő). Az ideálisnak tekinthető közepes tartományban csak két ország található: Mexikó (MEX) és Törökország (TUR). Azonban mindkét országban dinamikusan csökken a termékenységi ráta, ami arra utal, hogy hamarosan a termékenység a kettes érték alá zuhan. Ebben az időszakban az OECD-országok közül csak Izraelben (ISR: 3,1) volt magas a termékenységi ráta.

Hat évtized relációjában a TTA értéke az összes OECD-országban csökkent. Ha ezt az időszakot két harmincéves (pontosabban 30 + 28 éves) szakaszra bontjuk, akkor a következő megállapítások tehetők. Az első harminc évben a termékenységi ráta minden OECD-országban csökkent, kivéve Lett- és Észtországot; a képet árnyalja, hogy mindkét országban a termékenységi ráta alacsonyabb volt, mint 2,1 gyerek/nő 1960-ban. A legnagyobb mértékű csökkenés a következő országokban látható: Dél-Korea (-4,4), Mexikó és Törökország (-3,3 gyerek/nő/30 év). Európai országok között a legnagyobb mértékű csökkenést: Izland (-2), Írország (-1,7), Spanyolország, Portugália, Hollandia (-1,5 gyerek/nő/30 év) mutatta. Az angolszász országokban a csökkenés mértéke szintén magas: Kanada (-2,2), Új-Zéland (-2), Ausztrália és USA (-1,6) és Egyesült Királyság (-0,9 gyerek/nő/30 év). Az alacsony értékről induló Magyarországon ebben a harminc évben a csökkenés mértéke -0,3 gyerek.

Az országok többségében a második 28 évben is csökkent a termékenység. A legnagyobb csökkenés a következő országokban mérhető: Mexikó (-1,4), Törökország (-1,1), Chile, Kolumbia (-1 gyerek/nő/28 év). Az európai országok között a legnagyobb mértékű csökkenés: Izland, Lengyelország, Szlovákia (-0,6), Észtország, Finnország, Lettország, Litvánia (-0,4 gyerek/nő/28 év) mutatta. Az angolszász országokban a csökkenés mértéke változó: Új-Zéland (-0,5), USA (-0,4), Kanada és Ausztrália (-0,2), Egyesült Királyság (-0,1 gyerek/nő/30 év). Ebben az időszakban Magyarországon a csökkenés mértéke -0,3 gyerek/nő.

Ebben a 28 évben néhány olyan ország is van, ahol a többnyire alacsony termékenységi ráta nem csökkent tovább. Ezek az országok a következők: Németország, Izrael, Szlovénia (+0,1), Ausztria, Belgium, Dánia, Görögország, Hollandia (0 gyerek/nő/28 év). Egy alaposabb vizsgálat a következőket mutatja. Németország esetében a mélypontot az 1994-es év jelenti, 1,2 gyerek/nő értékkel, majd nagyon sokáig 1,4-es érték körül ingadozik a termékenység, 2016-ban elérte az 1,6-ot. Ausztria esetében a termékenység 1985-óta 1,4 körül ingadozik $\pm 0,1$ értékkel. A belga érték 1,7 körül mozog már 1975 óta. Szlovéniában a mélypontot az 1,2-es érték jelenti, ami először 1998-ban alakult ki, tíz év múlva kezdett emelkedni a termékenység, 2018-ban már 1,6 gyerek/nő érték.

Az OECD-országok TTA átlaga lassuló ütemben csökken: 3,3 (1960), 2 (1900) és 1,6 gyerek/nő (2018). Hasonló tendenciát látunk az Európai Unió esetében is: 2,6; 1,8 és 1,5 gyerek/nő. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a modernizációban élenjáró nemzetekben a termékenység lassuló ütemben csökken. Természetesen nem tudhatjuk, hogy mit hoz a jövő, de ez a folyamat olyan trendre utal, amely lassan halad a nulla TTA-érték felé. Az adatok egyedi elemzése azt is megmutatja, hogy vannak kivételek is. Egyértelmű kivételt jelent Izrael, ahol a termékenységi érték 1980 óta 3 gyerek/nő körül ingadozik minimális értékkel. Azaz Izrael magas szinten stabilizálta a TTA-értéket. Másrészt néhány nyugat-európai országban alacsony termékenység mellett megállt a termékenység folyamatos csökkenése.

8. FEJEZET

Demográfiai tél Európában

A termékenységi ráta Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt alacsony. A kontinens két fele között azonban drámai mértékű és jellegű demográfiai különbségek vannak. Kelet-Európában a demográfiai helyzet azért olyan rossz, mert minden népesedési folyamat negatív hatású: alacsony születés, termékenység és várható élettartam, magas halandóság és nettó kivándorlás. Itt kitérek a Kárpát-medencével érintkező országok demográfiai helyzetére is. Nyugat-Európa demográfiai helyzete mennyiségi szempontból egyértelműen jobb, hiszen magasabb a születéskor várható élettartam, nincs kivándorlás, sőt a régiót a nettó bevándorlás jellemzi. Ez utóbbinak a mértéke azonban kockázatokat is hordoz.

8.1. EURÓPAI TENDENCIÁK

A termékenységi arányszám a nyugati világban először az 1930-as években süllyedt az egyszerű reprodukciós szint alá. Akkor ezt a problémát komoly társadalmi aggodalom kísérte, és a kormányok megpróbálták megállítani a folyamatot. A gyenge és kevés ráfordítást tartalmazó intézkedések azonban nem sok eredményt hoztak.⁴⁹

Javulást a második világháborút követő baby boom eredményezett. Ez azonban csak átmeneti jelenség volt. A szülési szokások a 60-as évektől újra csökkentek. Jelenleg egyetlen olyan európai ország sem lé-

⁴⁹ Demény (2016)

tezik, ahol a termékenységi arányszám elérné a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges 2,1 gyermek/nő arányszámot. A francia érték is csak 1,8 körül mozog. Ezzel párhuzamosan csökkent a születési arányszám is. 1961-ben a mai Európai Unió 28 államában 8 millió volt az élve születések száma, míg 2015-ben csak 5 millió.⁵⁰

Jelenleg az Európai Unióban a termékenységi arányszám 1,5 gyerek/nő; a születéskor várható élettartam 81 év, az idősek (65+) 21%-os aránya a népességben határozottan magasabb, mint a fiatalok (<15) 15%-os aránya. A születési arány 9, a halálzási arány 10‰, vagyis az unió természetes (természetellenes) fogyás állapotában van. A folyamatos és a tömeges bevándorlás azonban ezt a fogyást, legalábbis számszaki értelemben és uniós szinten képes kompenzálni. Jelenleg a bevándorlás mértéke 3‰, azaz ezer emberből három bevándorló.⁵¹

Az Európai Unió népessége 1990 és 2017 között 9%-kal nőtt, ezen belül azonban jelentős eltérések vannak. Éles választóvonal húzható az EU régi és új tagországai között. Az EU-15 országokban a népesség átlagosan 12%-kal nőtt, míg az EU-13-ban átlagosan 7%-kal csökkent. A német nyelvterület országokban mért 7%-os népességnövekedés döntően a bevándorlás miatt következett be.⁵² 2016-ban az Európai Unióban a természetes szaporodás éves átlaga már csak 0‰, és jelentős a szórás. A legmagasabb érték Írországot jellemzi (7‰), Franciaországban és Svédországban szintén magas (3‰) ez az érték. Ezzel szemben a természetes fogyás Litvániában a legnagyobb (–4‰), magas értéket mutat még Magyarország és Románia (–3‰).

Az Eurostat 2017-ben egy 2080-ig tartó előrejelzést adott ki az EU-28-ra. Eszerint a népesség összességében már –2%-kal fog csökkeni. Ez az átlagérték azonban ebben az esetben is jelentős regionális különbséget takar. Az EU-28 keleti (posztkommunista) és déli tagállamaiban a népesség jelentős mértékben csökken: pl. Litvánia (–43%), Görögország (–33%), Magyarország (–12%). Ebben a körben az egyetlen nyugati tagállam Németország (–4%). Növekvő népesség jellemzi az

⁵⁰ Wikipedia: Demographics of European Union

⁵¹ PRB (2020) 16. o.

⁵² VID (2018)

északi és a nyugati tagállamokat: Luxemburg (90%), Svédország (48%), Ausztria (17%). Itt a kivételt Málta (20%), Ciprus (18%) és Spanyolország (10%) jelenti. Ezek kimondottan alacsony születési számokkal, de magas bevándorlással jellemezhető déli tagállamok. Például Máltán a termékenységi arányszám 1,23 gyerek/nő, a természetes szaporodás 1,6, míg a bevándorlás 35,3‰, és így a populáció összesített növekedése 36,8‰ 2018-ban. A 6‰-es spanyol népességnövekedés is a 7‰-es bevándorlásból és az 1‰-es természetes fogyásból származik.

Általában elmondható, hogy az EU-28 tagállamainak őshonos lakosságát az alacsony termékenységi és születési számok jellemzik. A népesedési különbségeket döntően a migráció jellege és időbelisége okozza. A keleti tagállamok számára a migráció elsősorban nettó kivándorlást jelent, ezért ebben a régióban nagyon gyorsan csökken a népesség. A déli tagállamokat korábban szintén a kivándorlás jellemezte, de újabban jelen van a bevándorlás is. E folyamatok népesedési eredője egy mérsékelt mértékű fogyás. Az északi és a nyugati tagállamokat régóta jellemzi a bevándorlás. Ez nemcsak direkt módon, hanem a bevándorlók gyerekei által indirekt módon is emeli a termékenységi és születési számokat. Mindezek a demográfiai folyamatok együtt pedig markáns népességnövekedést eredményeznek.

Érdemes külön kitérni Németország demográfiai helyzetére. Az országban az idősek aránya nagyon magas (22%), és jelentősen meghaladja a fiatalok arányát (14%), ami szintén kiugróan alacsony érték. 1000 emberre vonatkoztatva 10 gyerek születik, és 12 ember hal meg. A német kormányzatnak családtámogató intézkedések tömegét meghozva sem sikerült érdemi fordulatot elérni a születési számokban.⁵³ Bár a lakosság termékenységi arányszáma 1,37-ről, 1,5-re emelkedett 2015-re, de ha ebből kiszűrjük a migránsok magasabb termékenységi arányszámából fakadó hatásokat, akkor az emelkedés csak néhány százalékos (1,43). Úgy tűnik, hogy a németek az ideális 2,1-es termékenységi aránynál sokkal kevesebb gyereket akarnak, s eddig ezen a családpolitikai ösztönzők sem tudtak változtatni.

⁵³ Martin Patzelt, (Deutscher Bundestag tagja, CDU) szóbeli közlése a családi konferencián in Tóth (2017b).

2018-ban a természetes fogyást (–2%) kompenzálta a nettó bevándorlás (+4,8%), és így a népesség összességében növekedett (+2,7%). A hosszú távú előrejelzések a népesség mérsékelt fogyásával számolnak, amely mögött a tömeges bevándorlás tételezése áll. Ennek értéke például 2016-ban kiugróan magas volt, 14%, azaz másfélszer többen vándoroltak be, mint ahányan születtek.⁵⁴ Csodák nincsenek, ha Németország továbbra is bevándorlókra építi a népesedéspolitikáját, akkor a fogyatkozó és elöregedő őshonos lakosság egyre kevésbé tudja integrálni a beáramló tömegeket. Ez a folyamat szükségszerűen és meglepően gyorsan elvezet a népesség etnikai, kulturális, vallási és nyelvi átalakulásához. A mostani születési és bevándorlási számokban megnyilvánuló etnikai, vallási és nyelvi arányok három generáció múlva már Németország etnikai, vallási és nyelvi arányait mutatják.

A modernizáció antinatalista hatását részben okozza, de mindenképpen jól mutatja a gyermektelen emberek magas és növekvő száma. A 2016-os mikrocenzus adatai szerint a 25–30 év közötti nők 71%-ának, illetve a negyven év alatti férfiak 70%-ának nincs gyereke.⁵⁵ Az EU-28-ban az 1976-ban született gyermektelen nők aránya statisztikai átlagban 19%. Ennél magasabb értéket találunk Spanyolországban (25%), Görögországban (24%) és Németországban (21%), illetve ennél lényegesen alacsonyabb értéket látunk Csehországban (12%), Svédországban (13%) és Franciaországban (15%). Az átlagos értékhez közeli értéket mutat Magyarország (18%) és Románia (16%).

⁵⁴ PRB (2016) 16. o.

⁵⁵ Élő (2018)

8.2. DEMÉNY EURÓPA NÉPESEDÉSI KILÁTÁSAIRÓL

Európa esetében „a következő 50-ben [évben] a várható népességfogyás... évi 1 millió” – írja Demény.⁵⁶ Máshol azt olvashatjuk, hogy

„A válság abból ered, hogy kevesebben születnek, mint ahányan meghalnak. (...) Amennyiben továbbra is ilyen alacsony marad a termékenység, az érintett országok népessége mindössze két generáció, azaz nagyjából 60 év alatt a felénél is kevesebb lesz” (Demény 2016: 357).

Az amerikai-magyar szerző egy 2002-es előadásában a következőket hangsúlyozta:

„Az ezredforduló Európájában az összes európai ország népességgel súlyozott teljes termékenységi mutatója (...) 1,37-re tehető. A halandóság legtömörebb és hasonló logikával számított jellemzője, a születéskor várható átlagos élettartam pedig 69 évre tehető a férfiaknál és 78 évre a nőknél. Ezekből az adatokból kiszámítható a stabil népességmodell nettó reprodukciós arányszáma, ami ebben az esetben 0,645... Más szóval, Európában az adott termékenységi és halálozási mutatók változatlansága esetén egy 1000 főből álló generációt egy 645 fős második generáció követne, és egy 416 főből álló harmadik, egy 268 főből álló negyedik, és így tovább. Ha feltételezzük, hogy az átlagos generációs távolság 30 év – ... – kiszámítható, hogy az évi növekedési rátája e stabil népességben –1,46 százalék. Ilyen ütemű változás egy népeiséget alig 47 év alatt eredeti nagyságának felére apasztaná. Száz év leforgása alatt pedig a népesség 77 százalékkal csökkenne. És 177 év alatt egy eredeti 1000 fős népességből csak 75-en maradnának. Százhetvenhét év természetesen nagy idő, de nem több – pontosan annyi –, mint amennyi a Magyar Tudományos Akadémia alapítása óta eltelt. Egy ország vagy egy kontinens történetében ez szerény időtartam” (Demény 2016: 167).

⁵⁶ Demény (2016) 173.

A fenti idézetben két terminus technicus is szerepel: a nettó reprodukciós együttható (lásd 2.2 pont) és a stabil népességmodell. Az előbbi az egy nőre jutó szülőképes korú lányok számát adja meg, míg az utóbbi egy olyan zárt (migrációmentes) népességből indul ki, amelynél a nem és a kor szerinti összetétel időben állandó. Ennek elméleti feltétele a korszpecifikus termékenységi és halálozási arányszámok időbeli változatlansága. A stabil népességi modell lehet stabil növekvő, illetve stabil csökkenő.⁵⁷

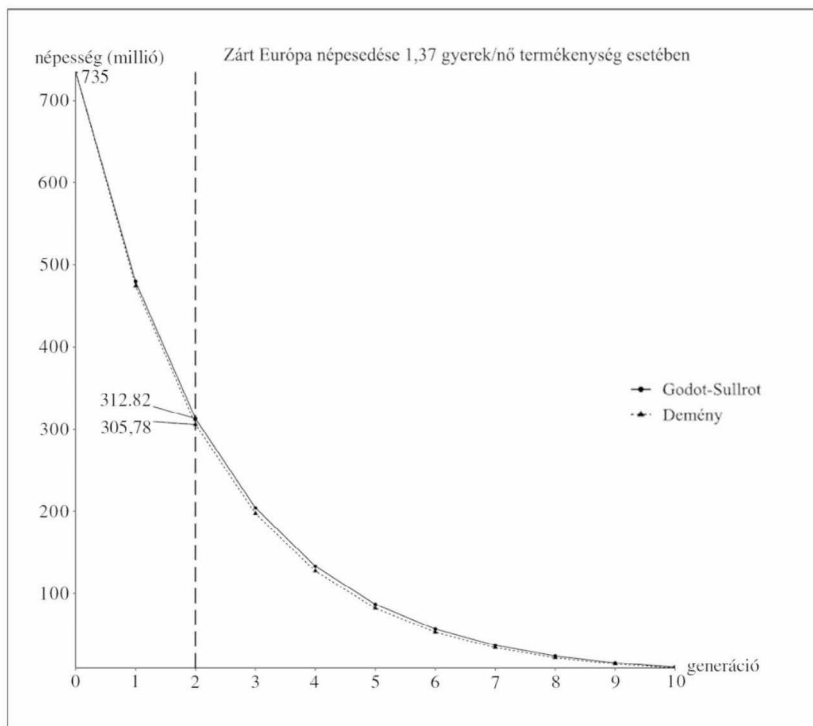
Ha Demény gondos előrejelzését összevetjük Godet és Sullerot durva becslésével, akkor rendkívül nagy hasonlóságot láthatunk. Ennek az a tartalmi oka, hogy egy alacsony halandósággal rendelkező zárt populációban a népesedési folyamatokat döntően a termékenységi ráta értéke határozza meg. Az a tény, hogy a már nyugdíjba vonult emberek két-három évvel hosszabb vagy rövidebb ideig élnek, nem okoz nagy különbséget a népesség létszámában.

Demény kalkulációja szerint ez a népességszökkenési ütem az 735 milliós európai népességet 51 millióra csökkenti hat generáció alatt. Godet és Sullerot durva láncszabályát alkalmazva erre a helyzetre valamivel magasabb értékeket kapunk (57 millió fő), de összességében a két előrejelzés nagyon hasonló.

Demény adatait és előfeltevéseit a hazai helyzetre alkalmazva azt kapjuk, hogy a 10 milliós magyarországi népesség 750 ezer főre csökken 177 év alatt. Azaz mindkét esetben a népesség az eredeti lélekszám durván 7%-ára csökken. Ilyen mértékű népességszökkenés nyilvánvalóan felszámolja az Európai Unió, illetve Magyarország őshonos népeit. Az egy másik kérdés, hogy az Európai Unió esetében a tömeges migráció elfedi ezt a drámai mértékű népességszökkenést. Az Eurostat által készített prognózis alapváltozata alapján az unió népessége 2045-ben eléri maximumát, 529 millió fővel. Ezt követően a népesség elkezd csökkenni. 2080-ra az unió lakossága 519 millió főre mérséklődik.⁵⁸

⁵⁷ Gyémánt-Katona (2014)

⁵⁸ Domonkos (2017)

13. ábra. Migrációs szempontból zárt Európa népesedése. 1,37-es TTA mellett az elkövetkező 10 generáció, azaz háromszáz év alatt. Felső vonal: Godet és Sullerot képlete alapján, alsó vonal: Demény (2016: 167) prognózisa alapján.

Az alacsony termékenység népességcsökkentő hatását nemcsak a mindig bizonytalan előrejelzések mutatják, hanem ez már az európai generációk létszámában is megmutatkozik. A 2002-es a női generáció létszáma 20%-kal kisebb volt, mint az öt megelőző női generáció.

„2000-ben a 20 év alatti női népességszám Európában 87 millió volt; a 20 és 40 év közötti ugyancsak 20 évjáratot magába foglaló korosztályokhoz tartozók száma pedig 105 millió. Még ha 2000-ben a 20 éven aluliak mindegyike túléli a következő 20 esztendőt, e szá-

mokból világos, hogy a születések számának egyszerű fenntartása azt kívánná, hogy a termékenység több mint 20 százalékkal emelkedjék” (Demény 2016: 166–167).

Az amerikai-magyar demográfus szerint a nyugat-európai kormányok elfogadták a családok gyermekválasztásának aggregát eredményét. A szerző számos írásában bírálja ezt a liberális megközelítést, mert az ún. láthatatlan kéz ebben az esetben sem működik. Szerinte a társadalomnak, illetve azon belül az államnak, mint a közjó őrének, lehetősége, joga, sőt kötelessége a demográfiai közjóra, vagyis egy kvázi stacionárius állapotra törekednie. Ez pedig a mai Európában egy pronatalista politika meghirdetését és folytatását jelenti.

8.3. KELET-EURÓPA DEMOGRÁFIAI HELYZETE

Sajnos a legtöbb nemzetközi adatbázis nem használja a Kelet-Közép-Európa terminust, és a visegrádi országokat is kelet-európai országoknak tekinti. Így a továbbiakban én is ezt a terminológiát alkalmazom. Kelet-Európában a demográfiai helyzet egyszerre rosszabb és jobb, mint Nyugat-Európában. Rosszabb, mert a népesedési válság e régiót különösen súlyosan érinti, ugyanis itt nemcsak az alacsony születési arányszám, hanem a magas halandóság és kivándorlás, sőt a nem integrálódó cigányság növekvő aránya is problémát okoz. A kisebb létszámú országok lassan a demográfiai összeroppanás határára kerülnek. A helyzet azonban annyival jobb, hogy itt a fiatalok többnyire 2-3 gyereket akarnak, még ha ezek a gyerekek végül valamilyen külsőleges korlát, többnyire gazdasági okok miatt nem is születnek meg. Ezek a kormányok egyre inkább fontosnak tartják, hogy a kívánt gyerekek megszülessenek, ezért megpróbálnak pronatalista jellegű népesedéspolitikát bevezetni. Továbbá a kelet-európai emberek, éppen a szegénységük miatt fogékonyabbak a kormányzatok gazdasági természetű családpolitikai ösztönzésére. A nyugat-európai fehér középosztály esetében az egyszerű gazdasági ösztönzés nem tűnik hatékonynak. Végül a kelet-európai emberek még eléggé tradicionálisak ahhoz, hogy két-há-

rom gyereket nemzenek és neveljenek. A nyugat-európaiak sokkal modernebbek, és ezzel együtt ezt az életmódot egyre inkább meghaladottnak tekintik. Csillag és Szelényi (2015) a kelet-európai (pl. orosz, lengyel, magyar) társadalmakat a „*posztkommunista tradicionalizmus*” fogalmával jellemzi. Ez az ideológia a hagyományos konzervatív értékekre: „isten, haza, család”, továbbá az erős államra épül.

Az etnikai megosztottság miatt politikai szempontból instabil Macedónia azon kevés posztkommunista országok egyike, ahol a népességet még, ha lassuló ütemben is, de a természetes növekedés jellemzi. Ennek elsősorban az az oka, hogy a termékenységi arányszám 1995-ig 2,1-es érték felett volt. Macedóniában az idősek aránya nő, jelenleg 14%, míg a fiatalok aránya csökken, jelenleg 16%. Ezek a százalékos értékek Európában jónak számítanak. Az ország 2016-ban 2,1 milliós létszáma 2050-re a jelenlegi tendenciák mellett 1,93 millióra csökken.⁵⁹

Az 1990-ben még 2,6 milliós *Lettország* lakossága 2016-ra 2, 2020-ra pedig 1,9 millióra csökkent, és 2050-re a lakosság száma várhatóan 1,5 millió lesz. Azaz 60 év alatt az ország elveszíti lakosságának 40%-át, ebben a 3%-os természetes fogyás mellett a 4%-os kivándorlás is szerepet játszik. A lett termékenységi arányszám 2016-ban és 2020-ban is 1,6 gyerek/nő volt.⁶⁰

A lengyel termékenységi arányszám 2003-ban érte el az 1,22-es minimumot. Ezt követte egy kisebb mértékű korrekció, ami posztkommunista országokban megszokott, így 2015-ben 1,32 gyermek/nő volt a termékenységi ráta. Ezért az ország 2016 áprilisában bevezette az ún. Család 500+ programot, hogy növelje a születési arányt, és csökkentse a gyermekszegénységet. A program keretében a szegényebb (180 EUR/fő) családok a második gyermek megszületésétől gyermekenként havonta 500 zlotyt (úgy 120 EUR), azaz mintegy 40 000 forintot kapnak a gyermek 18. születésnapjáig. 2017. február végéig 3,8 millió, 18 év alatti gyermek tartozott a programhoz, akik a lengyel gyerekek 55%-át

⁵⁹ PRB (2016) 14.

⁶⁰ PRB (2016) 14.

jelentik.⁶¹ Ennek ellenére 2015 és 2020 között a termékenység csak egy tizeddel emelkedett, 1,4 gyerek/nő értékre.⁶²

Oroszország demográfiai helyzetét sokáig az „orosz kereszt” (Russian Cross) fogalmával jellemezték, mivel az 1980 és 2000 között a gyorsan csökkenő születési szám és a gyorsan emelkedő halálozási szám grafikonnjai egy kereszt alakját mutatták. Ebben az időszakban a termékenységi arányszám az 1988-as 2,12 gyerek/nő értékről 1997-re 1,22-re csökkent. A problémát érzékelve, az orosz kormány különböző pronatalista intézkedéseket vezetett be, amelyeknek köszönhetően 2015-re a termékenységi arányszám 1,75 gyerek/nő értékre emelkedett. Az intézkedések hatására, a lakosságszám már 2009-től növekedésnek indult, sőt 2013 és 2015 között már a népesség természetes növekedése is megjelent.

A 2018-as adatok szerint az oroszok száma 180 ezer fővel fogyott, miközben mintegy 102 ezren vándoroltak be az országba. A bevándorlók elsősorban a volt Szovjetunió muszlim vallású közép-ázsiai és kaukázusi országaiból jöttek. Egy ENSZ-előrejelzés szerint az ország jelenleg 147 milliós népessége drámai mértékben fog csökkenni, ugyanis 2050-re 124 milliós, 2100-ra 84 milliós lélekszám várható. A jelentés szerint ez nemcsak az ország katonai biztonságát, hanem a gazdaságát és demográfiai fennmaradását is fenyegeti.⁶³ A 2020-as adatok szerint a népesség a természetes fogyás állapotában van (−0,2‰) a termékenységi ráta értéke pedig 1,6 gyerek/nő.⁶⁴

Csehország pozitív demográfiai példát mutat Kelet-Európa számára. A 2015–2020 időszakban TTA értéke 1,5-ről 1,7-re emelkedett. A mérsékelt nettó bevándorlás éppen kiegyenlíti a természetes fogyást. A 2030-ra és a 2050-re vonatkozó előrejelzések is egy kvázi állandó létszámot prognosztizálnak.⁶⁵ Csehországban a cigányság létszáma sem magas, úgy 350–450 ezer fő.⁶⁶

⁶¹ EPIC (2018)

⁶² PRB (2015 és 2020)

⁶³ UN (2019)

⁶⁴ PRB (2020)

⁶⁵ PRB (2015 és 2020)

⁶⁶ Pokol (2011) 51.

8.4. A KÁRPÁT-MEDENCE DEMOGRÁFIAI HELYZETE

Annak érdekében, hogy a szomszédos országok demográfiai folyamatait értelmezni tudjuk, összehasonlításképp a világ és Európa demográfiai mutatóit is vizsgálom. Az elemzés szándékosan a menekültválság előtti, 2014-es adatokat használja. Ahogy a fák évgyűrűiben, úgy a demográfiai folyamatokban is minden év számít. A későbbi évek nem írják felül és nem érvénytelenítik a korábbi évek demográfiai hatásait. A régió jövője szempontjából a 2014-es év ugyanolyan fontos, mint a jelenlegi év.

Az emberiség a „demográfiai növekedés”, míg Európa a „demográfiai egyenlőség” állapotában van. Európában a születési arány majdnem fele (11‰) a világtátlagnak és a termékenységi arány is sokkal kisebb (1,6 gyerek/nő). Ezzel párhuzamosan a fiatalok és az idősek aránya is drámai különbséget mutat, hiszen Európában az idősek aránya a magasabb. A nettó bevándorlás Európában még csak +2‰ volt 2014-ben.

A *természetes szaporodás* szempontjából a régió országai három csoportba sorolhatók: növekvő (Szlovénia és Szlovákia), egyenlő (Ausztria) és fogyó (a másik öt ország). A születési arányszámok alapján más a sorrend, mert Ukrajna élre kerül, míg Ausztria, Magyarország és Szerbia hátra.

A *nettó migráció* Ausztria esetében kiugróan magas (6 fő 1000 lakosra vonatkoztatva). Ez lényegesen magasabb, mint az európai átlag (2/1000 fő). A 6‰-es bevándorlási arányt érdemes összehasonlítani a 9‰-es születési számmal. Vagyis az Ausztriába „érkezett új osztrákoknak” – legyenek azok újszülöttek vagy bevándorlók – majdnem a fele bevándorló volt. Ráadásul az újszülöttek egy része a korábbi bevándorlók gyerekei, akiknek az identitása mindig kérdéses. Az osztrák nép fennmaradása szempontjából az a kulcskérdés, hogy képes-e asszimilálni a bevándorlókat vagy sem? Ha igen, akkor Ausztria az osztrákok alacsony termékenysége mellett is képes önmagát stabilizálni, ha nem, akkor Ausztria vallásában, kultúrájában, etnikumában és végül talán nyelvében is olyan mértékben át fog alakulni, hogy a mai értelemben vett Ausztria eltűnik. Tehát miközben Ausztria lakossága mennyiségi szempontból közel áll az állandó népesség állapotához, kulturálisan rendkívüli kockázatnak teszi ki magát.

	Születés / halál- lozás, 1000 főre	Természetes növekedés [%o]	TTA: 1970 [gyerek/nő]	TTA: 2013 [gyerek/nő]	Népesség növeke- désének aránya: 2050/ 2014	Nettó migráci- ós arány [1000 főre]	15 évnél fiatal- abb / 65 évnél idősebbek aránya [%o]
Világ	20/8	1,2	4,7	2,5	1,3	–	26/8
Európa	11/11	0,0	2,3	1,6	1,0	2	16/17
Szlovénia	10/9	0,1	2,2	1,5	1,0	–0	15/17
Szlovákia	10/10	0,1	2,4	1,3	0,9	0	15/14
Ausztria	9/9	0,0	2,3	1,4	1,1	6	14/18
Horvát- ország	10/13	–0,3	1,8	1,6	0,8	–1	15/19
Románia	10/12	–0,3	2,9	1,3	0,8	–0	16/16
Ukrajna	11/15	–0,4	2,1	1,5	0,7	1	15/15
Magyar- ország	9/13	–0,4	2,0	1,3	0,9	1	14/17
Szerbia	9/14	–0,5	2,4	1,4	0,9	0	14/18

14. ábra. A Kárpát-medencével érintkező országok demográfiai mutatói.

Az országokat a természetes növekedés mértéke alapján rendeztem, azonosság esetében a 2013-as TTA-értékét vettem figyelembe. Forrás: PRB (2014)

A termékenységi arányszám 1970-ben lényegében még ideális volt Európában és a régióban. Csak Horvátországban nem érte el a kettes értéket. A legmagasabb termékenységi arány Romániát (2,9 gyerek/nő) jellemezte, összefüggésben az 1966/770-es dekrétummal. 2014-ben a legmagasabb értéket Horvátország (1,6 gyerek/nő), míg a legalacsonyabb értéket Szlovákia, Magyarország és Románia (1,3 gyerek/nő) képviselte. Tehát a vizsgált 40 évben Horvátországban csökkent a leglassabban a termékenység (–0,2 gyerek/nő), s így a régióban az utolsóból az első lett. A termékenység leggyorsabban Romániában csökkent (–1,6 gyerek/nő), a következő Szlovákia (–1,1 gyerek/nő) és Szerbia (–1 gyerek/nő).

A népességszám várható alakulását tekintve Ukrajna esetében a legrosszabbak a kilátások, ahol a lakosság a 2014-es adatok szerint

42,9 millióról 2050-re lecsökken 33,8 millióra. (A 2020-as adatok is hasonló értékeket mutatnak.) Ebben a leépülésben az alacsony termékenység mellett fontos szerepet játszik a magas halandóság is. Persze Ukrajna egy nagy létszámú ország, és ezért elvileg több ideje van arra, hogy a demográfiai válságot megoldja. Ugyanakkor az is igaz, hogy minél inkább előregszik egy társadalom, annál radikálisabb fordulatra van szükség a termékenység emelésében és a halandóság csökkentésében ahhoz, hogy megfordítsa ezt a negatív spirált.

Az előrejelzések szerint Szlovénia népessége az elkövetkező évtizedekben nem fog változni, és folyamatosan 2,1 millió fő marad. Bár Szlovéniában is alacsony a termékenységi arányszám (1,5 gyerek/nő), de jelenleg a születések száma még mindig meghaladja a halálozási számot. Szlovénia mint kis létszámú ország számára a demográfiai leépülés különösen súlyos problémát jelent, hiszen népének eltűnése gyorsan bekövetkezhet. Ráadásul egy kisebb országnak kisebb az asszimilációs képessége is. (A 2020-as adatok is egy majdnem stacionárius népesség képét mutatják.)

A népességszám várható alakulását tekintve legjobb kilátásokkal Ausztria rendelkezik, mivel lakossága 8,5 millióról (2014) 2050-re 9,4 millióra fog nőni, ami 1,1-szeres növekedést jelent. Ez a mérsékelt növekedés az alacsony termékenység (1,4 gyerek/nő) ellenére következik be, és ebben fontos szerepet játszik az alacsony halandóság és a feltűnően magas bevándorlás. Tehát Ausztria demográfiai helyzete az alacsony termékenységi arányszám ellenére is jobb, mint a többi vizsgált országban, legalábbis ha tételezzük a bevándorlók sikeres asszimilációját. Erre Ausztriának két ok miatt is nagyobb esélye van, mint a többi országnak. Egyrészt az osztrákokra nem jellemző a kivándorlás, szemben a Kárpát-medence többi országával. Másrészt a német kultúrkörhöz tartozó Ausztria sokkal nagyobb asszimilációs erővel rendelkezik, mint a térség többi országa. (A 2020-as adatok is egy „erős” stacionárius népesség képét mutatják.)

A felhasznált demográfiai évkönyv nem tartalmaz adatokat a cigányság létszámáról. Pokol (2011) kutatásai szerint a 22 milliós Romániában körülbelül 2 millió cigány élt 2010-ben. Az általa idézett ENSZ-előjelzés szerint 2050-re az ország lakossága 18 millióra csök-

ken, miközben a cigányság létszáma 4 millióra nő. Hasonló tendenciák láthatók Szlovákiában és Magyarországon is. Mivel a cigányságban nagyon magas a munkanélküliség, ezért ez tovább rontja az eltartók és eltartottak viszonyát.⁶⁷

„Ahogy tehát láthattuk, Kelet-Közép-Európa Bulgária, Szlovákia, Románia, Magyarország és Csehország által elfoglalt részén a mai, összességében nagyjából 55 milliós lakosság az ENSZ statisztikái szerint 2050-re nagymértékű elöregedés mellett mintegy 43 millióra fog csökkenni. Az itt élő cigányság létszáma az összlakosságon belül a mai 4,6 millióról hozzávetőlegesen tízmillióra növekszik. A cigány etnikum 85%-os tartós munkanélküliségének lényegesebb csökkentése a jövőben is kizártnak tűnik, mert a cigányság belső csoportjain belül is... mindenhol a társadalomba legkevésbé integrálható oláh cigányok csoportjának létszáma mutatja a legnagyobb növekedést” (Pokol 2011: 65–66).

⁶⁷ Pokol (2011) 45.

9. FEJEZET

Demográfiai átmenet Magyarországon

Részletesen vizsgálom a magyar társadalomra jellemző demográfiai paramétereket az 1900-as évektől. Meghatározom a magyar demográfiai átmenet főbb szakaszait, és rámutatok arra, hogy eltér a nyugatias demográfiai átmenettől. A legfontosabb különbség, hogy míg a gazdag és nyitott Nyugaton a demográfiai átmenet egy alacsony egyensúlyban végződik, addig Magyarországon (és általában Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában) a demográfiai átmenet végeredménye a természetes fogyás.

9.1. MODERNIZÁCIÓ HATÁSA AZ ÉLETTARTAMRA

A magyarság modernizációjának a kezdetét a reformkorhoz kötjük. A modern magyar ipar, gazdaság és társadalom kialakulásában fordulópontot jelentett a kiegyezés és az Osztrák–Magyar Monarchia kialakulása 1867-ben. A modernizáció folyamatának motorja a gazdaság fejlődése és a gazdaságcentrikus életforma kialakulása. Ez a folyamat az urbanizáción, bér munkán, nyugdíjrendszeren, a nők munkába állásán és a szexuális viszonyok átalakulásán keresztül lassan a társadalmat is átalakította.

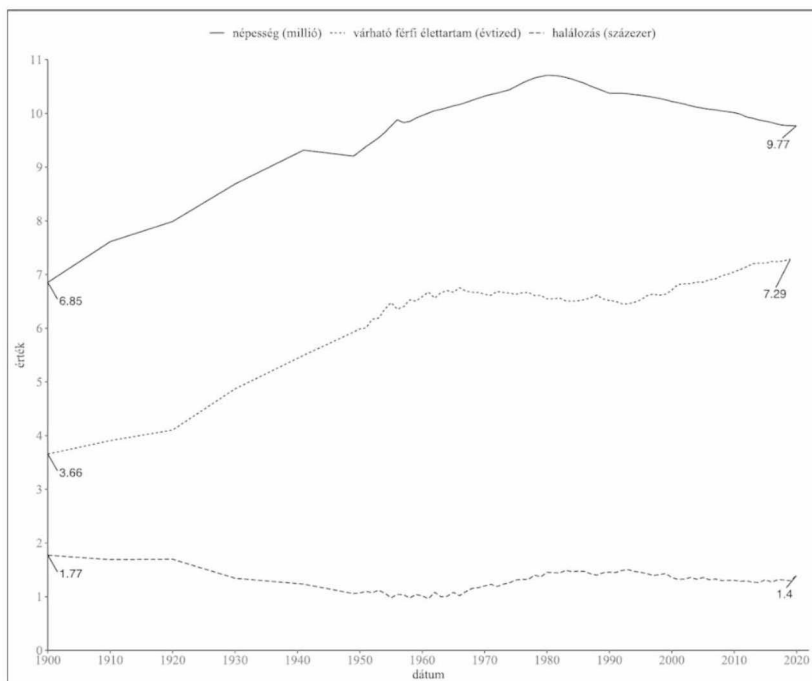
A modernizáció egyik elsődleges demográfiai hatása az élettartam növekedése. Ez az elmúlt 120 évben jelentős mértékben nőtt, a férfiak esetében 37 évről 73 évre, a nők esetében 38 évről 79 évre. A nőknek a születéskor várható élettartama nemcsak mindig magasabb, ha-

nem kissé eltérő görbét is mutat, mint a férfiak várható élettartama. A görbék lefutásában a következő töréspontok láthatók. 1900 és 1920 (41/43 év) között lassan, majd 1920 és 1961 (67/71 év) között gyorsan emelkedik a születéskor várható élettartam. 1960-tól a nők várható élettartalmának az emelkedése lelassul, míg a férfiak élettartama a 70-es és a 80-as években 66 év körül stagnál. A rendszerváltás környékén kimondottan csökken, és a mélypont: 1993-ban 64,5 év. A kilencvenes évek elejétől a férfiak várható élettartama kezd felzárkózni a nők értékeihez.⁶⁸

A várható élettartam gyors növekedése miatt a halálozási számok és arányszámok egy aszimmetrikus „U” formát vagy inkább egy szinuszgörbét mutat. A legfontosabb értékek a következők: abszolút maximum: 177 ezer fő és 26‰ (1900), abszolút minimum: 96 ezer fő és 10‰ (1961), lokális maximum: 150 ezer fő és 14‰ (1993), lokális minimum: 127 ezer fő és 13‰ (2013); a jelenlegi (2019) érték pedig: 130 ezer fő és 13‰. A modernizáció másik fontos vívmánya a csecsemőhalandóság javulása 226‰-ról (1900) 3,8‰-re (2020).

Az élettartam növekedése fontos szerepet játszott abban, hogy az ország mai területén a népesség 6,8 millióról (1900) 10,7 (1980) millióra nőtt. A halálozási adatok hullámzó alakja is mutatja, hogy az élettartam növekedése ellenére a halálozási számok egy idő után emelkednek. A férfiélettartam stagnálása a hatvanas és a nyolcvanas években szintén emelte a halálozási arányszámokat.

⁶⁸ Demográfiai statisztikák Magyarországon (2018)

15. ábra. Modernizáció és halálozás Magyarországon. A népesség (legfelső görbe), a férfiak várható élettartama (középső görbe) és a halálozás (alsó görbe) 1900 és 2020 között. Az adatok forrása: KSH (2020a).

9.2. MODERNIZÁCIÓ HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

A modernizáció másik fontos sajátossága, hogy az emberek egyre kevesebb gyereket vállalnak, azaz csökken a termékenységük. Ontológiai szempontból az elsődleges folyamat a termékenység csökkenése, ami maga után vonja a születési számok csökkenését is. Tekintettel arra, hogy a demográfiai átmenet szempontjából a születési számok a fontosabbak, ezért most inkább erre a paraméterre koncentrálok.

Az alapvetően csökkenő magyar születési arányszámok változásában a következő szakaszok láthatók. Az 1900-tól látható gyors csökkenés 1941-ben törik meg. Ezt egy mérsékeltebb csökkenés követi, amiben stagnálások, sőt emelkedő hullámok is láthatók: 1954-es (23 újszülött/1000 fő) és 1975-ös (18,4‰) csúcsponttal. A csúcspontokat természetesen esések követik, bár az 1991-ben (12,3‰) kezdődő esést már nem előzte meg egy csúcspont. Tehát 1941 után három nagy születési arányszámzuhanás volt: 1954 és 1962, 1975 és 1983, illetve 1991 és 1999 között. Ezek eredményeképpen a születési arányszám 10‰ alatt stabilizálódott. A termékenységi ráta görbéje pontosan ugyanilyen lefutású; a numerikus értékek rendre a következők: 2,97–1,79 (1954–1962), 2,34–1,74 (1975–1983), 1,88–1,28 gyerek/nő (1991–1999).⁶⁹

Az élveszületés és termékenységi arányszám közötti szoros viszonynak az az oka, hogy a születési szám a termékenységi rátától és a szülőképes nők számától is függ:

*Élveszületések száma = szülőképes korú nők száma * termékenységi arányszám.*

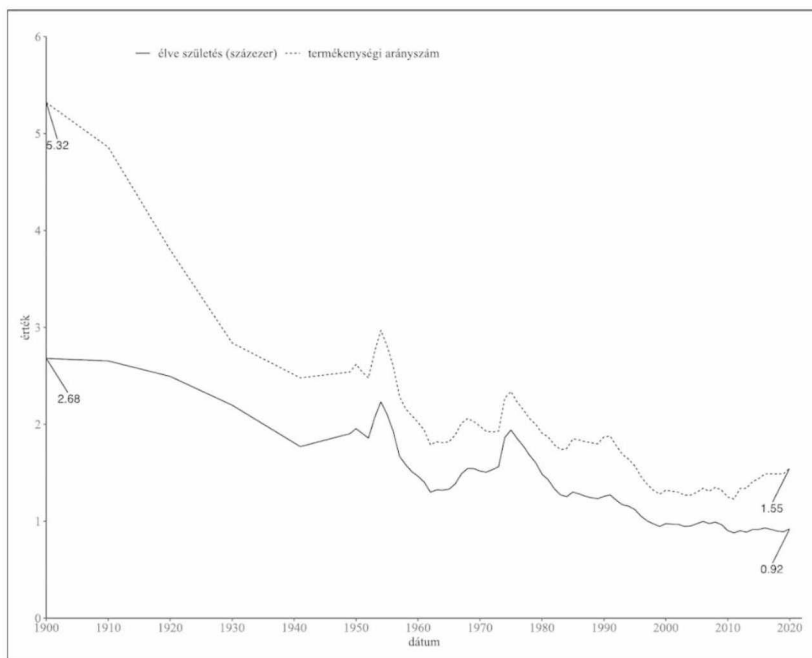
Ebből következik a születési szám és a termékenységi ráta közötti szoros, de nem minden esetben lineáris kapcsolat.

Ezt az összefüggést mutatja a 16. ábra is, amelynek nagy részén a két görbe párhuzamosan halad egymással, mutatva a két tényező közötti szoros kapcsolatot. A 20. század elején a TTA meredeken esik, de az élveszülések száma lassabban csökken, mert a szülőképes korú nők száma még emelkedik, ami mérsékli a születések számának a csökkenését. Ez a helyzet gyakran kialakul a magas TTA-értékek esésekor.

A népesedési tehetetlenség fordított irányban is kifejti a hatását. A tartósan alacsony termékenységi ráta után sokáig még akkor is csökken vagy stagnál a születési szám, ha a termékenységi ráta értéke emelkedik. Ez esetben egyre kevesebb termékeny korú nő szül egyre több gyereket, így összességében a gyerekszám alig változik. Hazánkban 2011-ben 1,23 volt a termékenységi ráta, és 88 ezer gyermek jött a világra, míg 2019-ben 1,49 volt a TTA, és 89 ezer gyerek született.⁷⁰

⁶⁹ KSH (2020): Népeség, népmozgalom (1900–) 2. tábla.

⁷⁰ KSH (2020a)

16. ábra. Termékenység és élveszületés Magyarországon 1900 és 2020 között.

Felső vonal: a teljes termékenységi arányszám, alsó vonal: az élveszületések százezredrésze. Az adatok forrása: KSH (2020a).

Tehát míg a termékenységi ráta 21%-kal nőtt, addig a születések száma alig emelkedett. Ennek az az oka, hogy a szülőképes korú nők létszáma jelentősen csökkent. A csökkenés mértéke 2011 és 2019 között 154 ezer fő volt.⁷¹ Éves viszonylatban is jelentősen csökkent a termékeny korú nők száma: 2017-ben és 2018-ban is 18,5 ezer fővel.⁷²

⁷¹ Csekő (2020)

⁷² Élő (2019)

9.3. A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET PERIODIZÁCIÓJA

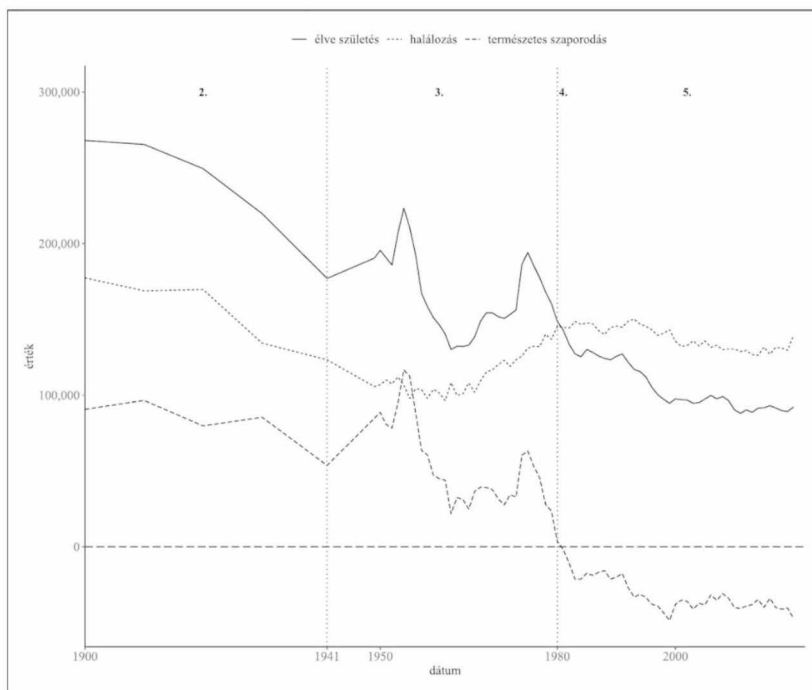
A születési és halálozási arányszámok együttes vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy definiáljuk a magyar demográfiai átmenet szakaszait. Magyarországon a demográfiai átmenet a 19. század utolsó negyedében kezdődött. Ennek a folyamatnak a lényegi sajátossága a halálozási és a születési arányszámok csökkenése. Hasonlóan a francia demográfiai átmenethez a halálozási és a születési arányszámok durván egy időben kezdtek el csökkenni; 1900-tól már mindkettő meredeken apadt. Ennek legfontosabb gyakorlati következménye, hogy a népességrobbanás elmaradt, vagy legalábbis csak nagyon mérsékelt formában jelentkezett, mivel azt alapvetően nem az egyre több újszülött, hanem az egyre hosszabb élettartam fűtötte. Az elméleti következmény pedig az, hogy a magyar demográfiai átmenet esetében a szakaszok teljesen másképpen alakulnak, mint Nyugat-Európában. A második szakasz később következett be, a negyedik szakasz csak egy „pillanat”, amit követ a hosszú ötödik szakasz természetes fogyása.

Az (első) magyar demográfiai átmenet szakaszolását a KSH táblázatai alapján végeztem a természetes szaporodás és fogyás értékei alapján. Tekintettel arra, hogy csak 1900-tól állnak rendelkezésemre demográfiai adatok, ezért a magyar demográfiai átmenet szakaszait csak ettől az időszaktól tudom adatokkal is alátámasztani.⁷³

Első szakasz (x–1867). Ezt az időszakot demográfiai szempontból a magas termékenységi, születési és halálozási arányszám, vagyis egy kvázi magas egyensúly jellemzi enyhe népességnövekedéssel. Ezt a szakaszt az osztrák–magyar kiegyezés (1867) zárta le, amit Magyarország modernizációja követett. Kapitány (2015) az első szakasz végét, nyolc évvel későbbre, 1875-re teszi. Sajnos erről a szakaszcsoportról nincsenek demográfiai adataim, ezért a 17. ábrán a demográfiai átmenet első szakasza nincs ábrázolva.

Második szakasz (1867–1941). Ezt a hosszú, 74 éves időszakot a termékenységi, születési és halálozási számok csökkenése jellemzi. A ter-

⁷³ KSH (2020a)

17. ábra. A magyar demográfiai átmenet szakaszai. Élveszületés (legfelső), halálozás (középső) és természetes szaporodás/fogyás (legalsó vonal). Az utóbbi paraméter valójában a két felső görbe különbségéből származik. Adatok forrása: KSH (2020a).

mészetes szaporodás mértéke is folyamatosan csökkent: 1900: 13,4‰ és 1941: 5,7‰. A szakasz végét markánsan jelzi az 1941-es mélypont; az 1920 és 30 közötti békés évtizedben a növekedés 9,9‰-nél állandósult. E folyamat mögött a halálozási és élveszületési arányok gyors és monoton csökkenése áll, az utóbbi például megfelelődött: 39,7‰ (1900) értékről, 18,9‰ (1941) értékre esett. A termékenységi ráta is gyorsan csökkent 5,32-ről 2,48-ra.

Harmadik szakasz (1941–1980). Ebben a rövidebb, 39 éves időszakban a természetes szaporodásnak egy nagyobb (12‰, 1954) és egy kisebb (6‰, 1974) csúspontja van. A kettő közötti lokális minimum

1962-ben alakult ki 2,1‰-nél. A periódus végét nem egy töréspont, hanem a természetes növekedés vége jelenti.

Negyedik szakasz (1980–1981). Ebben a kétéves periódusban a természetes szaporodás és fogyás különbségének a mértéke kisebb mint 1‰. Ez az a szakasz, ahol a születési és halálozási arányszámok kvázi egyenlők: durván 13,8‰-nél, azaz 147 ezer élveszületésnél és halálozásnál.

Valójában ez egy virtuális és nem egy tényleges szakasz. Csak azért van rá szükség, hogy a harmadik szakaszra jellemző természetes szaporodást, elvásszunk az ötödik szakaszra jellemző természetes fogyástól. A 18. ábra is jól mutatja, hogy a születési arányszámok egy „gyorsvonalat” sebességével csökkennek, miközben a halálozási arányszámok egy „személyvonalat” sebességével emelkednek. A két „vonal” egyszerűen elhalad egymás mellett, még egy kisebb állomás sincs, ahol egy pillanatra megállnának.

<i>Évek</i>	<i>Születési szám ezer lakosra</i>	<i>Halálozási szám ezer lakosra</i>	<i>Természetes szaporodás, fogyás ezer lakosra</i>
1975	18,4	12,4	+6,0
1977	16,7	12,4	+4,3
1979	15,0	12,8	+2,2
1980	13,9	13,6	+0,3
1981	13,4	13,5	−0,2
1982	12,5	13,5	−1,0
1983	11,9	13,9	−2,0
1985	12,3	14,0	−1,6
1995	10,8	14,1	−3,2

18. ábra. „Rövid” természetes egyenlőség. Ez jellemzi a magyar demográfiai átmenet 4. szakaszát. Dőlt betűvel jelöltem a természetes egyenlőség két évét.

Forrás: KSH (2020a).

Ötödik szakasz (1982–) Ennek a szakasznak a lényege a mínusz 1‰-nél nagyobb természetes fogyás. Ez a szakasz még napjainkban is fennáll, azaz 37 éve. Kezdetben a természetes fogyás gyorsan nő az első töréspont értéke −2‰, 1983-ban, majd ebben a tartományban mozgott

1991-ig. Hét év stagnálás után újra egy gyors csökkenés és a mélypont: $-4,7\text{‰}$ 1999-ben. Egy kisebb mértékű pozitív korrekció után, 2002-től -4‰ körül ingadozva nő a természetes fogyás értéke.

A magyar demográfiai átmenet legfontosabb sajátosságait a 19. ábra foglalja össze. Ez alapján látható, hogy a legtöbb paraméter értéke folyamatosan csökken.

<i>A szakasz neve</i>	<i>Utolsó év</i> [év]	<i>Népesség</i> [millió fő]	<i>Népesség éves változása</i> [ezer fő/év]	<i>Természetes szaporodás</i> [ezer főre]	<i>Termékenységi ráta</i> [gyerek/nő]	<i>TTA-2,1</i> [gyerek/nő]	<i>Élve-születés</i> [Fő]
2./ Gyors növekedés (41 év)	(1900)	6,854		13,4	5,32	3,22	268019
	1941	9,316	+60	5,7	2,48	0,38	177047
3./ Lassú növekedés (39 év)	1980	10,709	+36	0,3	1,91	-0,19	148673
4./ Egyenlőség (2 év)	1982	10,695	-7	-1	1,79	-0,31	133559
5./ Fogyás (38 év)	2020	9,770	-24	-5	1,55	-0,55	92233

19. ábra. A magyar demográfiai átmenet öt szakaszának az áttekintése. A cellák adatai az „utolsó évek” adatait mutatják.

Forrás: KSH (2020a).

Bízom abban, hogy a természetes fogyás nem tart örökké, tehát lesz egy demográfiai megújulás. Ennek elnevezése és besorolása vitatható. Szerintem az első demográfiai átmenetet az ötödik szakasz lezárja. Az ezután bekövetkező javulás, ha egyáltalán lesz, már egy másik történet, amit nevezünk a második demográfiai átmenet keleti formájának. Ennek keretében az alacsony születési (és termékenységi) arányszámok emelkednek, azaz a természetes fogyásból természetes egyenlőség, sőt egyensúly lesz. Ez az értelmezés ellentétben áll a második demográfiai átmenet nyugati interpretációjával. Fontos látni, hogy a két értelmezés között nem koncepcionális, hanem tapasztalati különbség van, jelesen Nyugaton az első demográfiai átmenet alacsony egyensúllyal, míg Ke-

leten természetes fogyással végződik. Ebből következően Nyugaton a második demográfiai átmenet a természetes fogyás növekedését, míg Keleten a második demográfiai átmenet a természetes fogyás csökkenését jelenti, és addig tart, amíg ki nem alakul a természetes egyensúly.

2020-ban a 2,1 gyerek/nő termékenységi arányszámhoz 124 960 gyereknek kellett volna születnie a 92 233 gyerek helyett. Azaz 32 727 (35%-kal) több gyereknek kellett volna születnie a 2,1-es termékenységi arányszámhoz. Ez egy új baby boomot igényel. Összehasonlításképpen megjegyzem, hogy az 1949 (190 398 újszülött) és 1954 (223 347 újszülött) között lezajló baby boomban a születési számok 17%-kal emelkedtek. Továbbá az 1971 (150 640) és 1975 (194 240) közötti családtámogató intézkedések hatására a születési számok növekedésének a mértéke 28,9%. Tehát ezeknél lényegesen több élveszületésre van szükség ahhoz, hogy a termékenységi ráta újra elérje a 2,1 gyerek/nő értéket. Úgy gondolom, hogy a modernizáció jelenlegi (neoliberális) formája mellett egy ilyen pronatalista fordulat spontán módon nem várható. Tehát vagy nem lesz demográfiai fordulat, és a népesség folyamatosan fogy és öregszik, vagy pedig a társadalom a kormányzat és az állam segítségével egy pronatalista fordulatot hajt végre.

9.4. NÉPESSÉGFogyás NAPJAINKBAN

Magyarország jelenlegi demográfiai helyzetét elsősorban a KSH 2019-es adatai alapján mutatom be, ha más forrásokat használok, akkor azt külön jelzem. Az ország lakossága 9,77 millió fő. A születéskor várható élettartam mindkét nem esetében növekszik, és átlagosan 76 év. Ennek az egyik következménye, hogy az átlagéletkor folyamatosan nő, ami jelenleg 42,7 év. A statisztikai adatok szerint az idősek (65+) aránya extrém magas, 20%, és jelentősen meghaladja a fiatalok (<15) 15%-os arányát.⁷⁴

A születési arányszám 9,1‰ (89 ezer fő), míg a halálozási arányszám 13,3‰ (130 ezer fő). A fentiekkel összhangban a természetes fo-

⁷⁴ PRB (2020)

gyás mértéke $-4,1\%$, azaz 40 ezerrel több ember hal meg, mint amennyi születik. Tehát az ország minden évben hozzávetőleg annyi lakost veszít, mint Dunakeszi vagy Cegléd lakossága.

Míg a PRB (2016) korábban egy enyhe nettó kivándorlást -0% jelzett, azaz statisztikai átlagban 1000 emberből 0,5 embernél kevesebb vándorol ki. 2020-ban már egy erőteljes bevándorlásról ($+4\%$) ír, aminek a mértéke megegyezik az angol, osztrák vagy cseh bevándorlás mértékével. Ezeknek az embereknek egy része határon túli magyar, ami rontja a határon túli magyarság helyzetét.

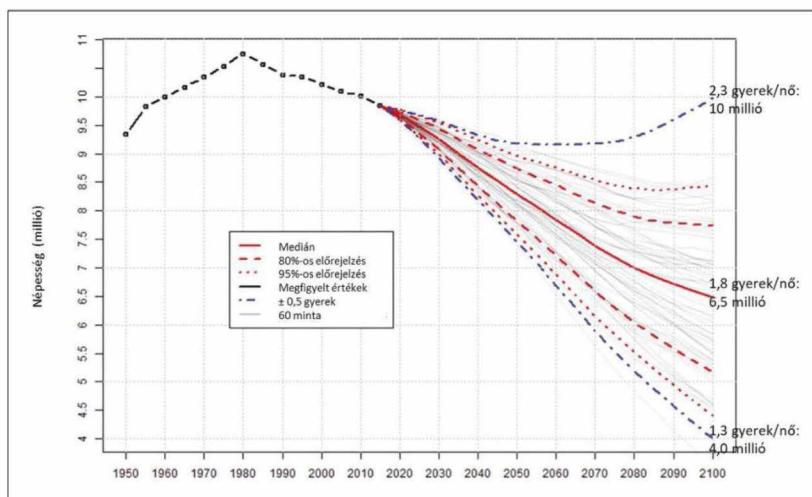
A konzervatív kormány 2010-től pronatalista családpolitikát folytat, vagyis szembeszegül a modernizáció antinatalista jellegével. A magyar szülési szokásokat e két erő eredője határozza meg. Így 2011 és 2016 között emelkedett a termékenység, majd 1,49 gyerek/nő értéken stagnált, és végül 2020-ban újra emelkedett 0,06-dal. Úgy tűnik, hogy a pusztán gazdasági ösztönzésre épülő pronatalista intézkedések csak erre képesek. Jelentősebb mértékű pronatalista fordulatra csak akkor számíthatunk, ha a jelenlegi nyugatias jellegű (szélsőségesen individualista, gazdaság és tőkecentrikus) modernitás helyett kitaláljuk a modernitásnak egy új korszakát, amely képes egyensúlyt találni a produkció és a reprodukció között.

9.5. NÉPESSÉGFogyás JÖVŐJE

Hazánk létszáma 1981 óta folyamatosan és növekvő mértékben csökken, ezen a téren sajnos az „elsők” között vagyunk. Az elmúlt négy évtizedben a fogyás mértéke elérte az 1,1 millió főt, ami durván 10%-os csökkenést jelent.⁷⁵ Az előrejelzések szerint a népességfogyás biztos, csak a mértéke bizonytalan. Ahogy Mark Twain is mondta: *„Jósolni nagyon nehéz, különösen a jövőre vonatkozóan.”* A jóslás azért is nehéz, mert mindig lehetnek előre nem látható fordulatok a társadalomban, népesedéspolitikában és moralításban. A demográfiai folyamatoknak nagy a tehetetlensége, de lassan ezek a folyamatok is képesek változni.

⁷⁵ Index (2019)

Összegyűjtöttem néhány előrejelzést Magyarország várható lélekszámára. PRB (2020) szerint 2035-ra 9,5, míg 2050-re 9,3 millióra csökken a népességszám.⁷⁶ Az Eurostat (2015) szerint hazánk lélekszáma a jelenlegi termékenységi ráta mellett ötmilliónyi, zömmel idős emberre fog csökkenni 2100-ra. Ha a termékenységi rátát sikerül felemelni 1,8-ra, akkor a lakosság létszáma várhatóan 6,5 millió fő lesz. Ha pedig a TTA értéke eléri a 2,3 gyerek/nő értéket, akkor 2100-ra a lakosság létszáma újra 10 millió fő lesz.⁷⁷

20. ábra. Magyarország népesedési kilátásai 2100-ig.
Az átszerkesztett kép forrása: UN (2015).

A 20. ábra azért megtévesztő, mert abból indul ki, hogy a termékenység spontán módon, „magától” felmegy 1,8-ra. Az ENSZ-nek ez a várakozása arra a hamis előfeltevésre épül, hogy a demográfiai folyamatok a természetes egyensúly irányába tartanak. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a modernizáció következtében a natalista értékek folyamatosan

⁷⁶ PRB (2020)

⁷⁷ UN (2015)

romlanak, akkor a „természetes” kimenetelt az 1,44-es termékenység és a hozzá tartozó 4,5 milliós idős populáció jelenti. Ennél jobb kimenetel csak aktív pronatalista népesedéspolitikával érhető el, bár azt a nyugatias modernizáció szigorúan tiltja.

Sajnos a népességfogyás előrehaladásával a helyzet folyamatosan romlik: nő az eltartandó öregek száma, és csökken a termékeny korú nők aránya. Tehát a nemzet egyre meredekebb demográfiai lejtőn csúszik lefelé. A fogyás, *ceteris paribus*, felgyorsulva halad tovább, mivel a népességszökkenésnek nagy a tehetetlensége. Ha most a pálya közepén nem tudunk megállni, akkor a pálya alsó részén (mondjuk 2100-ban) már biztosan nem fog sikerülni. Fekete Gyula már 1973-ban felismeri, hogy a népességfogyás sokkal alattomosabb veszedelem, mint a túlnépesedés.

„A fogyás azért alattomos, mert az első tizennyolc-húsz évben, amíg a társadalom »megtakarítja« a meg nem született gyermekeket illető anyagi és időbeli ráfordítást [...] jelentősen növeli az életszínvonalat, az étvágyat, az igényeket. [...] De utána harmincöt-negyven évig kell ezért a rövidlátásért uzsorakamattal fizetni; sőt pontosabban ötvenöt-hatvan évig. Például azok, akik 1972-ben hiányoztak a társadalomilag szükséges újszülött létszámból, a termelők létszámából is hiányozni fognak 2032-ig. Azért is alattomos veszedelem a fogyás, mert ha sikerülne is elérnünk a demográfiai optimumot, ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy tizennyolc-húsz évig állandóan nő a gyermekkorosztályok eltartási terhe, ugyanakkor, amikor az előregedés miatt évről évre állandóan nő a nyugdíjas korosztályok eltartási terhe is. És ugyanebben az időben állandóan csökken a termelő korosztályok létszáma, amelyeket így kétoldali növekvő terhelés nyomaszt. Az optimális születési szám első kedvező hatása csak tizennyolc-húsz év múlva jelentkezik, és csak attól kezdve enyhül a kettős eltartási teher nyomása, de még további harmincöt-negyven év kell hozzá, amíg a teljes egyensúly helyreáll” (Fekete 2007: 45).

A népességfogyás várható következményeit Fekete a következőképp foglalja össze.

„1. Az elvénülés, a »szürke veszedelem« maga is következmény: a tartósan elégtelen születéseké. [...] 2. Romlik a termelők és az eltartottak aránya, vele együtt az életszínvonal – a reálbér, a reálnyugdíj csökken –: *a hasonló színvonalú, szervezetszerű gazdaságokhoz képest.* 3. Az előregedés arányában nő *a társadalmi rezszi.* 4. A külpiacra folyamatosan romlanak a cserearányok. 5. Lohad a vállalkozó kedv, elgyávul a kezdeményezés, gyengül, sorvad az innováció. 6. Szűkül a »merítőbázis«, ritkúlnak a tehetségek. 7. Nyomott, szorongó, rossz a társadalmi közérzet. 8. Ködbe vesznek a távlatok, s az »éljünk a mának« szemlélet uralkodik el. 9. Az öregek érdekérvényesítésének sokkal jobbakk az esélyei, akár a fiatalok – de kiváltképpen a még ezután születők – rovására is. 10. A demográfiai vákuum, jórészt demográfiai túlnyomás közepén – a nemzeti lét, fennmaradás veszedelme. 11. Vendégmunkások áradása az elkerülhetetlen gondokkal, feszültségekkel, veszedelmekkel. 12. Terjed, megerősödik az új élőködési forma: a jövő fogyasztása, kizsákmányolása, megrablása. 13. Hosszú távú kölcsönök, eladósodás – a gyerekek és az unokák terhére. 14. A nyugdíjaskorúak és a már nyugdíjaztatásukra készülődők többségbe kerülnek a szavazópolgárok közt. 15. »Az infrastruktúra egy főre jutó költségei megnövekednek.« 16. A közösség, az etnikum lélekszáma folyamatosan csökken, majd elvesztve tartását, hirtelen omlik össze, esik szét. 17. A halálozás aránya egyre tovább nő az elvénülő társadalomban, a születésszám egyre tovább csökken. 18. A teljes pusztulás” (Fekete 2007: 335–336).

Felhívom a figyelmet a 13. pontra, jelesül a hosszú távú kölcsönökre és az eladósodásra. Félek tőle, hogy az Új Generáció EU-hitelfelvétel sem bővíteni, hanem szűkíteni fogja az új generáció lehetőségeit.

Az író *Európa öngyilkossága* (2007) című könyvét a következő sorokkal fejezi be:

„Hová züllött 1956 csudálatos népe...

Két-három békés évtized alatt ez a lakossággá züllesztett nemzet több magyar lelket gyilkolt ki a világból, mint ezer év háborúiban együttvéve összes ellensége: tatár, török, német, orosz. Minden hiába? Azt az iszonyú erejű sodrást, amely a pusztulás partjára lökött bennünket, már lehetetlen fékezni, megállítani?

Ha így van, akkor számunkra a tisztességnek, a becsületnek egyetlen útja maradt: A Lehetetlen ostroma” (Fekete 2007: 323).

Tehát Fekete korán felismerte és leírta, hogy a demográfiai tél miként számolja fel a népet és a nemzetet. Ez a lassú, a demográfiai folyamatokra épülő agónia láthatatlan gyilkosként számolja fel a népet és a nemzetet. Pokol Béla ezt a folyamatot a cigányság növekvő létszámával egészíti ki. Egy forrásra hivatkozva írja, hogy 2050-re „a mai kb. 900 ezres cigányság megduplázódását vagy akár kétmillióra növekedését lehet feltételezni, ha az elmúlt évtizedek trendjei folytatódznak”.⁷⁸

⁷⁸ Pokol (2011) 65.

10. FEJEZET

Politika és natalizmus Magyarországon

Ebben a fejezetben a különböző történelmi, politikai és kormányzati események hatását vizsgálom a magyar termékenységi értékekre. Minél nagyobb a teljes termékenységi arányszám változása, annál könnyebb azonosítani a változás okát, és fordítva. Részletesen kitérek a Ratkó-korszaknak, az 56-os megtorlásoknak, a rendszerváltásnak és azon belül a Bokros-csomagnak, illetve a különböző kormányzatoknak a termékenységre gyakorolt pozitív vagy negatív hatására. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a kormányzatok jelentős hatást gyakorolnak a szülési szokásokra. Nemcsak a nagyobb hatású egyedi eseményeket elemzem, hanem rámutatok arra is, hogy a magyar termékenységi ráta – összhangban a modernizáció antinatalista hatásával – „alapjáraton” csökken.

10.1. A TERMÉKENYSÉGI RÁTA VÁLTOZÁSA

A magyar termékenységi ráta az elmúlt 120 évben jelentős mértékben csökkent, amelynek átlagos ütemét a kezdő és a végső értékek alapján egyszerűen ki lehet számolni: $-0,031$ gyerek/nő/év $[= (1,55 - 5,32) / 120]$. 1941-ig a magas termékenységi arányszám nagyon gyorsan $-0,069$ gyerek/nő/év $[= (2,48 - 5,32) / 41]$ értékkel csökken, majd a csökkenés üteme a demográfiai átmenet harmadik szakaszától (1941-től) lassabb ütemben zajlik: $-0,012$ gyerek/nő/év $[= (1,55 - 2,48) / 79]$ értékkel.

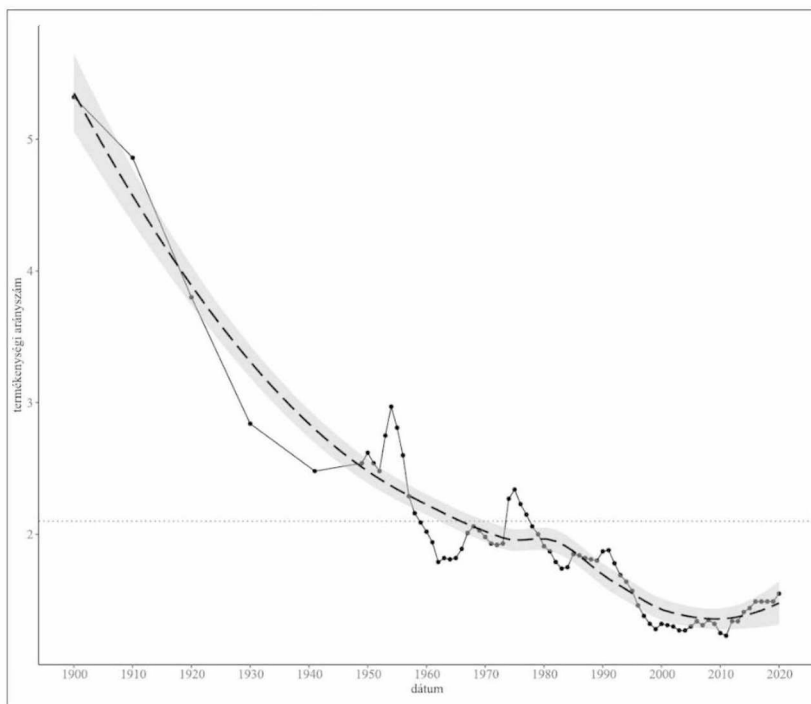
A LOESS módszer által kiszámolt görbe első látásra egy exponenciálisan csökkenő görbe, amelynek a szabályszerűségét csak az 1980-as

stagnálás és a 2010-es fellendülés töri meg (21. ábra). Az adatok alapján az is megállapítható, hogy a magyar TTA értéke 50 évente – szinte hihetetlen pontossággal – megfelelődik: 1900: 5,32; 1950: 2,62 és 2000: 1,32 gyerek/nő (KSH 2020). Ez szintén azt mutatja, sőt bizonyítja hogy a termékenységi ráta exponenciális ütemben csökken. Ha ez a trend folytatódik tovább, akkor a termékenység értéke 2050-ben 0,66 gyerek/nő érték lesz, ami azt jelenti, hogy ezer nőnek 660 gyereke, durván 330 lánya születik. E paradigma szerint a termékenységi ráta értéke aszimptotikusan halad a nulla felé.

A következő lépésben vizsgáljuk meg a TTA értékének az éves változását. Magyarországon az elmúlt 120 évben a három legnagyobb termékenység növekedés egy évre vonatkoztatva a következők: +0,34 (1974), +0,22 (1954) és +0,11 gyerek/nő (2012), amelyek: 18, 11 és 9%-os növekedést jelentenek. Ezeknek a hirtelen ugrásoknak speciális okai voltak, úgy mint az 1973-as népesedéspolitikai, a Ratkó-korszak és a második Orbán-kormány családpolitikai intézkedései.

Az elmúlt hetvenöt év legjelentősebb termékenységszökkenése pedig a következők: -0,31 (1957), -0,15 (1962) és -0,11 gyerek/nő (1996), amelyek: -12, -8 és -7%-os csökkenést jelentenek. A feltételezhető okok pedig a következők: abortusz liberalizálása (1956. 06. 04), társadalmi instabilitás, a forradalom és annak leverése; a második esetben is talán még a megtorlás, a harmadik esetben pedig a Bokros-csomag (1995). Általában elmondható, hogy minél nagyobb a TTA értékének az éves változása annál valószínűbb, hogy annak jól meghatározható társadalmi-politikai okai vannak, míg a kisebb változásoknak nincs specifikus oka csak a véletlen és a termékenységi ráta modernizációs csökkenése. Ha részletesen megvizsgáljuk a TTA görbéjének a lefutását 1945-től, akkor a következő megállapítások tehetők.

1950-ben a termékenységi ráta jelentős mértékben megemelkedett (+0,08), ennek valószínűsíthető oka a háború utáni baby boom, amely minden háborús országban lezajlott. Az 1951 és 1952 negatív fordulata (-0,08 és -0,06) a Rákosi-korszak erőszakos iparosításával és kollektivizálásával magyarázható, amely magában foglalta a nők kíméletlen munkába állítását is. A korszak jelképe a traktoros nő, aki feltehetően még akkor sem tudott volna gyereket szülni, ha akar. 1953 és 1954

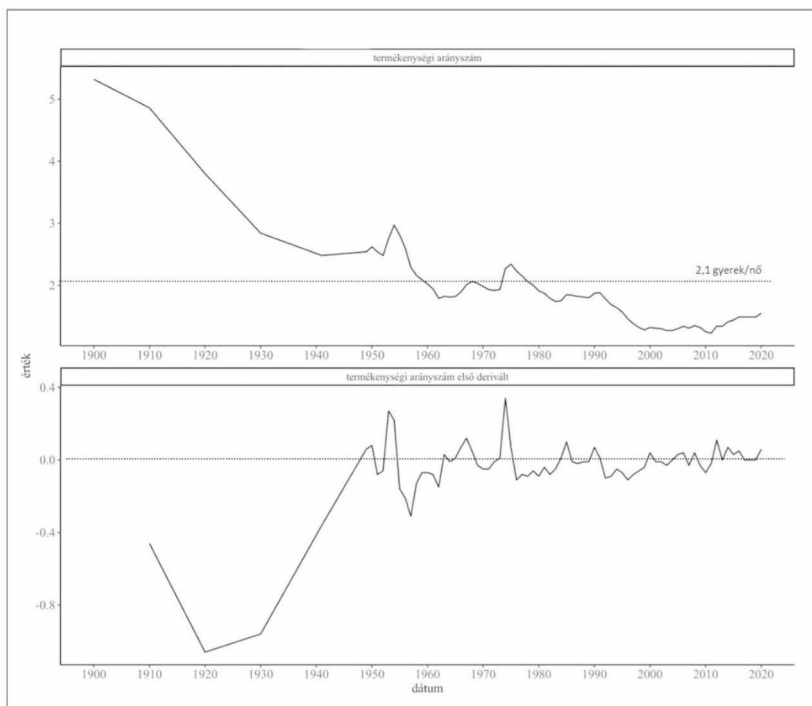

21. ábra. A magyar termékenység értékek (pontosított vonal) és „tendencia” (szaggatott vonal) 1900–2020 között.
Adatok forrása: KSH (2020a)

egyedülállóan nagymértékű pronatalista változást okozott, a nők termékenysége fél gyerekkel nőtt. Ezt nyilvánvalóan a Ratkó-korszak intézkedései okozták (lásd később). 1955 és 1962 között a termékenység 2,81-ről lezuhant 1,79-re. Ezt egyrészt a forradalom utáni megtorlás, másrészt az abortusz liberalizációja okozta (lásd később). 1963-tól volt egy kisebb pozitív korrekció. Ennek ellenére 1963-ban Magyarországon a legalacsonyabb a születési arányszám (13,1‰)⁷⁹ és a termékenységi arányszám (1,82 gyerek/nő)⁸⁰ a világban.

⁷⁹ Bor (1964)

⁸⁰ Our WorldInGraphs (2019)

22. ábra. A termékenységi értékek (felső vonal) és a deriváltak (alsó vonal) 1900–2020 között. Adatok forrása: KSH (2020a)

1966 és 1968 között kisebb mértékben emelkedett a termékenység, nyilvánvalóan a gyermekgondozási segély (gyes, 1967) és más családbarát intézkedések következtében. 1970–71-ben csökkent a TTA értéke, amelyre nem találtam magyarázatot. 1974–75-ben megint volt egy pozitív korrekció (+0,34), amely mögött az 1973-ban bevezetett népesedéspolitikai intézkedések (családtámogatások összegének emelése, lakásépítési támogatások, abortusz szigorítása, csecsemőhalandóság csökkentése) állnak. Ezt követően 1976–1980 között újra egy maszszív demográfiai esés történik 2,23-ról 1,91 gyerek/nő értékre, azaz a TTA visszaesik az 1971-es, vagyis a gyes bevezetése előtti szintre. Miért? A választ talán a hanyatló Kádár-rendszerben (1979–1989), illetve

a magánszektor egyre nagyobb szerepében találhatjuk meg, amely egy önkizsákmányoló életformához vezetett. Erre utal az is, hogy ebben az időszakban a várható élettartam stagnált, és a halálozás nőtt. A rendszer megroppanásában jelentős szerepet játszott az 1973-as olajválság „begyűrűzése” és az állam gyors ütemű eladósodása.

1985-ben hirtelen egytizedet nőtt a gyermekvállalás mértéke. Ugyanis 1984-ben „új népességgazdasági koncepció született, melynek központi eleme – az európai viszonylatban is egyedülálló, társadalombiztosításhoz kötött, jövedelemarányos juttatás – a gyermekgondozási díj (gyed) bevezetése volt”.⁸¹ Ezt követően, ha mérsékeltebb mértékben is, de folyamatosan csökkentek a szülési szokások a rendszerváltásig. Úgy tűnik, hogyha semmi sem történik, akkor a magyar modernizáció minden évben 0,01 gyerek/nő értékkel csökkenti a termékenységet.

A rendszerváltozás pozitív kiugrását (+0,07) újból egy hosszú (1992–1998) esés követi. Ebben a negatív csúcspontot (–0,11) az 1996-os év jelenti, egy évvel a Bokros-csomag után. Ez a csökkenés összhangban áll a rendszerváltást követő gazdasági összeomlással. A családi pótlék emelése 2008. január 1-én a termékenységet 0,04-del emelte meg. Ezt követően már elég sok a pozitív év, amelyek közül kiemelkedik a 2012, amikor a termékenységi ráta 0,11 gyerek/nő értékkel emelkedett. 2012 után már egyetlen olyan év sincs, hogy a gyermekvállalás mértéke csökkent volna.

Összességében elmondható, hogy a pozitív változások mögött mindig jól meghatározott pozitív jellegű társadalmi változások (háború vége, rendszerváltás) vagy népesedéspolitikai intézkedések húzódnak meg, ennek ellenére a növekedési periódusok mindig rövidek. Ezzel szemben a negatív változások többnyire mélyek és hosszán tartóak. Ezek egy részének könnyen azonosítható oka van, úgymint erőszakos iparosítás, forradalom bukása, Bokros-csomag; másrészt az okok megtalálása elmélyültebb kutatómunkát igényelne. Úgy tűnik, hogy a pronatalista intézkedésekhez gyorsan hozzászokik a lakosság, vagyis az intézkedéseket rövid emelkedések és hosszú visszaesések követik. Erre legjobb példa a gyed (1967) és a gyed (1984) bevezetése, amit a szülési szokások meglódulása, majd folyamatos degradációja követ.

⁸¹ KSH (2012)

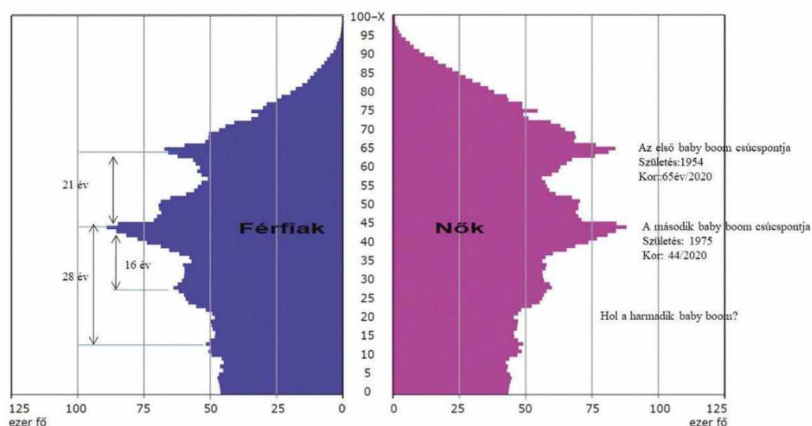
Ez olyan, mint egy szelíd folyóban csónakázni, csak akkor haladhatunk az áramlással szemben vagy maradhatunk egy helyben, ha felfelé evezünk, ellenkező esetben csak lefelé csoroghatunk. Tehát a gyermekvállalási kedv romlása egy spontán folyamat, miközben a javítása mindig erőfeszítéseket követel. Úgy tűnik, hogy a modernizáció előnyeit a társadalom egyre kevesebb gyermek felnevelésével fizeti meg. Ezt nevezem a modernizáció sötét vagy entropikus oldalának. A következőkben a termékenységi arányszám néhány nagyobb mértékű kilengésének a társadalmi hátterét és okát külön is megvizsgálom.

10.2. A RATKÓ-KORSZAK HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

Magyarországnak 2020-ra vonatkoztatott interaktív korfáján két csúcsot látunk, ahol a női évfolyamok létszáma meghaladja a hetvenötezer főt. Az elsőt a jelenleg 65 évesek képviselik, akik 1954-ben születtek, és most (2020-ban) vonulnak nyugdíjba. A másodikat a 44 évesek jelentik, akik 1975-ben születtek, és éppen most jutnak túl a szülőképes koron. Az első népesedési csúcs oka a háború utáni baby boom, ezt az időszakot gyakran nevezik Ratkó-korszaknak és az akkor született gyerekeket *Ratkó-gyerekeknek*. Huszonegy évvel később tetőzött a második baby boom, vagyis megszülettek a *Ratkó-unokák*. A második baby boom az elsőnek a természetes következménye. Viszont hiányzik a harmadik baby boom, vagyis a *Ratkó-dédunokák*.

(Az első baby boom) A világháború után minden országban, így Magyarországon is emelkedett a termékenységi ráta, amit felerősítettek a Ratkó-korszak pronatalista intézkedései, úgymint abortusztilalom, gyermektelenségi adó, szülési szabadság. Az így kialakult magasabb születési számnak a csúcspontja 1954-ben volt.⁸² Ebben az évben az élve születések száma 223 ezer, a születési arányszám 21,4‰ és a teljes termékenységi arány 2,97 gyerek/nő. A népesség ebben az év-

⁸² KSH: Interaktív korfa (2020)

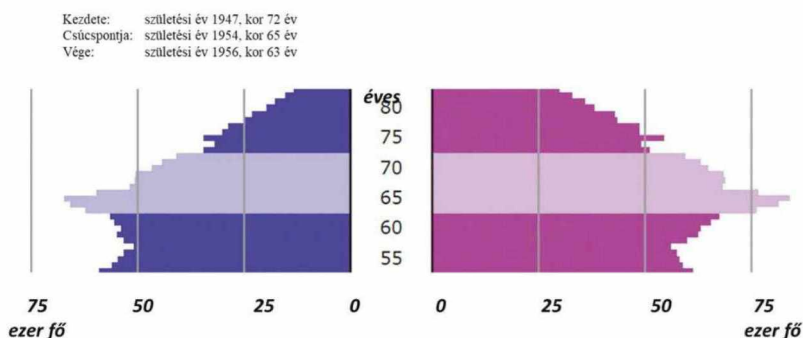
23. ábra. Magyarország korfája.
Az átszerkesztett kép forrása: KSH (2020c).

ben 112 ezer fővel nőtt, és az ekkor született nők száma még ma is 85 ezer fő.⁸³

Míg egy baby boom csúcspontja egyértelmű, addig a kezdete és a vége mindig elmosódó (fuzzy). A 72 évesek kiugró létszáma a korfán arra utal, hogy már 1947-ben elkezdődhetett a baby boom. Ha 2,5 gyermek/nő termékenység felett beszélünk első baby boomról, akkor ez a korszak 1947 és 1956 közé tehető. Ugyanezt a tíz évet kapjuk akkor is, ha legalább 19‰-es születési számmal definiáljuk ezt a periódust. Ennek a generációnak a tagjai most, 2020-ban 63–72 év között vannak.

Az angolszász megnevezés szerint ők a baby boomerek, bár az USA-ban ez hosszabb időszakot (1946–1964) jelentett. Magyarországon elterjedt a Ratkó-gyerekek megnevezés az 1950–1956 között született emberekre. Szerintem ez a megnevezés két okból sem szerencsés, egyrészt valamivel rövidebb időszakra utal, mint a születési számok tényleges emelkedése, másrészt figyelmen kívül hagyja a termékenység spontán növekedését.

⁸³ KSH: Interaktív korfa

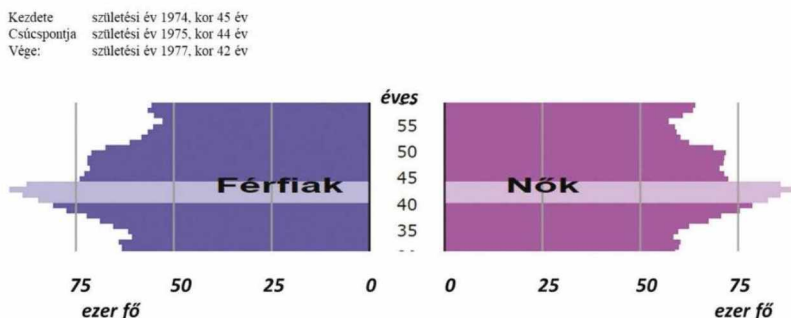

24. ábra. Az első baby boom Magyarországon (1947–1956).
Az átszerkesztett kép forrása: KSH (2020c).

(A második baby boom) A Ratkó-unokák születési számában a csúcspontot a mai 44 évesek jelentik, akik 1975-ben születtek. Ebben az évben az élveszületések száma 194 ezer, a születési arányszám 18,4‰ és a teljes termékenységi arány 2,34 gyerek/nő. Ez a legnépesebb női évfolyam 88 ezer fővel.

A második baby boom döntően nem a nők magas termékenységeből, hanem a termékeny korba lépő nők nagyobb számából fakadt. Ugyanakkor a termékenységi rátában is volt egy minimális hullám 1974 és 1977 között; ezekben az években a termékenységi ráta meghaladta a 2,1-et. Hasonló időtartamot kapunk, ha ezt a demográfiai hullámot a legalább 16‰-es születési arányszámhoz kötjük. Tehát az adatok azt mutatják, hogy a második baby boom meglepően rövid ideig, négy évig tartott. Ebben a periódusban született emberek most 2020-ban 42–45 évesek.

Ha a második baby boomot a 150 ezres élveszületéshez kötjük, akkor hosszabb időszakot kapunk, nevezetesen az 1968 és az 1979 közötti 12 évet, vagyis a mai 40–51 éveseket. Megjegyzem, hogy az így definiált szélesebb értelemben vett második baby boomnak a kezdete, csúcspontja és végpontja is pont 21 év távolságra van az első baby boom megfelelő adataitól. Ezután tulajdonképpen már 1975-től drámai mértékben csökken a születési szám úgy 1982-ig, a ma 38 éves korosztályig.

25. ábra. A második baby boom Magyarországon (1974–1977).
Az átszerkesztett kép forrása: KSH (2020c).

(*Hol a harmadik baby boom?*) Elvileg a harmadik baby boom csúcspontjának 2000 és 2005 között kellett volna megjelenni. Ennek azonban nincs nyoma a születési számokban. Pontosabban van két kisebb emelkedés 14 (1988) és 28 (2002) évvel később. A harmadik baby boom vagy legalábbis egy pozitív születési hullám elmaradásának elsődleges oka az, hogy az egyre népesebb szülőképes korú nők termékenysége csökkent. Durván ugyanolyan arányban csökkent a nők gyermekvállalási hajlandósága, ahogy nőtt a szülőképes korú nők száma, s így a születések száma érdemben nem nőtt. A termékenység gyors csökkenését pedig a rendszerváltás és azon belül a Bokros-csomag okozta.

10.3. A MEGTORLÁS HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

A Kádár-rendszer az 1956-os forradalom leverése után született meg. A forradalom bukása negatív módon befolyásolta a demográfiai paramétereket. Nemcsak kivándorlási hullámot váltott ki, hanem szinte minden mutató értéke romlott. Magyarország népessége 1953 és 56 között átlagosan évente 100 ezer fővel nőtt, majd 1957-ben 54 ezer fővel csökkent. Ha figyelembe vesszük a várható növekedést, akkor a magyar népességből a forradalom bukása után eltűnt, vagyis hirtelen

kivándorolt 150 ezer fő. Kevésbé közismert, hogy a forradalom és annak bukása a termékenységi rátára is hatással volt.

A szülési hajlandóság 1952 és 54 között gyorsan nőtt, majd 1955-től elkezdett csökkenni. Emögött a Sztálin halálát követő társadalmi instabilitás állhat, ami mindig negatív hatást gyakorol a szülési szokásokra. 1957-ben 0,31 gyerek/nő értékkel csökkent az előző évhez képest, ami a legnagyobb dokumentált éves csökkenés. Ennek fő oka az 1956-os forradalom és annak bukása. Ha valaki ezt az oksági viszonyt kétségbe vonja, akkor egy alternatív magyarázatot kell adni arra a kérdésre, hogy mi okozta a termékenységi ráta ilyen példátlan mértékű csökkenését 1957-ben. A TTA csökkenés sebességének mértéke csak 1963-ra nyugodott meg +0,03 gyerek/nő/év értéknél. (A megtorlás korszaka 1962-ben ért véget!) 1955 és 1962 között a termékenység összességében egy gyerekkel csökkent.

Az abortuszok száma 1954-ben kezdett el dinamikusán emelkedni. 1955-ben száz születésre 17 abortusz jut. Ez az érték 1957-ben 74, majdnem duplája az 1956-os értéknek. 1959 és 1973 között az abortuszok száma meghaladja az élveszületések számát. 1963-ban Magyarországon 132 ezer csecsemő született, ez 13,1%-os nyers születési arányszámot jelent, ami akkor a legalacsonyabb érték a világban; a termékenységi arányszám: 1,82 gyermek/nő. Jellemző, hogy erre a problémára nem a demográfusok, hanem a népi írók, jelesül Bor Ambrus (1964) és Bozóky Éva (1964) hívták fel a figyelmet. Végül megjegyzem, hogy 1956-ban jelentősen megemelkedett a halálozás és a halálozási arányszám az előző évhez képest, sőt még a férfiak születéskor várható élettartama is több mint egy évvel csökkent.

Bódy (2016) szerint a Kádár-rendszer nem szándékosan csökkentette a születési számokat, hanem nem volt ereje megállítani ezeket a kedvezőtlen folyamatokat.⁸⁴ Ebben bizonyára van igazság, mégis a csökkenés olyan brutális mértékű, hogy a szándékosság lehetőségét sem zárhatjuk ki. Egyrészt a megtorlás jelentős mértékben hozzájárult a termékenységi ráta zuhanásához. Másrészt a Kádár-rendszer antinatalista politikája mögött primitív jóléti megfontolások húzódhattak.

⁸⁴ Bódy (2016) 286.

A dolgozó nő nagyobb mértékben növeli a termelést, mint a gyereket nevelő anya; a több gyerek több eltartandó személyt és kisebb jólétet jelent (rövid távon), mint a kevesebb gyerek. A Kádár-rendszer csak a hetvenes években érzi magát elég stabilnak ahhoz, hogy szembenézzen a katasztrofálisan rossz demográfiai folyamatokkal.

10.4. A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

A rendszerváltás előtt lassan ($-0,01$ gyerek/nő) csökken a termékenység, de 1990-ben van egy pozitív kiugrás ($+0,07$ gyerek/nő). Három évvel később viszont már ugyanilyen mértékben, $0,09$ -dal csökkent ez a paraméter. Feltehetően ennyi idő alatt realizálták a magyarok, hogy a rendszerváltás nem azt jelenti, hogy úgy fognak élni, mint az osztrákok, hanem azt, hogy sokkal rosszabbul fognak élni, mint a szocializmusban.

Fekete Gyulának nagyon rossz véleménye volt az MSZP–SZDSZ-kormányzatokról (1994–1998, 2002–2010) és benne a Bokros-csomagról. *„A Horn–Kuncze-kormány idején még a Kádár-érához képest is súlyosbodott a helyzet. Bokrosnak a gyermekes családokat sújtó megszorításai, amennyiben a születés gátlásának minősíthetők, a népiértés soha el nem évülő büntettének a gyanúját is fölvetik.”*⁸⁵ Magam részéről nem hiszek abban, hogy Bokros és csapata szándékosan akarta volna csökkenteni az amúgy is rossz születési számokat. Sőt még abban sem vagyok biztos, hogy a csomag összeállítói egyáltalán mérlegelték a megszorító intézkedések hatását a gyermekvállalásra. Ugyanis abban a baloldali-liberális közegben, ahonnan a Bokros-csomag is származik, a születéssel összefüggő kérdéseket nem közügynek, hanem magánügynek tekintik.

A Bokros-csomag (1995) előtti három évben összesen $0,24$ -del, míg a Bokros-csomag utáni három évben $0,25$ gyerek/nő értékkel csökkent a termékenységi ráta. Tehát a gyors csökkenés már a Bokros-csomag bevezetése előtt megjelent, összefüggésben a gazdasági válsággal és a társadalmi bizonytalansággal (infláció, munkanélküliség, létbizony-

⁸⁵ Fekete (2007) 253. (Egy 2001-es publikáció alapján.)

talanság, várható megszorítások), amely a korszakot jellemezte, és ez eredményezte a termékenységi ráta kirívóan gyors ütemű csökkenését. Ez az időszak a termékenységi arányszámot az 1,8-as tartományból levitte az 1,3-as tartományba.

A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy a termékenységi (és a halálozási) arányok a rendszerváltás után szinte minden posztkommunista országban romlottak, miközben Nyugat-Európában nem. Erre legjobb példa Németország, amelynek a keleti felén 1992 után beszakadt a termékenység, míg a nyugati felén nem.⁸⁶ A társadalmi átalakulás sebessége és annak liberális modellje vezetett ehhez a rossz demográfiai kimenet-hez.⁸⁷ Ha a rendszerváltás sokkal lassabb tempóban vagy legalábbis sokkal kevésbé a neoliberais értékek és a nemzetközi tőke érdekei szerint zajlik le, akkor elkerülhető lett volna hazánk és a régió demográfiai összeomlása.

10.5. A KORMÁNYZATOK HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

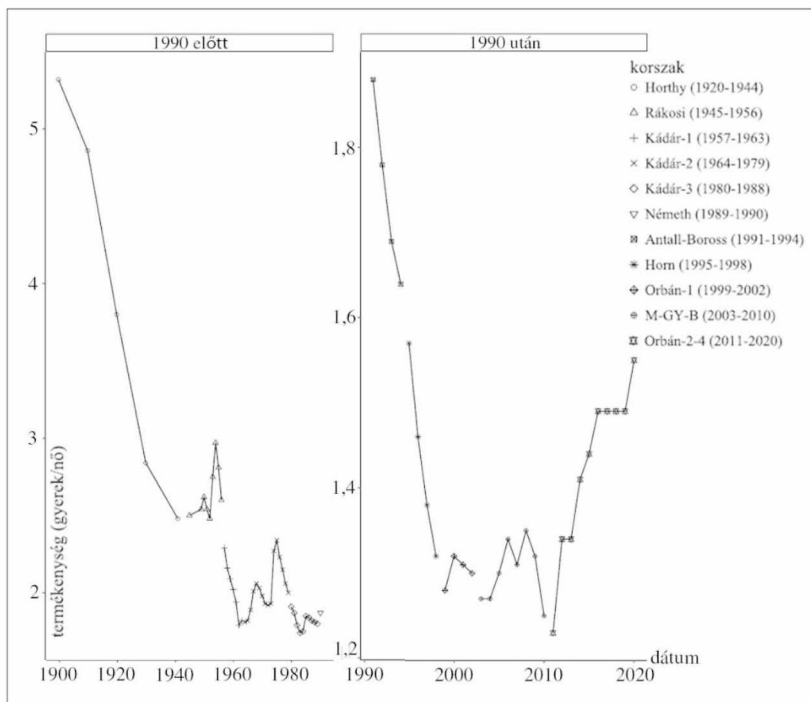
Természetesen az egyes politikai hatások vagy családpolitikai intézkedések nem önmagukban állnak, hanem részét képezik a kormányzó párt vagy pártok politikájának. Tehát a termékenységi ráta változását nemcsak az egyes intézkedések (gyes, gyed, csok), hanem a politikai ciklusok és kormányzatok szempontjából is lehet és kell vizsgálni. Ezzel kapcsolatban a következő módszertani probléma merül fel.

A hatalomváltások, illetve a rendszerváltás után a választások évközben vannak, míg a termékenységi adatok naptári évre vonatkoznak. Ennek a problémának egy egyszerű, de jó megoldása ha minden megkezdett évnek a termékenységi arányszámát az évet megkezdő kormányzathoz számoljuk. E döntés mellett elsősorban az szól, hogy a gyerekvállalásra vonatkozó elhatározás után is minimum kilenc hónap kell a gyerek megszületéséhez. Ezzel a megszorítással már tanulmányozhatók a különböző politikai rezsimek és kormányzatok hatása a

⁸⁶ Grant et al. (2005)

⁸⁷ Sobotka (2011)

termékenységre. E módszertani döntés miatt a kormányzatoknak a termékenységre gyakorolt hatása majdnem egy évvel eltolódik. Például a második Orbán-kormány 2010-ben vette át a hatalmat, de ezt az évet termékenységszempontból még a Bajnai-kormányzathoz kell számítani, vagyis a második Orbán-kormány a termékenységre gyakorolt hatását 2011-től 2014-ig számíthatjuk.

26. ábra. Politika és termékenység Magyarországon 1920–2020 között.
Demográfiai okok miatt minden megkezdett kormányzati évet teljes kormányzati éveknek számoltam. Adatok forrása: KSH (2020a)

A Horthy-rendszerrel viszonylag kevés termékenységi adat áll rendelkezésre. Az adatok a magas termékenységi ráta gyors zuhanását mutatják: 1920 és 1945 között az összes csökkenés $-1,3$ gyerek/nő. Ennek politikai (trianoni diktátumból származó trauma) és demográfiai (az ún. de-

mográfiai átmenet második szakasza) okai voltak. A termékenységi ráta csökkenésének az üteme 1930-tól mérséklődött, majd 1941-ben (2,48 gyerek/nő értéknél) megállt. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott a második világháború, illetve az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (1940–1944).⁸⁸

A szélesebb értelemben vett *Rákosi-korszakban* (1945–1956) a termékenység minimális mértékben, +0,1 gyerek/nő értékkel nőtt. Ez több egymással ellentétben álló társadalmi és politikai hatás eredménye. A szülési szokásokat növelte a második világháborút követő baby boom, valamint a Ratkó-korszak bürokratikus intézkedései, illetve csökkentette a hagyományos paraszti életforma felszámolása, az erőszakos iparosítás és a modern kétkeresős családmodell gyors és erőszakos bevezetése. Ezeknek a hatásoknak az eredője hol felfelé, hol lefelé rángatta a termékenységi értékeket.

1950-ig a termékenységi ráta folyamatosan emelkedett (+0,12 gyerek/nő/5 év), ennek valószínűsíthető oka a háború utáni baby boom, amely minden háborús országban lezajlott. Az 1951 és 1952 évek negatív fordulata (−0,08 és −0,06) a Rákosi-korszak erőszakos iparosításával és kollektivizálásával magyarázható, amely magába foglalta a nők kíméletlen munkába állítását is. 1953 és 1954 egyedülállóan nagymértékű pronatalista változást okozott, a nők termékenysége fél gyerekkel nőtt. Ezt nyilvánvalóan a Ratkó-korszak bürokratikus intézkedései okozták, úgymint abortusz tilalom, gyermektelenségi adó, szülési szabadság. A termékenységi ráta majdnem hármas termékenységnél tetőzött 1954-ben. 1955–56 között a sztálinizmus bukása és a Rákosi rendszerrel szembeni növekvő ellenállás, azaz összességében a társadalmi instabilitás, valamint az abortusz liberalizációja újra negatív hatást gyakorolt a szülési szokásokra.

A *Kádár-rendszer* három évtizedes regnálása alatt a termékenységi ráta összességében majdnem fél gyerekkel csökkent. Ezt a hosszú időszakot általában három részre tagolják, úgy mint megtorló, érett és hanyatló korszak. Ezek a szakaszok a termékenységi rátára is eltérő hatást gyakoroltak. Az első hét évben (1957–63) a gyermekvállalási szoká-

⁸⁸ ONCSA (2020)

sok iszonytató mértékben csökkentek: fél gyerek per nő. Feltehetően a megtorlásokkal összefüggésben kialakult rossz társadalmi légkör miatt. Először 1959-ban esett a termékenységi ráta 2,1-es érték alá. 1962 a termékenység lokális mélypontja: 1,79 gyerek/nő. Ebben és a következő évben Magyarországon a legalacsonyabb a születési arányszám: 12,9 és 13,1 ezrelék az egész világban.⁸⁹ Ugyanez a helyzet a termékenységi arányszámok esetében: 1,79 és 1,82 gyerek/nő.⁹⁰ Ez a tragikus demográfiai helyzet a mai napig érvényesíti negatív hatását, például a sok szempontból hasonló létszámú és történelmű Csehországban a termékenységi ráta jelenleg is magasabb és a népesség létszáma sem csökken.⁹¹

A konszolidálódó (1964–79) Kádár-rendszerben a termékenységi ráta összességében majdnem kéttizeddel emelkedett. A gyēs 1967-es bevezetése újra kétfőlé emelte a szūlési szokásokat. Az új gazdasági mechanizmus (1968–72) ideje alatt bekövetkezett egy kisebb mértékű (–0,14 gyerek/nő/5év) esés. Ebben fontos szerepet játszott a piaczgazdaság elemeiből következő bizonytalanság. Az 1973-as népeseaspolitikai intézkedéseket követően a termékenységi ráta egyharmad gyerekekkel nőtt és 1975-ben elérte a 2,34-es csūcsponzt.

A Kádár-rendszer végén (1980–1988) újra egytizeddel csökkent a termékenység. Tehát a hanyatló Kádár-rendszerben a termékenységi arányszám is hanyatlott, a lokális mélyponzt az 1983-as év jelenti 1,74 gyerek/nő értékkel. Ennek feltételezhető oka az önkizsákmányoló életforma. Az emberek egyre több munkával próbálták megőrizni az életszínvonalukat, miközben az ország makrozgazdasági értelemben hanyatlott, amit az olajválság, a cserearányok romlása, az állam gyors eladósodása mutatott. Ebben az időszakban más demográfiai mutatók is romlottak: a halálozási arányszám emelkedett, illetve a férfiak szūletéskor várható élettartama stagnált. A termékenység folyamatos csökkenését a gyed 1985 január elsején történő bevezetése törte meg egy nagymértékű, egytizedes fellendüléssel, majd ezt egy lassabb ütemű, de

⁸⁹ Bor (1963)

⁹⁰ OurworldInGraphs (2019)

⁹¹ PRB (2020)

folyamatos, évenként egy százados lemorzsolódás követte a rendszer-váltásig.

A *rendszer-váltás* (1989–90) jó hatást gyakorolt a szülési szokásokra, amit formálisan a Németh-kormányhoz rendelhetünk. Majd ezt követte az emberek kiábrándulása és a nők szülési szokásainak radikális ütemű csökkenése 1992-től. Az első szabadon választott jobboldali és baloldali kormányzatok egyformán rossz teljesítményt nyújtottak ezen a téren. Antinatalista hatású kormányzásuk nyilvánvalóan összefüggésben állt a rendszerváltás által okozott társadalmi sokkal. E két kormány termékenységgpolitikai hatókörében (1991–98) több mint fél (–0,56) gyerekkel csökkent a termékenységi arányszám, ez nagyobb mértékű csökkenés, mint ami a Kádár-korszak 33 éve alatt bekövetkezett (–0,49 gyerek/nő/33év). Tegyük hozzá, hogy a kommunizmus bukása után a demográfiai paraméterek romlása az egész posztkommunista régióban megfigyelhető.

Az *első Orbán-kormány* demográfiai hatókörében (1999–2002) megállt a termékenységi ráta zuhanása. E fordulat mögött a családtámogató intézkedések széles köre húzódott meg. Újra alanyi jogúvá vált a családi pótlék, a gyermeknevelési támogatás (gyet) és a gyermekgondozási segély (gyes). A kormány újra bevezette a gyermekgondozási díjat (gyed) és a családi adókedvezményt, továbbá új otthonteremtési programot indított a fiatalok számára.⁹² Feltételezhető, bár nehezen bizonyítható, hogy a TTA csökkenése nem spontán módon, hanem az első Orbán-kormány pronatalista intézkedéseinek a hatására állt meg.

A következő nyolc évben (2003–10) az MSZP–SZDSZ, vagyis a *balliberális oldal* kormányzott és a szülési szokások ellentétes irányú hatások alatt álltak. A Medgyessy-kormány első teljes évében (2003-ban) a termékenységi ráta csökkent (–0,03), a közalkalmazottaknak jutatott ötven százalékos béremelés (2002. 09. 01) ellenére. Ez azt mutatja, hogy önmagában egy radikális béremelésnek nincs termékenységnövelő hatása. Az első és a második Gyurcsány-kormány demográfiai hatókörében (2005–2009) a termékenységi ráta értéke alacsony értéken stagnált: 1,3–1,32 gyerek/nő. A 2008-ban bekövetkező termékenység emelke-

⁹² Bíró (2019) és Wikipedia Első Orbán-kormány

désben (+0,04) fontos szerepe volt a családi pótlék 2008-as emelésének. Az ország túlköltekezése és eladósodása miatt újabb megszorításokra volt szükség. A Bajnai-csomag a termékenységi ráta értékét egy év alatt 0,07-dal csökkentette és így a termékenységi ráta korábban soha nem látott mélységbe (1,25 gyerek/nő, 2010) esett. Tehát nyolc év baloldali kormányzás eredményeképpen az alacsony termékenységi ráta lényegében stagnált 1,27 (2003) és 1,25 gyerek/nő (2010).

Ezt követően a *második-nyegyedik Orbán-kormány* háromtizeddel megemelte a termékenységet, jelenlegi értéke 1,55 gyerek/nő. E demográfiai fordulat mögött a családtámogatások kiterjedt rendszere húzódott meg. Egyrészt a nemzeti kormány újra bevezette az első Orbán kormány családtámogatási elemeit (pl. családi adókedvezmény), másrészt új intézkedéseket is bevezetett, úgy mint családi otthonteremtési kedvezmény (csok), amely támogatás a gyerekek számával nő, jelzáloghitel támogatás a gyerekek számával arányosan, négy gyerekes anyák szja mentessége, fiatal házások gyermekvállalási támogatása. Nemcsak a családpolitika, hanem a kommunikáció is azt mutatja, hogy a termékenységi ráta emelkedése mögött az Orbán-kormányzat tudatos és szándékos erőfeszítései állnak.

„Ha nem működnek a családok, ha nincsenek gyerekek, akkor egy nemzeti közösség el tud tűnni. (...) egy cseh, egy szerb vagy egy magyar méretű nemzeti közösség számára matematikailag nem olyan nehéz belátni, hogy rossz demográfiai tendenciák mellett előbb-utóbb lesz egy utolsó ember, akinek le kell kapcsolnia a villanyt, vagyis el lehet fogyni. Ez a vízió nem egy beteges rettegés, nem egy képzelgő veszélyérzet, ez egy valóságos, matematikailag modellezhető veszély, hogy olyan kicsire csökken le az emberek száma ezekben a nemzetekben, hogy végül is a nemzeti identitás fönntartása lehetetlenné válik.”⁹³ A kormányfő több beszédében is hangsúlyozta, hogy *„a természetes reprodukció helyreállítása nemzeti ügy, nem egy nemzeti ügy a sok közül, hanem a nemzeti ügy”*.

Sajnos a termékenységi rátának ez az emelkedése sem biztosította a születési számok emelkedését. Hazánkban 2011-ben 1,23 volt a termékenységi ráta és 88 ezer gyermek jött a világra, míg 2020-ban 1,55 volt

⁹³ Orbán (2019)

a TTA és 92 ezer gyerek született.⁹⁴ Tehát míg a termékenységi ráta 26 százalékkal, addig a születések száma alig emelkedett. Ennek a legfontosabb oka a szülőképes korú nők létszámának a csökkenése. A KSH interaktív korfa (2020c) adatai szerint 2011-ben a termékenykorú nők száma: 2,374 millió fő, míg 2020-ban 2,207 millió fő, tehát a csökkenés mértéke 167 ezer fő volt, ami 7%-os csökkenést jelent. Ez a csökkenés egy olyan objektív adottság, amelynek az okai 25–35 évvel korábbi demográfiai folyamatokban keresendő. A szülőképes korú nők létszámának a csökkenése felgyorsulva folytatódik és 2029-re 1,792 millió főre csökken, vagyis a csökkenés mértéke a következő évtizedben 415 ezer fő lesz, ami 18%-os csökkenést jelent. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi születési számok megőrzéséhez is hasonló mértékben kell emelni a termékenységi arányszámokat.

A fentiek fényében mit mondhatunk a magyar termékenységi arányszám értékének a jövőbeli alakulásáról? A válasz egyszerű, ha a modernizálódó Magyarország nem figyel a termékenységi ráta értékére, akkor ez az érték biztosan csökken, azonban ha a társadalom és a politika elköteleződik egy pronatalista jellegű családpolitika és népesedéspolitika mellett, akkor ez az érték növelhető. Elvileg még a folyamatos modernizáció mellett is kialakítható és fenntartható a 2,1-es termékenységi ráta.

A LOESS által generált görbe 2010-től a magyar termékenységi arányszám növekedését jelzi. Természetesen ma még nem tudható, hogy ez csak egy átmeneti fellendülés vagy pedig valóban egy új trendforduló kezdete. Az utóbbi lehetőség megvalósulásához az kell, hogy a népesség egyszerű reprodukcióját biztosító 2,1 gyerek/nő érték kialakulásának a szükségességében megszülessen egy nemzeti minimum a társadalomban és a politikai elitben.

⁹⁴ KSH (2021)

III. RÉSZ

A demográfiai tél strukturális okai

11. FEJEZET

Fogamzásgátlás

Az előző részek a modernizáció antinatalista hatásának a „hogyanjára” koncentráltak, míg ebben a részben a „miértre” kerül a hangsúly, azaz a fejezetek a demográfiai tél egy-egy strukturális okát elemzik. Az itt felsorolt alapvető okok, amelyeknek a listája korántsem teljes, sokféle sorrendben tárgyalhatók. Hosszabb mérlegelés után a történetiséget választottam rendezőelvként, azaz a különböző antinatalista hatással is rendelkező tényezőket megjelenésük szerint igyekeztem rendezni. A sorrend persze vitatható, például bizonyos tényezők (pl. fogamzásgátlás) már korán megjelentek a történelemben, de ezek hatását a modernizáció felerősítette. A fogamzásgátlás több szempontból is különleges tényezőnek tekinthető: egyrészt antinatalista hatása triviálisan igaz, másrészt mint eszköz univerzális jellegű.

11.1. TERMÉSZETES TERMÉKENYSÉG

A történelem hajnalán a szexualitás és a reprodukció természetes egyseget alkotott. Ha nincs fogamzásgátlás, akkor az egy nőre jutó átlagos élveszülés minimum 4,3 és maximum 16,5 gyerek között lehet a reprodukciós idő hossza és a szülések közötti idő függvényében. Stabil történeti szituációkban az egy nőre jutó szülések számának az átlaga 5 és 8 között van. *„A különböző komponensek átlagértékeinek kombinációjából az egy nőre jutó 7 gyermeket tekintjük átlagértéknek.”*⁹⁵

⁹⁵ Livi Bacci (1999) 29.

Korunkban ilyen magas termékenységi arányt csak Nigerben látunk, továbbá hat és hét közötti termékenységi arányszám is csak négy szub-szaharai afrikai országot jellemez.⁹⁶ Ez arra utal, hogy az itt élő emberek nem használnak fogamzásgátló módszereket. Bár a termékenységi adatok értékelésénél néhány speciális tényezőt is figyelembe kell venni. Egyrészt, jelenleg még a legszegényebb országokban is jobbák a társadalmi-gazdasági feltételek, mint a történelem hajnalán, ami emeli a természetes termékenységet. A tápszeres táplálás szintén növeli a természetes termékenységet, hiszen az elhagyott szoptatásnak fogamzásgátló hatása lett volna. Ugyanakkor a környezetszennyezés, például a környezetbe jutó hormontartalmú anyagok csökkentik a természetes termékenységet.

11.2. FOGAMZÁSGÁTLÁS KULTURÁLIS VONATKOZÁSAI

Ha az emberek nem szabályozzák a reprodukciójukat, akkor átlagosan hét gyereket nemzenek. Ha az emberek szabályozni akarják a reprodukciójukat, akkor ezt logikailag négy különböző módon tehetik meg: szexuális absztinencia, fogamzásgátlás, művi abortusz és a megszületett csecsemő megölése. Ezekhez az elvi lehetőségekhez a különböző korok és kultúrák emberei különbözőképpen viszonyultak. Általában elmondható, hogy az önmegtartóztatás az ember számára szinte megvalósíthatatlan, a csecsemőgyilkosság pedig erkölcsi szempontból elfogadhatatlan. A fogamzásgátlás és az abortusz pedig súlyos technikai és erkölcsi kérdéseket vet fel.

A születésszabályozás erkölcsi vonatkozásairól azért nehéz általában beszélni, mert a különböző korszakok eltérő kihívások elé állították az emberi közösségeket. A vadászó-gyűjtögető kis közösségekben a táplálékhiány jelentette a legfontosabb korlátozó tényezőt, és ezért ezek a közösségek a születésszabályozás sokféle módszerét ismerték és gyakorolták. A legtöbb vadászó-gyűjtögető közösség antinatalista jellegű

⁹⁶ PRB (2020) 1.

volt. A korlátozott ismeretek miatt ezt a cél gyakran csak az önmegtartóztatás vagy a csecsemőgyilkosság biztosította.

A mezőgazdaságra épülő közösségekben több élelmiszert termeltek, ugyanakkor ezek a közösségek jobban ki voltak téve a betegségeknek és a járványoknak. A betegségekben származó magas halálozás miatt nagyon fontos volt, hogy minél több gyerek szülessen. Ebben a korban a közösségek fennmaradásának fontos előfeltétele volt a magas termékenység, azaz az egyszerű reprodukcióhoz akár az öt gyerek per nő értékre is szükség volt. Ezért a mezőgazdaságra épülő társadalmakban egy erőteljesen pronatalista kultúra és vallás alakult ki és maradt fenn. Az evolúciós beszédmódot használva: csak azok a közösségek maradhattak fenn több ezer éven keresztül, ahol egy pronatalista jellegű kultúra és vallás uralkodott. Ezeket a társadalmakat, kultúrákat és értékeket ma tradicionálisnak nevezzük. E kultúrák egyik központi törekvése az volt, hogy a szexuális potenciált minél magasabb születési számokban realizálja. Ez a törekvés különösképpen igaz az ábrahám vallásokra, amelyek a szexuális életet csak házasságban és csak gyermeknemzés céljából engedélyezik. Tehát ezek a vallások éles különbséget tesznek a reprodukciós és a nem-reprodukciós, mondjuk az öncélú szex között, és az utóbbit tiltják. Természetesen ez az értékrend az abortuszt és a csecsemőgyilkosságot is elfogadhatatlannak minősítette. Az ábrahám vallások a születésszabályozásnak csak egyetlen módját fogadják el, jelesül az önmegtartóztatást.

A modernizáció első fázisa (a demográfiai átmenet második szakasza) a gazdaság, a higiénia és az egészségügy fejlődését eredményezte. Tehát a korai modernizáció hatására csökkent a halandóság, ami a magas születési számok mellett a népesség exponenciális ütemű növekedését eredményezte. Ez pedig a környezet leromlását, a külső és belső erőszak növekedését okozta. Azaz a halálozás gyors ütemű csökkenése miatt egyre nagyobb szükség lett a születés csökkenésére is. A tradicionális jellegű pronatalista értékek és normák modernizációja egy hosszú, bonyolult és nem feltétlenül tudatos folyamat eredményeként vezetett el egy forradalmian új értékrendhez, jelesül egy antinatalista értékrendhez. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt a szekularizációnak, amely egyrészt „kívülről” gyengítette a vallás szerepét és jelentőségét,

másrészt „belülről” is átalakította a vallási értékeket, amelyek maguk is egyre jobban alkalmazkodtak a modernizáció antinatalista értékrendjéhez. Az individualista szempontok előtérbe kerülése is fontos sajátossága a modernizációnak. Ezek a folyamatok elsősorban a keresztény társadalmakra érvényesek, az iszlám világ sokkal jobban ellenáll a szekularizációnak, az individualizációnak, azaz a modernizációnak.

A modernizáció antinatalista jellegének az érvényesülésében különleges szerepe van a fogamzásgátlásnak. Ugyanis minden más ok (urbanizáció, szexuális forradalom, női munkavállalás) „csak” a párok gyerekvállalási hajlandóságát csökkentti, ami pedig a fogamzásgátláson mint eszközön keresztül érvényesül. Tehát a fogamzásgátlás nemcsak egy triviális oka a modernitás antinatalizmusának, hanem egyben egy univerzális eszköze is, amelyen keresztül a többi ok is érvényesülhet.

A szekularizáció és modernizáció hosszú folyamatának az eredményeképpen egy teljesen új értékrend és társadalmi gyakorlat alakult ki a szexualitással kapcsolatban. A modern szekuláris társadalmakban a fogamzásgátlás, sőt az abortusz is általános gyakorlattá vált. A jelenlegi konszenzus szerint a fogamzásgátlás jó, míg az abortusz rossz, de legális eszköze a születésszabályozásnak. A fogamzásgátlás mint a tudatos gyermekvállalás eszköze önmagában jó, mert lehetőséget ad arra, hogy minden pár szabadon, tudatosan és felelősségteljesen döntsön a gyermekei számáról. Az egy másik kérdés, hogy korunkban ezt az eszközt a párok egyoldalúan, csak a saját szempontjaikat mérlegelve használják, aminek következménye a túlságosan alacsony termékenység és születési szám a „fejlett” (OECD-) országokban. Egyszerűbben fogalmazva: a korlátlan mértékű fogamzásgátlás nem tekinthető jónak.

A fejlett országokra jellemző alacsony termékenység és folyamatosan csökkenő születési szám vezet el az elöregedés, a természetes fogyás és a demográfiai téli problémájához. Miközben az antinatalista jellegű modernizáció megsemmisítő győzelmet arat a pronatalista tradicionalitás felett, közben nem érzékeli vagy ideológiai vakságában nem hajlandó érzékelni az antinatalizmusból fakadó egyéni és társadalmi problémákat. Úgy tűnik, hogy az ember a termékenység feletti uralom esetében ugyanazt a hibát követi el, mint a természet feletti uralom esetében. Ma már tudjuk, hogy a környezet feletti uralom jelenlegi formája súlyos

környezeti válságot eredményez. A mélyzöldek ebből azt a következtetést vonják le, hogy hagyjunk fel a természet feletti uralommal, és térjünk vissza a vadászó-gyűjtőgető életformához. Ez lehetetlen. Nem az a baj, hogy uralkodunk a természeti környezetünk felett, hanem az, hogy rosszul uralkodunk felette, ugyanis mindig csak a rövid távú, közvetlen individuális érdekeinkre figyelünk. Ezért kellene a természet feletti hatalmunkat bölcsen, a természet és a saját hosszú távú közösségi szempontjainkat figyelembe véve gyakorolni.

A fenti analógiának megfelelően nem az a baj, hogy uralkodunk a termékenység felett, hanem az, hogy rosszul uralkodunk felette. Ez pedig abban nyilvánul meg, hogy a reprodukció modern szabályozása kizárólag az individuum szempontjai szerint történik, ami a közösség szintjén demográfiai katasztrófához vezet, legyen szó a szegény afrikai országok népességrobbanásáról vagy a gazdag európai országok előregedéséről. Ezeket a demográfiai válságokat a népek csak úgy tudják elkerülni, ha termékenységtudatos közösségekké válnak.

A dialektikus heurisztika segítségével röviden azt mondhatjuk, hogy a mai helyzetben a tradicionális értékrend szélsőséges pronatalizmusa ugyanúgy rossz, mint a modernizáció szélsőséges antinatalizmusa. Az ideális megoldást individuális szinten a kettes termékenység, közösségi szinten pedig az állandó születési szám, a természetes egyensúly és a stacionárius népesség jelenti. Ennek pedig szükséges előfeltétele a morális gyermekvállalás, vagyis a fogamzásgátló eszközök szabad és felelős alkalmazása. Tehát az individuum szabadságának a reprodukció terén is ki kell egészülnie az individuum felelősségével.

11.3. FOGAMZÁSGÁTLÁS STATISZTIKÁJA

Jelenleg az emberiség egészét tekintve a termékeny korban levő (15–49 éves) házas vagy párkapcsolatban élő nők 61%-a használ valamilyen fogamzásgátló eszközt, ezen belül 55% modern fogamzásgátló módszert (úgy mint tabletta, méhen belüli fogamzásgátló eszköz, óvszer, fogamzásgátló injekció, implantátum és sterilizáció). A termékenységi ráta világátlagos pedig 2,3 gyerek/nő. Mivel individuális szinten ok-

sági kapcsolat van fogamzásgátlás magasabb szintje és az alacsonyabb termékenység között, ezért joggal feltételezzük ugyanezt a kapcsolatot makroszinten is.

	2010		2020	
	<i>Fogamzásgát-lás: összes/modern (%)</i>	<i>TTA (gyerek/ nő)</i>	<i>Fogamzásgát-lás: összes/modern (%) és a változás iránya</i>	<i>TTA (gyerek/nő) és a változás iránya</i>
Fejletlen (leg- kevésbé modern) régiónok	29/23	4,5	39/34 [↑]	4,1 [↓]
<i>Világátlag</i>	62/55	2,5	61/55 [↓]	2,3 [↓]
Fejlett (legmo- dernebb) régiók	71/60	1,7	70/61 [-]	1,6 [↓]
Szubszaharai régió	23/17	5,2	32/28 [↑]	4,8 [↓]
Afrika	29/23	4,7	36/32 [↑]	4,4 [↓]
Észak-Afrika	49/44	3,0	51/46 [↑]	3,0 [-]
Dél-Európa	62/46	1,4	63/51 [↑]	1,3 [↓]
Kelet-Európa	69/48	1,5	67/54 [-]	1,5 [-]
Európa	70/56	1,6	71/63 [↑]	1,5 [↓]
Dél- és Kö- zép-Amerika	73/67	2,3	76/71 [↑]	2,0 [↓]
Észak-Amerika	78/73	2,0	77/68 [↓]	1,7 [↓]
Kelet-Ázsia	84/82	1,5	81/77 [↓]	1,5 [-]

27. ábra. A fogamzásgátlás és a termékenységi ráta változása a világban az elmúlt tíz évben. A felsorolt egységek többségében növekszik a fogamzásgátlás, és csökken a termékenységi arányszám.

Forrás: PRB (2010 és 2020)

A 27. ábra alapján a következő konklúziók fogalmazhatók meg. Az alacsonyabb mértékű fogamzásgátlás általában magasabb termékenységgel jár együtt, és fordítva. A kivételek közé tartozik Dél-Európa, ahol a viszonylag alacsony mértékű fogamzásgátlás (vagy annak be-

vallása) meglepően alacsony termékenységgel jár együtt. A másik végletet Dél- és Közép-Amerika jelenti. Európában általában alacsonyabb a fogamzásgátlás mértéke, mint Amerikában vagy Kelet-Ázsiában. Az elmúlt tíz évben a fogamzásgátlás mértéke többnyire nőtt, míg a termékenységi ráta többnyire csökkent. Kivételek mindkét esetben vannak, azonban miközben a fogamzásgátlás csökkenésére van példa, addig a termékenység sehol sem nőtt. A fejlett világ különböző régióiban a fogamzásgátlás ellentétes módon változott, pl. Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában csökkent, míg Európában nőtt. A fogamzásgátlás mértékének a növekedése és vele párhuzamosan a termékenységi arányszám csökkenése a legnagyobb mértékben a szubszaharai régiót jellemezte. Ez azért jó hír, mert éppen erre a területre jellemző a túlságosan magas termékenységi ráta és a népesség exponenciális ütemű növekedése.

12. FEJEZET

Urbanizáció

Bár a városok több ezer éves múltra tekintenek vissza, de a modernizáció – a fogamzásgátláshoz hasonlóan – az urbanizáció területén is forradalmi változást hozott. Korunk egyik fontos nívója az urbanizáció, amely nemcsak a városok méretének a növekedését, hanem a vidék városiasodását is jelenti. A nagyvárosok és a világvárosok a modernizáció földrajzilag lokalizálható helyei, vagyis nagyon szoros összefüggés van a modernizáció és az urbanizáció között. A civilizáció és a város fogalma között etimológiai kapcsolat is van, mivel mindkettő a latin *civilis/civitas*, azaz város szóból ered. Statisztikai tény, hogy korunk nagyvárosai negatív hatást gyakorolnak a születésre. E tény magyarázata nem könnyű, a nagyvárosok antinatalista hatása ugyanúgy egy rejtélyes folyamat, mint magának a modernizációnak az antinatalista hatása. A választ erre elsősorban Oswald Spengler gondolataira támaszkodva keresem.

12.1. VÁROSIASODÁS

Általában városnak (*city*) nevezünk bármilyen urbánus entitást, ha az sűrűn lakott, szerkezetileg elég nagy, és ha lakóinak a munkája már nem áll közvetlen összefüggésben az élelmiszer-termeléssel.⁹⁷ A városok kialakulását és növekedését éppen az teszi lehetővé, hogy a szükséges élelmiszer megtermeléséhez egyre kevesebb emberre van szükség.

⁹⁷ Niemelä (1999)

ség. A modernizációban élenjáró nemzetek esetében ma már a lakosság 1-2%-a megtermeli a szükséges élelmiszert, és így egyre több ember tud a városba költözni.

Az első városok zárt enklávék voltak a végtelen természetben, hangsúlyozta Hans Jonas (2000). Idesorolhatók a városállamok is. A polisz fogalma egyszerre utal a városállamra mint közigazgatási egységre és a polgárok politikai közösségére, vagyis a városállam emberi testére. Ha csak a város épületeire és tereire akartak utalni, akkor a görögök az *asty* (ἄστυ) fogalmát használták.⁹⁸

A történelem egyik alapvető sajátossága a városok méretének a folyamatos növekedése. Az urbanizáció nemcsak a városok méretének és számának a növekedését jelenti, hanem a kisebb települések városi jellegének az erősödését is. A nagyvárosokba való költözés napjaink egyik fontos folyamata. Jelenleg az emberiség fele urbánus területen él, és arányszámuk gyorsan növekszik. 2050-re az emberek 70-80%-a városban fog élni. A nagyvárosokon belül új csoportot képeznek a világvárosok (global vagy world city, esetleg world center), úgymint New York, London, Tokió. A 10 milliós népességet is meghaladó megapoliszok száma már most is harminc. Jelenleg a legnagyobb megapolisz Tokió 37 millió lakossal (2016).

12.2. A VÁROSOK ANTINATALISTA HATÁSA

A nagyvárosok alacsonyabb termékenysége általános jelenség. Ez a különbség már Budapest esetében is megfigyelhető, ahol a termékenységi arányszám mindig alacsonyabb, mint az országos átlag. Például 2000-ben és 2008-ban a termékenységi arányszám Budapesten 1,05 és 1,19, míg Magyarországon 1,32 és 1,35 gyerek/nő.⁹⁹ Kínában a 2000-es népszámlás szerint a TTA értékének az átlaga 1,35 gyerek/nő, de a vidéki átlag ennél magasabb, 1,43, míg a városi átlag ennél lényegesen alacsonyabb, 0,938 gyerek/nő.

⁹⁸ Horváth (2017)

⁹⁹ KSH (2009) 159. szám

A 26 milliós (2019) Sanghaj esetében is nagyon alacsony termékenységi rátát mértek: 0,88 gyerek/nő (2008)¹⁰⁰, illetve 0,6 gyerek/nő (2017).¹⁰¹ A születési arányszámok is nagyon alacsonyak ebben a világvárosban, pl. 2019-ben 7‰ volt.¹⁰² Ennek ellenére nem csökken a város lakossága, hanem a folyamatos és tömeges bevándorlás miatt gyorsan nő. 1953-ban a város lakossága még csak hatmillió volt. Ez a kettőség más világvárosokat is jellemez: miközben csökken a termékenység és a születési arányszám, népességük mégis nő az egész világra kiterjedő erőteljes „szívó” hatásuk miatt. A nemzetközi bevándorlásra épülő világvárosok egyre kevésbé képesek asszimilálni a különböző nyelvű, kultúrájú és etnikumú embertömegeket, ezért a világvárosok egyre jobban elidegenednek attól a néptől és nemzettől, amelyhez formálisan tartoznak.

A nagyvárosok antinatalista hatását magyarázandó érdemes különbséget tenni az antinatalista érdekek és értékek között. Az előbbi csoportba sorolható érvek viszonylag egyszerűek. A nagyvárosokban az élet drágább, és ebből következően a gyereknevelés is drágább, mint vidéken. Tehát a nagyvárosi ember pusztán pénzügyi okok miatt kevesebb gyereket tud felnevelni, mint egy vidéki. A nagyvárosi élet költségesebb jellegéből az is következik, hogy az anyának is dolgoznia kell. Tehát a gyerekeket a szülőknek egy kétkeresős családban kell felnevelniük. Ezzel szemben vidéken gyakran elég a férj keresete is.

A nagyvárosokban sokkal nehezebb összeegyeztetni a munka és a gyereknevelés szempontjait, mint vidéken. A nagyvárosi ember általában nukleáris családokban él, a rokonaitól távol, ezért a gyereknevelésben sokkal kevesebb segítségre támaszkodhat, mint vidéken. A nagyvárosi ember általában az otthonától távol végzi a gyerekek számára unalmas, bonyolult és esetleg veszélyes tevékenységét, ahová a gyerekeit nem viheti magával, ezzel szemben a mezőgazdasági munkák végzése mellett általában lehet a gyerekekre vigyázni. A nagyvárosi munkákba a gyerekek általában nem vonhatók be, míg a vidéki munkákba a gyere-

¹⁰⁰ Merli és Morgan (2011)

¹⁰¹ Wikipedia: Demographics of Shanghai (2020)

¹⁰² Statista (2021): Birth rate in Shanghai municipality.

kek már korán bekapcsolódhatnak. A vidéki, többgenerációs vagy kvázi többgenerációs létmódban a szülő joggal számíthat a felnőtt gyerekek támogatására, a nagyvárosi szülő erre kevésbé számíthat egyszerűen a nagyobb földrajzi távolság miatt.

Fekete Gyula a régi falvak bő gyermekáldását a parasztcsaládokra mint termelőegységre vezeti vissza. A háztartás mint termelőegység szintetizálja és egyetlen egységbe fogja a „munkát” és az „életet” (a családot, a fogyasztást, a szórakozást). A termelőcsalád nemcsak a fizikai térben egyesíti az élet különböző szegmenseit, hanem azokkal a család mint kollektív egység néz szembe. A háztartásban mint termelőegységben minden munkáskézre, így a gyermekek munkaejére is szükség van. A gyermekek felnevelése nem jelent nagy költséget. A szülők időskorukban csak a felnőtt gyermekeikre számíthatnak, ezért sok gyereket vállalnak. A pronatalista szellemiségű vallások is arra ösztönzik a házaspárokat, hogy sok gyereket vállaljanak.

Ezzel szemben a modern városi háztartásokban már nem folyik termelőmunka. Ezekben már csak az „élet” és a reprodukció folyik, miközben a „munka” és a produkció a családon kívülre kerül. Nemcsak arról van szó, hogy a „munka” kiszakad a család és a háztartás keretéből, hanem arról is, hogy a városi „munka” individuális ügyé válik. Azaz a város individualizálja a lakóit. Felmerül a kérdés, hogy általában a városoknak vagy csak a modern nagyvárosoknak van ilyen hatásuk?

12.3. BOOKCHIN AZ URBANIZÁCIÓRÓL

A múlt nagyvárosai Murray Bookchin szavaival élve a „szív közösségei” voltak, morális társulások, melyeket közös ideológiai elkötelezettség és közösségi érzés ítéltetett. A jó élet semmiképpen sem jelentett csak jólétet, egyéni kellemességet és anyagi biztonságot. Sokkal inkább az erény és a becsület által formált jobb életminőséget (goodness) célzott meg. A polgári elhivatottségnek ez az érzése gyakran magas szintű spirituális vagy etikai formában valósult meg. Az előbbire a zsidók Jeruzsálem iránti tisztelete lehet a példa, az utóbbira pedig a görögök Athén iránti rajongása. E két érzelmi, illetve intellektuális szélső pont között

a régmúlt idők városlakói „társadalmi egységeket” (social compacts) alkottak, nemcsak anyagi és önvédelmi megfontolásokból, hanem a város iránti hűségükből fakadóan.¹⁰³

A mai nagyvárosokban ezeknek a közösségi érzéseknek és törekvéseknek a párját sem találjuk, mondja Bookchin. A mai nagyvárosok lakóit inkább olyan magáncélok és vágyak jellemzik, mint „*a jó élet anyagi, kulturális és idegi stimulációja iránti lázas étvágy*”. Nagyvároshoz való mai viszonyt a pragmatikus anyagi igények jellemzik. A város értékét gyakran az szabja meg, hogy lakóinak milyen helyi szolgáltatásokat kínál. A városlakók azt várják, hogy személyüket és tulajdonukat megvédjék, otthonuk biztonságban legyen, szemetüket elvigyék, útjaikat karbantartsák, fizikai és társadalmi környezetükben rend legyen.

Így a modern városi „civilizáció” sokkal inkább privát egyének vagy társaságok érdekéből születik, semmint egy összetartó közösség kollektív erőfeszítéséből. A modern nagyváros, mint bármely piactér, mozgalmas központja a névtelen vevők és eladók közötti, nagyrészt magánjellegű érintkezéseknek és árucserének, és kevésbé jellemzi a társadalmilag és etikailag meghatározó társulások létrehozása. A városok értékelésében ma általában az a fontos szempont, hogy üzleti szempontból sikeres vállalkozás legyen. Ha egy város képes „egyensúlyban tartani a költségvetését”, „hatékonyan” működni, minimális költséggel „maximalizálni” a szolgáltatásait, akkor ezek mind a helyhatóság sikerességének mutatói. A vállalat szolgál mintául a városnak, s a városi vezetők büszkébbek menedzseri sikereikre, mint a város iránti hűségükre.

Bookchinnak kétségtől igaza van abban, hogy a (városi) polgár viszonya városához alapvetően különbözött egymástól egykor és ma. Ugyanakkor a különbségekért nem csak az urbanizáció a felelős. Egyrészt az antik városállamban a város és a „nemzet” iránti lojalitás egybeesett, ami a nemzetállam kialakulásával nyilvánvalóan megszűnt. A középkori városok számos olyan kiváltságot (jogot) biztosítottak a polgáraiknak, amit ma a (nemzet)állam biztosít az állampolgároknak. Mindez persze nem változtat azon, hogy a városlakókat valamiféle el-

¹⁰³ Bookchin (2000) 186.

privatizálódás jellemzi, és nemcsak a lakóhelyükkel, a városukkal, hanem a saját nemzetükkel szemben is.

Hasonló különbségekről beszél David Goodhart (2017) brit történész és politológus, aki az „Anywhere” (Akáhol) és a „Somewhere” (Valahol) embereiről ír. Az „Akárhhol” embereinek a felfogását a „progresszív individualizmus” jellemzi, amelyben az újdonság, az autonómia és a mobilitás a meghatározó érték, szemben a kevésbé értékelt hagyománnyal, nemzettel, többnyire a természet által adott szexuális és etnikai identitásokkal. Az „Akárhhol” gondolkodású emberek világpolgárnak tartják magukat, többnyire világvárosokban élnek, és számukra az élet az individuális jellegű önmegvalósításról szól. Ez az életforma nem nagyon illeszthető össze a házassággal és a családdal. Ezzel szemben a „Valahol” embereinek a felfogását és életformáját jelentős mértékben befolyásolják a hagyomány, vallás, nemzet és a természet által adott identitások. A „Valahol” gondolkodású emberek egy meghatározott nép és nemzet tagjának tartják magukat, többnyire kisebb településeken élnek, és igyekeznek házasságban és családban élni.

12.4. SPENGLER AZ URBANIZÁCIÓRÓL

A nyugati (fausti) civilizáció belső viszonyait elemezve Spengler alapvető választóvonalat húz a vidék és a világváros között.¹⁰⁴ A német író szerint a kultúra kezdetén az emberek többsége falvakban gazdálkodott. A vidéki életformát folytató parasztok a földből élnek, és a földhöz rögzítettek, metaforikusan szólva „növényi” életformát folytatnak.

A falvakban, illetve mezővárosokban élő parasztok központi értéke a vallás, a nép és a gyermekáldás. *„Ősi népek bő gyermekáldása természeti jelenség, amelynek meglétén senki sem morfondírozik még kevésbé hasznán vagy a kárán.”*¹⁰⁵ Tehát Spengler szerint a parasztok számára a gyermekvállalás egy fiziológiai folyamat, és minden tényező, az érdekek, az értékek és a szokások is a gyerekvállalást erősítették. A másik végletet a világvárosok

¹⁰⁴ Csejtej és Juhász (2009) 151.

¹⁰⁵ Spengler (1994) 147.

jelentik, amelyeknek legfontosabb rétege a nagyvárosi entellektüel, aki gyökértelen, mert bármelyik nagyváros lehet a lakóhelye, vallástalan és eszméi virtuálisak, önmagukból „táplálkozóak”. Ezt a típust Spengler intellektuális nomádnak nevezi, de szemben a nemzetiszocialista ideológusokkal, akik ezt a típust a zsidósághoz „kapcsolják”, Spengler a rasszok „visszaszorulásáról” és jelentéktelenné válásáról beszél.¹⁰⁶

A város fejlődését Spengler a következőképpen összegzi: *„Az ősi mezővárosból nő ki, válik kultúrvárossá és végül világvárossá; feláldozza teremtőjének vérét és lelkét e nagyszerű fejlődés és annak végső virága, a civilizáció szellemének oltárán megsemmisíti önmagát is.”*¹⁰⁷ Spengler végig azt hangsúlyozza, hogy a mezőváros, sőt még a kultúrváros is egy stabil képződmény, csak a civilizáció „csúcspontját” jelentő világváros válik instabil rendszerré. Ennek a folyamatnak az elsődleges oka nagyvárosi lakosság gyermektelensége. A gazdag világvárosok sokáig még bevándorlással képesek ellensúlyozni a természetes fogyást. A fiataloknak a városokba áramlása hosszú távon azonban nem csökkenti, hanem növeli a demográfiai válságot. Egyrészt a városok etnikai, kulturális és nyelvi szempontból olyan mértékben megosztottá válnak, ami megnehezíti a város békés működését. Másrészt vidékről a nagyvárosba áramló fiatalok hatására a vidék előregszik, ezért nem tudja előállítani a szükséges embertömeget, miközben a nagyvárosokban sem születnek meg a fennmaradáshoz szükséges embertömegek.

Spengler egységes keretbe foglalja az urbanizációt, a világvárosok alacsony termékenységét és a Nyugat alkonyát.

„Ezen a lépcsőfokon veszi kezdetét minden civilizációban az iszonyú elnéptelenedés több száz éves stádiuma. A kultúrák emberiségének teljes piramisa tűnik el. A csúctól lefelé haladva bontódik le; először a világvárosok, aztán a provinciavárosok, végül a vidék, amely a városok elnéptelenedését egy ideig még késlelteti azzal, hogy lakosságának színe-java tömegesen a városba özönlik. Végül csak a primitív vér marad, de erős, ígéretes elemeitől megfosztva” (Spengler 1994: 148).

¹⁰⁶ Csejtej–Juhász (2009)

¹⁰⁷ Spengler (1994) 151.

Spenglernek ez a demográfiai víziója rendkívüli intuícióval jelzi előre a világvárosok antinatalista jellegét. Később ahogy a kisebb városok is átveszik a világvárosi értékeket, úgy az egész civilizáció lassan eltűnik. A nyugati-fausti kultúrkör esetében az elnéptelenedés korszakát a szerző a 21. és a 22. századra teszi. Ahogy Demény (2016: 359) is megjegyezte „*Európa népességének és ezzel együtt Európa geopolitikai jelentőségének csökkenése helyes jóslat volt, a tények igazolják*”.

A német szerző szerint egy nép kipusztulásának kezdőpontja az, amikor az emberek már indokokat keresnek a gyermekek megszületéséhez. „*Nemcsak azért maradnak el a gyermekek, mert nem születnek meg, hanem mindenekelőtt azért, mert a végsőig feszített intelligencia már semmi okot sem lát a létezésükre.*”¹⁰⁸ Miért állítja ezt a szerző? Hogyan értelmezhetjük ezt a kijelentését? Spengler szembeállítja egymással az „*ősi népek bő gyermekáldását*” mint természeti jelenséget és „*a végsőig feszített intelligenciát*”, amely semmi okot sem lát a gyerekek létezésére.

Ebben a kérdésben tehát maga az emberi természet is átalakul. A tradicionális ember igent, míg a modern ember többnyire nemet mond a gyermekáldásra. Az emberi természetnek ez az átalakulása nem *deus ex machina* következik be, hanem a társadalom modernizációjával párhuzamosan. A modernizálódó társadalom és benne a modernizálódó ember is egyre inkább antinatalista jellegűvé válik. Bár a társadalom modernizációja jelenti az elsődleges hatást, de az emberi természet antinatalista fordulata nemcsak mechanikusan tükrözi vissza a társadalmi viszonyokat, hanem aktív része ennek a modernizációs folyamatnak.

Felmerül a kérdés, hogy Spengler az emberi természet antinatalista módosulását miért az intelligenciából vezeti le. Arisztotelész az embert okos állatként (*animal rationale*) határozta meg, vagyis egy olyan lényként, amelyben állatiasság és az eszeség dichotómiája még egyiséget alkotott. Ha a gyerek iránti vágy az ember állatias (természetes, organikus, ösztönös) sajátosságaiból származik, ahogy azt Spengler is vélelmezi, akkor világos, hogy az ész szerepének a növekedésével párhuzamosan csökken az ember gyerek iránti vágya.

¹⁰⁸ Spengler (1994) 146.

13. FEJEZET

Öregségi nyugdíj

Az idős és munkaképtelen emberek eltartása minden népet kihívások elé állítja. A tradicionális társadalmakban ez alapvetően a gyermekek feladata, ami arra ösztönözi a szülőket, hogy sok gyermeket vállaljanak. Az öregséginyugdíj-rendszer első kidolgozója Bismarck kancellár, és rendszere sokáig gazdasági és demográfiai szempontból is jól működik. Az utóbbi évek híradásai azonban szinte mindenhol a „fejlett” országok nyugdíjrendszerének a válságáról szólnak, aminek mély oka az élettartam növekedése és a születés csökkenése.

13.1. AZ ÖREGEK ÖNKÉNTES HALÁLA

Az öregek önkéntes halála az irodalom egyik témája. Jack Londonnak *Az élet törvénye* című novellája egy eszkimó törzset mutat be. A folyamatosan vándorló család a már inkább terhet, mint hasznot jelentő öregot (Koszkust) nem viszi magával, hanem a táborút mellett hagyja. Az öreg eszkimóval a kihűlés vagy a farkasok végeznek.¹⁰⁹ *„A szibériai csucskok szintén ünnepi vacsorával búcsúztatják el az öregjeiket, s a vacsora után a halálraítéltet a fia, vagy a testvére fókabajuszából font zsineggel megfojtja.”*¹¹⁰

Ezt a kegyetlen szokást a kegyetlen életkörülmények alakították ki. *„Japánban Sinsu tartományban a hetvenedik évüket betöltő öregek tudják, hogy elérkezett az idő, amikor a közösség íratlan törvényei szerint el kell*

¹⁰⁹ London (1975)

¹¹⁰ Beauvoir (1972) 78–79.

*indulniuk a halál hegyére. Az indulás időpontját maguk választják, önként mennek a halálba, igaz viszont az is, hogy akik a közösség törvényeit nem tartják be, azokat megölik.*¹¹¹

Bosnyák (1999) a japán és a székely példát elemezve konklúzióként a következőket írja: *„Az örökös ínség, az öregség s a munkaképtelenség olyan szokásokat alakított ki, amelyek nagy lelkierőt és emelkedettséget követeltek. (...) az áldozat azért történik, hogy az élet folyamata ne szakadjon meg... Annyira becsülték az életet, hogy meg is tudtak halni érte.”*¹¹²

Szerencsére ma már ritka az ilyen mértékű szűkösség. Ezért nincs szükség arra, hogy idős, társadalmilag már haszontalan, viszont egészségügyi és gazdasági szempontból nagy költséget jelentő öregek „a közösség íratlan törvényei szerint elinduljanak a halál hegyére”, mondjuk egy kötelezően ajánlott eutanáziaprogram keretében. Sokan ezért is utasítják el az eutanázia széles körű alkalmazását.

13.2. TRADICIONÁLIS VÁLASZ

A legtöbb tradicionális társadalomban a felnőtt gyermekek gondoskodnak az öreg szüleikről. Ez nem áldozatvállalás a részükről, hanem egy olyan szokás, amelynek az alapját a generációk közötti szolidaritás jelenti. Ezt jól illusztrálja egy régi indiai parabola a három kenyérről. *„Az indiai elmegy a pékhez, és vesz három vekni kenyeret. Megkérdezi a pék: Miért veszel mindig három vekni kenyeret? Ő így felel: Az egyiket hitelbe adom, a másikkal visszafizetem a hitelt, a harmadikat pedig megesszük a feleségemmel. Ezt nem értem – mondta a pék. Az egyik a szüleimé, a másik a gyerekeimé, a harmadik pedig a miénk a feleségemmel”* (idézi Banyár 2016: 147).

A történelem hajnalán az öregek eltartása személyes ügy volt, hiszen mindenkinek a saját szüleit kellett eltartania. Ha az öregek nem rendelkeztek őket eltartó gyermekkel, akkor sorsuk eléggé kétségessé vált. Ez a rendszer kockázatos is volt, hiszen nemcsak a magas gyermek-

¹¹¹ Bosnyák (1999)

¹¹² Bosnyák (1999)

halandóság, hanem a felnőtt gyerek munkaképtelensége, elköltöztése, szülőkkel szembeni felelőtlensége stb. miatt is magukra maradhattak az idős szülők. Ezeket a kockázatokat a szülők csak nagyon sok gyermek vállalásával tudták mérsékelni. Tehát a tradicionális válasz pronatalista jellegű volt.

Az idős szülők eltartásának a kötelezettsége a zsidó-keresztény kultúrkör egyik központi értéke, amit a tízparancsolat is megfogalmaz. „*Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön, melyet az Örökkévaló, a te Istened neked ad.*”¹¹³ Itt a „tisztelet” fogalma nemcsak egy érzésre, hanem egy támogató és gondoskodó viselkedésre is utal. Ez a törvény a szülők tiszteletét (és gondozását) egy jutalommal, nevezetesen a hosszú élettel indokolja. Bár individuális szinten nincs, de makroszinten erős a kapcsolat az öregekről való gondoskodás és a hosszú élet között. Azok a közösségek, ahol mindenki betartja a szülőkről való gondoskodás törvényét, ott, ceteris paribus, az öreg emberek is hosszabb ideig élnek, mint azokban a közösségekben, ahol hiányzik ez a morális szokás.

13.3. BISMARCKI MODELL

A 19. században Nyugat-Európa társadalmában intenzív modernizálódás zajlott le, amely magában foglalta az iparosodást, urbanizációt, mobilizációt és individualizációt. E folyamattal párhuzamosan a városokban megjelentek a bérből és fizetésből élő ipari munkások. Számos ok (individualizáció, bér munka, csökkenő gyerekszám stb.) miatt ezek a rétegek kevésbé számíthattak a gyermekeik gondoskodására, mint a mezőgazdaságból élő parasztok. Ezért ha egy munkás bármilyen okból munkaképtelenné vált, akkor nemcsak ő, hanem a családja is nagy bajba került. Erre a problémára adott választ a *társadalombiztosítás*. Ez egy olyan speciális biztosítás, amelyet az állam működtet, úgy hogy a hatálya alá tartozó dolgozókat járadékfizetésre kötelezi, akik ennek fejében jogosultak a rendszer által biztosított ellátásokra.

¹¹³ Wikipédia: A Tízparancsolat

Az első, állam által megszervezett, szociális ellátórendszer a Porosz Királyságban született meg; kidolgozása Bismarck kancellár nevéhez fűződik. A lendületesen iparosodó királyságban rohamosan nőtt a szegény városi proletariátus létszáma. Ráadásul az 1871-es párizsi kommun és az 1874-es gazdasági válság hatására a német társadalomban a szocialista eszmék is gyorsan terjedtek. A vaskancellár által szorgalmazott szociális reformoknak egyik célja éppen az volt, hogy megtörje ezt a folyamatot.

A kölcsönös segélyezési kezdeményezések a városi munkásságot az olyan „káreseményekkel” kapcsolatban, mint a betegség (1883), üzemi baleset (1884), öregség és rokkantság (1889) biztosította. A rendszert 1911-ben fejlesztették tovább, és a munkások mellett kiterjesztették az alacsonyabb jövedelmű alkalmazottakra is. 1927-ben bevezették a munkanélküliség elleni biztosítást is.¹¹⁴ A finanszírozás alapját a társadalombiztosítási járulék képezte, melyet a munkáltatók és a munkavállalók megosztva fizetnek. Ez erősítette a két társadalmi osztály közötti szolidaritást.

A bismarcki modellben a dolgozók számára a biztosítás kötelező, a befizetések (járulékok) jövedelemarányosak, vagyis a tehetősebbek többet, a szegényebbek kevesebbet fizettek. A kifizetés oldalán is érvényesült a szolidaritás: a nyugdíjas élete végéig kapott nyugdíjat, sőt halála után az eltartott státuszú felesége özvegyi nyugdíjban részesült; a beteg szükségletei alapján minden egészségügyi szolgáltatást megkapott. Ezt a modellt számos ország átvette, többek között Ausztria (1883) és Magyarország (1891) is.¹¹⁵ Napjainkban a kötelező bérarányos járulék leginkább a német és francia nyelvű EU-s államokban működik.

Később a társadalmi biztonságnak más formái is kialakultak, úgymint az angol Beveridge-terv, illetve a svéd jóléti állam, ezek olyan „népbiztosítások”, amelyek alanyi (*állampolgári*) jogon jártak minden-

¹¹⁴ Balogh (1996)

¹¹⁵ Igazné (2006)

kinek.¹¹⁶ „A svéd rendszer számos előnye ellenére nagyon költségesnek bizonyult, a kiadások nagysága 1990-re elérte a nemzeti össztermék közel 35%-át. Napjainkban egy kevésbé költséges modellt alkalmaznak.”¹¹⁷

13.4. NYUGDÍJRÓL ÁLTALÁBAN

A fentiek is mutatják, hogy a nyugdíjnak különböző értelmezései lehetnek. Bizonyos életkor felett (i) csak azoknak jár, akik ezt megszolgálták, (ii) csak a rászorultaknak jár, (iii) mindenkinek jár alanyi jogon.

Az angol 'pension' (magyarul nyugdíj) eredeti jelentése: „rendszeres fizetés egy személynek a múltbeli szolgálatai (*past services*) alapján”, ami a bismarcki értelmezést erősíti meg.¹¹⁸ Természetesen nem arról van szó, hogy akiknek nincsenek „múltbeli szolgálatai”, azokat a társadalom hagyja magára, hanem csak arról, hogy azok juttatását ne nevezzük nyugdíjnak. A magyar állam is különbséget tesz az öregségi nyugdíj és az időskorúak járadéka között. Az *öregségi nyugdíj* szolgálati idővel és a keresettel arányos járulékfizetéssel szerzett jogosultság.¹¹⁹ Ezzel szemben az „időskorúak járadéka *azon idős személyek részére biztosít ellátást, akik szolgálati idő hiányában a nyugdíjkorhatáruk betöltése után saját jogú nyugellátásra nem jogosultak, illetve alacsony összegű ellátással rendelkeznek*”.¹²⁰ Azzal egyetértünk, hogy az öregségi nyugdíj lényegesen nagyobb legyen, mint az időskorúak járadéka, ellenkező esetben ugyanis még erőteljesebb lenne a nyugdíjfizetés elkerülésére irányuló törekvés. Azzal viszont nem értek egyet, hogy a „múltbeli szolgálatot” kizárólag csak pénzbefizetéssel lehet teljesíteni.

Jelenlegi értelmezés szerint a „múltbeli szolgálatok”, amelyek jogosulttá tesznek valakit az öregségi nyugdíjra az, hogy nyugdíjjárulékot fizetett. A bismarcki paradigma szerint az öregségi nyugdíj egy olyan

¹¹⁶Társadalombiztosítás in Baló és Lipovecz (1990)

¹¹⁷Wikipédia: Társadalombiztosítás

¹¹⁸Wiktionary: Pension

¹¹⁹EMMI (2020a)

¹²⁰EMMI (2020b)

társadalmi szerződésre épül, amit a biztosított alany köt az állammal, vagy az állami (esetleg magántulajdonban levő) társadalombiztosítással. Az alany aktív korában a biztosító számára átadja jövedelmének egy részét, ezért idős korában a társadalombiztosítástól befizetéseivel arányos nyugdíjat kap. Tehát a nyugdíjrendszer pusztán egy pénzügyi konstrukció, ahol a feleknek csak befizetési és kifizetési kötelezettségei vannak. Ez a monetáris modell sokáig demográfiai szempontból is jól működött, mivel vidékről, vagyis a biztosítottakon kívüli parasztvilágból a fiatal felnőttek folyamatosan a városba költöztek dolgozni.

13.5. ÖSSZEOMLÓ NYUGDÍJRENDSZER

Napjaink fejlett országaiban az emberek döntő többsége bérből és fizetésből él, alacsony a termékenységi arányszám, csökken a születési szám, nő az élettartam, és öregszik a társadalom. Ebből következik, hogy csökken a járulékot fizető dolgozók száma és az általuk befizetett összeg nagysága, miközben nő a nyugdíjasok száma és a számukra kifizetendő összegek nagysága. Ez azt jelenti, hogy már a biztosítási alapon működő nyugdíjrendszerek sem önfenntartók. Az állampolgári jogon járó időskori járadékok rendszere pedig még kevésbé stabil, hiszen az még munkavállalásra és járadékfizetésre sem ösztönzi az aktív korú állampolgárokat.

A demográfiai télnak a nyugdíjrendszerre kifejtett negatív hatásáról szinte mindenki hallott. Kevésbé közismert, hogy a születési szám folyamatos csökkenését – legalábbis részben – maga a járulékfizetésre épülő nyugdíjrendszer okozza. Ugyanis a gyerekvállalás és a gazdasági aktivitás is rendkívül időigényes feladat. A gyereket szülő nő kiesik a munkából, lassabban halad előre a karrierjében, kevesebb munkaidőt és felelősséget igénylő, azaz kisebb jövedelmet biztosító állást tud vállalni. Tehát a gyerekes nő a gyerekek számával arányosan kisebb jövedelemre tesz szert, kevesebb járulékot fizet, és így kisebb nyugdíjat kap, mint a gyerektelen nő. Mindez azt jelenti, hogy a biztosítási alapra épülő nyugdíjrendszer antinatalista hatású.

A nyugdíjak összegére vonatkozó empirikus adatok is alátámasztják ezt a tézist. A nők nyugdíjkifizetése átlagosan 15%-kal volt alacsonyabb a férfiak nyugellátásához képest 2016-ban a 65–79 éves ellátottak körében. Ez lényegében megegyezik a nemek közötti bérrel, ami 2016-ban 14% volt Magyarországon. A háromgyermekes anyák számára átlagosan 22%-kal alacsonyabb induló nyugdíjat állapítottak meg, mint a gyermektelenek esetében. A magasabb gyermekszám és az alacsonyabb nyugdíj közötti kapcsolat azonos iskolai végzettséggel rendelkező csoportokban is kimutatható.¹²¹

A városi munkásság számára kitalált nyugdíjrendszer kialakulásakor, a 19. század végén Európát még a magas termékenységi ráta és a népességgrobbanás jellemezte. Ezért a nyugdíjrendszer antinatalista jellege sokáig nem jelentett problémát. A nép jelentős részét kitevő parasztság nemcsak az élelmiszert, hanem a következő generáció többségét is előállította, ahogy azt Spengler már száz éve leírta. Jelenleg (a késő modern) Európában és általában a „fejlett” világban az alacsony termékenységi ráta és a népesség természetes fogyása jelenti a fő problémát. Az antinatalista jellegű nyugdíjrendszer ezt a problémát felerősíti. Néhány idézet *A nyugdíj és a gyermekvállalás 2.0* című tanulmánykötetből is mutatja, hogy számos szakértő osztja ezt az álláspontot:

Demény Pál: *„A modern társadalmakban létrehozott állami nyugdíjintézmények és az egyéni megtakarítások lehetőségei nagyban hozzájárultak a termékenység gazdaságilag szükséges szintjének lényeges csökkentéséhez...”* (11. o.). Banyár József: *„Az alapproblémának, vagyis az alacsony TFR-nek az oka pedig valószínűleg az, hogy a gyermeknevelés költsége egyre nagyobb, míg gazdasági haszna – legalábbis az egyének számára, akik döntő részt végzik, illetve finanszírozzák ezt – gyakorlatilag nulla, vagyis nemcsak hogy rossz üzlet, de luxusfogyasztás is, amit kevesek engedhetnek meg maguknak”* (19. o.). Botos házaspár: *„Ma azonban a gyermekek felnevelésével kapcsolatos költségek aránytalan terhet rónak a gyermeket vállaló szülőpárokra, és kedvezőtlenebb nyugdíjat eredményeznek – különösen a nőknek”* (77. o.). Németh György: *„...a szülők többet költenek gyermekeikre, mint amennyit az államtól transzferként kapnak, s ekkor még szóba sem kerül a*

¹²¹ Portfólió (2019)

gyermeknevelés munkájának megfizetése... *A haszon a majdani adófizető állampolgár, a haszonélvező az állam és a többi állampolgár*" (160. o.). Benda József: "...vagyis minél több gyermeket nevel föl egy család (és ezzel nem a munkaerőpiacon, hanem azon kívül végzi el a társadalom számára nélkülözhetetlen feladatokat), annál kevesebb nyugdíjra számíthat" (184. o.). Morvayné Bajai Zsuzsanna: *„A társadalombiztosítás és benne a nyugdíjrendszer fenntartásának mással nem pótolható feltétele a járulékfizetőknek mint korosztálynak az újratermelése, azaz kellő számú gyermeknek járulékfizetővé való felnevelése is”* (209. o.).¹²²

A fenti idézetek is mutatják, hogy a modern nyugdíjrendszer nemcsak elszenvedi az alacsony születés negatív következményeit, hanem annak egyik oka is. Természetesen szükség van nyugdíjrendszerre, ami a modernizáció fontos vívmánya, ugyanakkor egy kevésbé antinatalista hatású nyugdíjrendszert kellene kitalálni.

¹²² Banyár és Németh (2020)

14. FEJEZET

Női munkavállalás

A tradicionális társadalmakra jellemző munkamegosztás szerint a férfiak feladata a produkció, míg a nők feladata a reprodukció. Ez a modell viszonylag igazságosan osztotta el a feladatokat a nemek között, ugyanakkor számos hátránya volt. A nők kizárása a munka világából beszűkítette az életüket, ráadásul eltartott és így alárendelt státuszba helyezte őket. A modernizáció magával hozta a nők munkavállalását, önállóságát és emancipációját. Ennek az önmagában helyes, kívánatos és jó folyamatnak egyik nem várt következménye a második műszak, a kettős teher és általában a dolgozó anyák túlterhelése és a szülési számok folyamatos csökkenése.

14.1. TRADICIONÁLIS MUNKAMEGOSZTÁS

A tradicionálisnak nevezett munkamegosztás nemcsak a tradicionális, hanem a modernizálódó társadalmakat is sokáig jellemezte. Ezen modell szerint a férfi feladata, hogy keresetével biztosítsa a család megélhetését, míg a nő kötelessége, hogy gondozza a gyerekeket, és vezesse a háztartást. Ennek a munkamegosztásnak vannak előnyei és hátrányai. A hátrányok nyilvánvalók, ezért kezdjük azokkal.

A tradicionális munkamegosztás legfontosabb hátránya a merevsége, mivel kizárja a férfit a család, míg a nőt a munka világából. A produkciós és a reprodukciós munkák nemek szerinti elosztása különösen a nők számára hátrányos, egyrészt mert a „3 K” (Kinder, Küche, Kirche, azaz gyerek, konyha, templom) szűk terébe zárja őket, másrészt mert a családon belül eltartott pozíciót jelent, vagyis férjükkel szemben alá-

rendelt helyzetbe kerülnek. Ezért érthető, hogy a nők a modernizáció folyamatával párhuzamosan egyre határozottabban elutasították ezt a hagyományos modellt.

A tradicionális munkamegosztásnak azonban vannak előnyei, jelesül, hogy egyértelműen és egyformán és osztja el a terheket és a feladatokat. A tradicionális munkamegosztásban az emberek nem kerülnek szembe a munka és a magánélet, a munka és a család közötti egyensúly megtalálásának a kihívásával, mert egyértelmű, hogy a „munka” a férfi, míg a „család” (az „élet”) a nő feladata. Ebben a keretben a férfiból ideális munkaerő (ideal worker) válhat, aki minden erejével a munkájára, míg a nőből ideális feleség és anya lehet, aki minden erejével a családjára tud koncentrálni. Mind a mai napig ez a séma határozza meg az ideális munkaerő és az ideális feleség és anya koncepcióját, miközben nyilvánvaló, hogy a késő modernítésra jellemző új munkamegosztásban sem a családjával törődő férj, sem a dolgozó feleség nem tud megfelelni. Azaz a felek, s különösen a nők teljesíthetetlen elvárásokkal szembesülnek. A tradicionális munkamegosztás nemcsak individuális, hanem társadalmi szinten is előnyös volt, hiszen makroszinten is biztosította a produkció és a reprodukció egyensúlyát. Ezzel szemben a modern munkamegosztás sem az egyén, sem a társadalom szintjén nem tudja biztosítani a produkció és a reprodukció egyensúlyát, mivel mind mikro-, mind makroszinten a munka és a reprodukció legyőzi, sőt felszámolja a magánéletet, a családot és a reprodukciót.

14.2. A NŐI MUNKAVÁLLALÁS KÖVETKEZMÉNYEI

A tradicionális családmódel keretei között a nők munkavállalása megnövelte a nők terheit, akiknek a munkahely mellett otthon is helyt kell állniuk, vagyis megjelent a nők kettős terhelésének (double burden) problémája. Egy 2014-ben végzett reprezentatív jellegű amerikai felmérés szerint a teljes állásban dolgozó nők kétszer annyi háztartási munkát végeznek, mint a szintén teljes állásban dolgozó férfjuk.¹²³ Mel-

¹²³ Singh 2014

lesleg az amerikai férfiek több házimunkát végeznek, mint a kelet-európaiak, de kevesebbet, mint a skandináv férfiek.

Az amerikai szerzőpáros, Hochschild és Machung (1989)¹²⁴ *The second shift* című könyve az elsők között foglalkozott a munkahely mellett otthon elvégzendő feladatok kérdésével. Az 1970-es és 1980-as években végzett kutatásukban a szerzők alaposan kikérdezték ötven párt, továbbá egy tucat családot megfigyeltek, és ennek eredményeképpen a férfiak és a nők között egy „szabadidős szakadékot” (leisure gap) mutattak ki.

A házassági szerepek tekintetében a szerzők három modellt definiáltak: hagyományos, egalitárius és átmeneti. A *tradicionális feleség* saját magát az otthon végzett tevékenységeivel (úgy mint feleség, anya, szomszédban lakó anya) azonosítja. Az *egalitárius* nő saját magát ugyanazokkal a szerepekkel azonosítja, mint a férje, és így a házasságban is hasonló szereppel és befolyással rendelkezik. Az *átmeneti* (transitional) modellt követő nő keveri a hagyományos és az egalitárius ideológiákat és szerepeket.¹²⁵

Két ok miatt sem szerencsés az „átmeneti” megnevezés. Egyrészt a tradicionális és a feminista családmódel között számos „átmeneti” forma létezik, vagyis a kifejezés jelentése nem egyértelmű. Másrészt ez az elnevezés azt sugallja, hogy a régi, tradicionális és rossz, illetve az új, feminista és jó módel között alakul ki valamilyen minőségben és időben is köztes forma. Ez azonban óriási tévedés. A nemek egyenlőségét és a kettes körüli termékenységet a tradicionális családmódel ugyanúgy nem tudja biztosítani, mint a feminista módel. Éppen ezért a kívánatos megoldást valamilyen köztes családmódelben (pl. klasszikus amerikai családmódelben, lásd a következő fejezet) kell keresni.

A második műszakkal foglalkozó könyvben a fejezetek többsége egy-egy pár rutinját mutatja be és megpróbálja megérteni a viselkedésük mögött rejlő motivációkat. A könyv megállapítja, hogy a munkaerőpiacra való belépésük ellenére, még mindig a nők végzik a háztartási és a gyermekgondozási feladatok nagy részét. A „második műszakban”

¹²⁴ Hochschild és Machung (1989)

¹²⁵ Hochschild és Machung (1989)

is dolgozó nők büntudatról, alkalmatlanság érzéséről, házassági feszültségről, valamint a szexuális érdeklődés és az alvás hiányáról számoltak be. Ugyanakkor a könyv bemutatott olyan családokat is, amelyekben a férfiak egyenlő mértékben osztoztak a feleségükkel a házimunkában és a gyermekgondozásban. Ez a gyakorlat azonban ritka, írják a szerzők. A kutatás azt is feltárta, hogy a követett családmoddelt tekintve egyértelmű különbség látható a nemek és a társadalmi osztályok között: *a munkáosztály és a férfiak* a hagyományos családot, míg *a középosztály és a nők* az „egalitárius” (liberális) családot részesítették előnyben.¹²⁶

14.3. A NŐI MUNKAVÁLLALÁS MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a (házaspárok döntő többsége teljes munkaidőben dolgozik, de a házimunka oroszlánrészét a nő végzi. Ez a modell a kommunista diktatúrában alakult ki, amely a nőket viszonylag gyorsan munkába állította. A nők gyors munkába állását nem követte a férfiak megnövekedett mértékű munkavégzése a családban, tehát óriási munkaerőhiány alakult ki a háztartásban, amely még napjainkban is létezik. A kommunista nőpolitikát jól szimbolizálja, hogy az anyák napja (május első vasárnapja) háttérbe szorult, és a nőnap (március 8.) került előtérbe. Ez is mutatja, hogy a kommunizmus számára a nő elsősorban mint munkaerő volt fontos. Persze voltak kivételek, mint például Románia, amely a rendszerváltásig szigorú pronatalista családpolitikát folytatott.

A magyar időmérleg adatai szerint, a gazdaságilag aktív nők közel háromszor annyi időt (napi 152 percet) fordítanak háztartási és karbantartási munkákra, mint az aktív férfiak (napi 58 perc).¹²⁷ Egy másik felmérés szerint Magyarországon a nők évente 39 nappal többet dolgoznak, mint a férfiak. Ez napi 50 perc pluszmunkát jelent, amelynek jelentős részéért a nők *nem kapnak fizetést*.¹²⁸ Ennek nagy része *látha-*

¹²⁶ Hochschild (1989)

¹²⁷ Pongrácz (2005) 83.

¹²⁸ Hegyi (2019)

tatlan munka, mint például házimunka, gyermekgondozás vagy beteg családtagról való gondoskodás, amit ha beleszámítanánk a GDP-be, akkor az 25%-kal lenne magasabb.¹²⁹

A kettős teher problémájára egy sajátos választ adott a magyar családpolitika a gyēs és a gyed segítségével. Nemzetközi mércével mérve a hároméves anyai szabadság, illetve juttatás rendkívül bőkezű támogatást jelent, ami átmenetileg felszabadítja a nőket a kettős teher alól. Ugyanakkor két súlyos problémája is van ennek a rendszernek: egyrészt megerősíti a tradicionális munkamegosztást, másrészt a nők számára csak átmeneti megoldást jelent; ugyanis a gyēs és gyed után újra munkába álló nők többnyire már nem tudják rávenni a férjüket a gondoskodó munkára.

A magyar anyák szisztematikus túlterhelését vizsgálta Bene Éva is.¹³⁰ A reumatológus osztályvezető főorvos munkája során a betegségek lelki hátterével is találkozott. Ahogy a szerző írja: *„szomorú és tragikus asszonyorsók sokaságával ismerkedtem meg, és a típusos helyzetek ismétlődése révén bizonyos összefüggésekre figyeltem fel. Minden kétséget kizáró tapasztalatom az, hogy a dolgozó asszonyok többsége a rá nehezedő testi-lelki-idegrendszeri többletterhelést nem bírja, 40 éves korára fizikailag és/vagy lelkileg tönkremegy, válsághelyzetbe kerül, elválnak, végül betegségbe menekül, vagy valóban megbetegszik”* (Bene 2007: 7).

A doktornő 16 olyan konkrét, de mégis tipikus esetet ismertet, amelyek világosan mutatják a munkavállalás és az anyaság összeegyeztetésének a nehézségeit. A személyes tapasztalataira épülő konklúzióit a könyvében több helyen is megfogalmazza.

„A nagy család és a női munkavállalás egyszerűen összeegyeztethetetlen” (41. o.).

„Bárhonnan lopja is el az asszony az időt és az energiát, az elégtelenség következményei azonnal megmutatkoznak: vagy a munka, vagy a gyermek, vagy a háztartás vagy mindhárom megsínyli” (75. o.).

¹²⁹ Munka és Család (2017)

¹³⁰ Bene (2007)

„A dolgozó nőt a szülés, a gyermekgondozás szakmailag valóban hátrányos helyzetbe hozza. Minél több a gyermek, annál kifejezettebbé válik a nők szakmai visszaesése. Két gyermek után már szinte behozhatatlan a hátrány, és ezt a lemaradást csak többlet-erőfeszítéssel lehet ledolgozni” (81. o.).

„Nyilvánvaló, hogy az az asszony, aki gyermeket szül és nevel, a munkaerőpiacon nem lehet versenyképes a férfival” (Bene 2007: 42).

Ez utóbbi állítást én úgy értelmezem, hogy egy gyermektelen nő a munkaerőpiacon versenyképes a férfival, vagyis mindazokat a munkafeladatokat, amelyeket egy férfi el tud látni, azokat egy gyermektelen nő is el tudja látni. Elvileg persze a kisgyermekes nő is képes erre, gyakorlatban azonban mégsem, mert a nap számára is csak 24 órából áll, és ennek az időnek nagy részét gyermekének a gondozására kell fordítania. Sajnos a modern társadalom csak egyetlen fontos *feladatot* ismer el, jelesül a munkát, illetve társadalmi szinten a produkciót. Azonban még egy modern társadalomnak is reprodukálnia kell önmagát. A társadalmak csak akkor tudnak harmonikusan létezni és működni, ha mindkét feladatot megoldják.

Bene folyamatosan hangsúlyozza, hogy Isten (avagy a természet) úgy rendezte, hogy a reprodukciós folyamatokban a nőnek jelentősebb szerepe van, mint a férfinak. A doktornő szerint a feminizmus tévúton jár, amikor figyelmen kívül hagyja a nemek eltérő képességeit és adottságait.

„A gyermekgondozás és -nevelés feladatait minden kultúrában a nők látják el, és egészséges lelkiületű nő ez ellen nem is tiltakozik...” (17. o.).

„...az anyaság olyan biológiai funkció, amely nem ruházható át, és a legodaadóbb apai segítség sem képes csökkenteni a dolgozó anyák megterhelését” (34. o.).

„Ez okból, és mivel a gyermekek betegsége és nevelése miatt a dolgozó anyák gyakran kénytelenek távolmaradni munkahelyüktől,

nehezebben haladnak előre a ranglétrán, és a teljes embert igénylő, folyamatos jelenlétet követelő munkakörökben, felelősségteljes vezető pozíciókban a nők foglalkoztatottsága statisztikusan a férfiaké alatt marad. De ez nem igazságtalan és hátrányos megkülönböztetés, hanem az anyaság magától értetődő, természetes következménye” (Bene 2007: 42).

A doktornő szerint a modern világ teljesíthetetlen elvárásokat fogalmaz meg a nővel szemben, aki így csak boldogtalan lehet. Ha szakmai karriert választva lemond a házasságról és a gyermekekről, akkor a magány teszi tönkre; ha a családot választva feladja a szakmai karrierjét, akkor az elmulasztott lehetőségektől lesz frusztrált, ha pedig mindkét minőségében helyt akar állni, akkor két úr szolgájaként *„többnyire megbukik, mint feleség, végül a házassága és az egészsége is tönkre megy”* (55. o.). *„Az elviselhetetlen mértékű túlterhelés következményei a pszichoszomatikus betegségek megszaporodásában és súlyosbodásában is felismerhetők”* (62. o.). Erre a túlterhelésre a nők többsége a szülési szokásuk csökkentésével válaszol.

„Mivel a magyar szociálpolitika nyomorral jutalmazza a gyermekvállalást, azok az asszonyok, akik ragaszkodnak bizonyos életszínvonalhoz, dolgoznak és legfeljebb egy vagy két gyermek nevelésére vállalkoznak. Ezért, ha az asszonyok nem tudnak vagy nem akarnak lemondani a munkáról, de ugyanakkor nem vállalják a munka + gyermek együttes terheit, akkor a gyermekekről mondanak le” (45. o.).

„A munkahelyi és társadalmi feladatok sokasodásával párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorul a nő biológiai hivatása; a teljes embert igénybevevő elfoglaltság mellett egyre kevésbé tudja ellátni a feladatát mint feleség és anya” (85. o.).

„Kiváló nők sokasága sodródik egyedül az érvényesülés útján, és marad végérvényesen magára; vagy ha mégis férjhez megy, lemondhat a gyermekáldásról, vagy megpróbálhatja a lehetetlent, ami szinte tör-

vényszerűen bukásba vagy tragédiába: alkoholizmusba, betegségbe vagy öngyilkosságba torkollik” (92. o.).

„Mondjuk ki nyíltan, hogy összességében a nő a kenyérkereső munkára fordított időt és energiát elsősorban a gyermekétől rabolja el, akivel szinte csak futtában találkozik, akitől megvonja a nélkülözhetetlen anyai foglalkozást, akinek fizikai-szellemi-érzelmi nevelése a legjobb szándéka ellenére is töredékessé válik” (121. o.).

„A gondterhelt édesanya permanens időhiányához többnyire fáradtság és idegesség társul, amelyből bőven kijut a gyerekeknek is” (Bene 2007: 131).

A fentebb említett adatok, könyvek és idézetek is mutatják, hogy a második műszak, a kettős teher vagy éppen a láthatatlan munka fogalmával jelölt probléma a modern társadalmak súlyos problémája. Sőt, ha figyelembe vesszük, hogy ez a nehézség központi szerepet játszik az alacsony gyerekvállalási hajlandóságban, akkor joggal vélhetjük úgy, hogy ez a modernitás centrális problémája.

Ennek a problémának a megoldása nyilvánvalóan nem az, hogy visszatérünk a tradicionális munkamegosztáshoz, de nem is az, hogy tovább haladunk a nemek mechanikus azonosításának, vagyis az egyre szélsőségesebb modernizáció útján. A tradicionális és a feminista munkamegosztás egyaránt rossz, miközben a jó munkamegosztást a mérsékelt modernizáció kínálja. Ez egyrészt biztosítja a nemek egyenlőségét, másrészt pedig a családokra bízta, hogy a felek milyen arányban osztják el a produkciós és a reprodukciós jellegű munkákat egymás között. A mérsékelt modernizációnak nemcsak az egyforma, hanem a különböző munkamegosztást is támogatnia kell, beleértve azt a lehetőséget is, hogy a nő háztartásbeliként csak gondoskodó munkát végez.

A mérsékelt modernizáció a férfi és nő viszonyát és szerepét is alapvetően másképp látja, mint a radikális modernizáció. A férfiak és a nők jogilag egyenlők, de természetüknél fogva különbözők. A reprodukció és a produkció egyformán fontos feladat; népek és nemzetek létezésé-

nek előfeltétele. A reprodukcióban a nőknek sokkal nagyobb szerepe van, mint a férfiaknak. Ebből következően a produkcióban a férfiaknak nagyobb szerepet kell betöltenie, mint a nőknek. Meg kell találni azokat a „tradicionális, de mégis modern”, vagyis konzervatív értékeket, struktúrákat és intézményeket, amelyek biztosítják ezeknek a téziseknek az érvényesülését. Ha a társadalom ugyanazt a teljesítményt várja el mindkét nemtől a produkció terén, akkor vagy igazságtalanul túlterheli a nőket, vagy felszámolja a reprodukciót.

15. FEJEZET

Új családmodellek

A tradicionális családmodell szerint a férfiak és a nők olyan komplementer szereplők, akiknek a különböző képességei és kötelességei szerves egységet alkotnak. Ennek a családmodellnek nyilvánvaló hibái voltak, úgymint a férfiak uralma, a nő kiszolgáltatott helyzete és magas termékenysége. A nők munkavállalása és emancipációja a tradicionális családmodell végét jelentette. Ezzel párhuzamosan új családmodellek alakultak ki, amelyeket áttekintve megállapítható, hogy míg a klasszikus amerikai családmodell a legjobb módon, addig a kelet-európai és a dél-európai családmodellek a legrosszabb módon kombinálják a tradicionális és a feminista elemeket.

15.1. TRADICIONÁLIS CSALÁDMODELL

A kereszténység szerint a férj formálisan egyenrangú a feleségével, informálisan mégis egy *pater familias*. A patriarchális családmodell ideáltipikus esetben úgy működik, hogy „*a férfi uralkodik, az asszony engedelmességgel tartozik a férjének, de a férfinak szeretettel kell uralkodnia!*”.¹³¹ A tradicionális családmodell lényege a következő sajátosságokban ragadható meg: férfi pénzkereső tevékenységet folytat és uralkodik, míg a nő kiszolgálja a férjét és a családját. Érthető módon ez a struktúra, illetve az alárendelt szerep erős ellenérzést kelt a nőkben.

Amíg magas volt a halandóság, addig a magas termékenységi arányszámot biztosító tradicionális családmodellre volt szükség, hiszen csak

¹³¹ Bene (2007) 12.

így lehetett elkerülni a kihalást. Az evolúciós beszédmód szerint: csak a tradicionális családdal épülő magas termékenységgű népek maradtak fenn, a többiek kihaltak. Később azonban ez a családdal népesedési szempontból is problematikussá vált. A nyugati világban a 18. századtól kezdve csökkent a halandóság. Ebben a helyzetben a magas termékenységi ráta már népességgrobbanást és ezzel párhuzamosan számtalan gazdasági és társadalmi problémát eredményezett, úgymint szegénység, a környezet kizsákmányolása, erőszak, háború, gyarmatosítás. Tehát a modernizáció korai szakaszában a magas termékenységi ráta egyre súlyosabb problémát jelentett, a demográfiai közrossz egyik formájának a forrása és eredője volt.

Itt hívom fel a figyelmet arra a hibás fogalomhasználatra, amely szerint csak a bérért végzett munka számít munkának, míg a háztartás vezetése és a családtagokról való gondoskodás nem munka. Igyekszem kerülni ezt a hibás fogalomhasználatot, amiben a patriarchális tradicionalitás ugyanúgy hibás, mint a liberális feminizmus. Ezért különbséget teszek az otthon és a munkaerőpiacon dolgozó nők között, az előbbi láthatatlan és gondoskodó munkát végez, míg az utóbbi pénzért dolgozik. A társadalom számára az előbbi, vagyis a reprodukív munka (reproductive labour) ugyanolyan fontos, mint az utóbbi, jelesen a produktív munka (productive labour). Az egy másik kérdés, hogy a modernizáció vagy legalábbis a szélsőséges modernizáció ezt a tézist ideológiai okok miatt nem hajlandó elfogadni.

15.2. FEMINISTA CSALÁDMODELL

A népességgrobbanáson túl a nők is egyre elégedetlenebbek voltak a tradicionális és patriarchális családdal, amely egyrészt alárendelt pozíciót jelentett számukra, másrészt megfosztotta őket a munka és a közéleti aktivitás lehetőségétől. A szüfrazsettek éppen ezek érdekében emelték fel a szavukat. A feminista idea szerint a nemek nemcsak egyenrangúak, hanem egyformák is, s ezt a nézetet az élet minden területén érvényesítik, úgymint szavazati jog, munkavállalás, munkamegosztás stb. A feminista családdal arra az ideára épül, hogy a nő a

produkció területén mindenben képes helyettesíteni a férfit, miközben a férfi a reprodukció területén mindenben képes helyettesíteni a nőt. A feminista családmodell a nemek azonosságára épül, ahol mindkét fél ugyanannyi időben végez kereső és gondoskodó munkát.

A modernizáció során – a klasszikus feminizmus hatékony közreműködésével – a női munkaerő a reprodukció területéről átáramlott a munka világába, ahol a nők jól megállták a helyüket. Ezt felismerve később a tőke is támogatta a nők folyamatos munkavégzését. Ennek egyik járulékos következménye a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése. Ez az antinatalista (születést korlátozó) hatás a túlságosan magas termékenységgű társadalmak esetében kedvező, vagyis a feminizmus kezdetben népesedési szempontból is hasznos volt. Az egy másik kérdés, hogy a modernizáció második fázisában (a demográfiai átmenet harmadik szakaszában), vagyis az egyre alacsonyabb termékenységgű társadalmakban az antinatalista hatás már káros.

Sajnos abból a tényből, hogy a nők a munka világában egyenértékűek a férfakkal, nem következik, hogy a férfiak a reprodukció területén egyenértékűek lennének a nőkkel. Nemcsak arról van szó, hogy egy férfi nem lehet terhes, nem tud szülni és szoptatni, hanem természeténél fogva sem tudja a gyermekét olyan hatékonysággal és minőséggel gondozni, mint az anyja. Ráadásul a férfiak kevésbé találják meg az önmegvalósítást a gyereknevelésben, mint a nők. Így a reprodukció területén női „munkaerőhiány” alakult ki, aminek nyilvánvaló következménye a termékenységi arányszám további csökkenése, a népesség elöregedése és fogyása, azaz a harmadlagos demográfiai közrossz. Ezt az elméleti következtetést empirikus tanulmányok sokasága is megerősíti. Egy több országra kiterjedő tanulmány szerint a nők növekvő részvétele a munkaerőpiacon a termékenységi ráta csökkenésével jár, és ez a hatás a legerősebb a 20–39 éves nők körében.¹³²

A probléma veleje, hogy a radikális feminizmus nemcsak a nők egyenrangúságát hirdeti helyesen, hanem a nemek mechanikus azonosságát is tévesen. Ebből pedig szükségszerűen következik a család- és gyermekellenesség. Ez könnyen belátható. Minél több gyereket vállal

¹³² Bloom et al. (2009)

egy pár, annál inkább előtérbe kerül a férfi és a nő között meglevő biológiai különbség, hiszen ekkor az anya idejének egyre nagyobb részében reprodukív tevékenységet végez: terhes, szül, szoptat, gondozza a csecsemőt. A reprodukció folyamata felerősíti a nő másságát, ami pedig közvetlenül cáfolja a radikális feminizmus központi tételét.

A reprodukciót azonban a tőke és a gazdasági liberalizmus sem szívleli. Ugyanis egy sokgyermekes anya *általában* nem tud ugyanolyan teljesítményt nyújtani a munka világában, mint egy férfi vagy egy gyermektelen nő. Ez az összefüggés fordítva is igaz, minél kevesebb gyereke van egy nőnek, munkaerőként annál inkább egyenértékű a férfi munkaerővel. Ezért a modern feminizmus hallani sem akar a nőknek a gyermekvállalásban betöltött kitüntetett szerepéről. Ezt jól mutatják a következő idézetek Simone de Beauvoirtól (1969):¹³³

„A házasság visszataszító konvenció.” – „Míg le nem romboljuk a családot a család mítoszával együtt, a nők elnyomtatása fennmarad.” – „El kellene tiltani, hogy a nők egyedüli hivatása, szakmája lehessen a házasság.” – „Az úgynevezett, anyai ösztön nem létezik, legalábbis ami az emberi fajt illeti...” – „Egyetlen nőt sem szabad felhatalmazni arra, hogy otthon maradjon gyermeket nevelni... Azért nem szabad ilyen választás elé állítani a nőket, mert ha van ilyen alternatíva, túl sok nő fogja választani...” – „A magzat véletlen burjánzás az anyaméhben, léte nem igazolt” (idézi Fekete 1992).

Ezek persze kiragadott idézetek. Mindenesetre nem ismerek olyan feminista irányzatot, amely a nőket gyermekvállalásra buzdítja. Gabriele Kuby, keresztény író *A nemek forradalma* című könyvében ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Aki az anyaság hitelét lerontja, és az anyaságot rabszolgaságként állítja be és járattja le, az a fejszét a társadalom gyökerére helyezi. Ez a jobbára gyermektelen feministák műve. A feministák részéről csak gúny és megvetés irányul az anyák felé, és szisztematikusan aláássák azok egzisztencia-feltételeit” (Kuby 2008: 193).

¹³³ Wikipedia: Simone de Beauvoir

A fentiek miatt a nők joggal érzik úgy, hogy a feminizmus nem a nőt, hanem a gyermektelen és „férfiasított” nőt egyenlősíti a férfival. Ez azonban számukra nem lelkesítő alternatíva. *„Minket nem motivál a nők férfivá válásának programja.”*¹³⁴ Nyilvánvalóan egy dolog az emancipáció és a jogi egyenlőség, illetve egy másik dolog a nemek azonosságának a tézise, különös tekintettel a reprodukcióra. Ellentétben a radikális feminista nézetekkel, a nemek emancipációja úgy is megvalósítható, ha elismerjük azt az egyébként triviális igazságot, hogy a nemek különböznek egymástól.

Az elavult tradicionális családmodellnek és az utópikus jellegű feminista családmodellnek ütközése során különböző családmodellek alakultak ki, amelyek különbözőképp osztályozhatók.¹³⁵ A továbbiakban az amerikai, skandináv és kelet-európai családmodellt tekintem át.

15.3. AMERIKAI CSALÁDMODELLEK

A többes szám arra utal, hogy az amerikai családmodellnek történetileg három formája alakult ki: tradicionális, klasszikus és kétkeresős. Első lépésben vizsgáljuk meg, hogyan alakult az amerikai fehér nők termékenysége és munkavállalása az 1800-as évektől. A rabszolgaság miatt a fekete nők speciális helyzetét nem vizsgálom. Az elmúlt kétszáz évben folyamatosan nőtt a férjezett fehér nők munkavállalási aránya, és szinte folyamatosan csökkent termékenysége (lásd 28. ábra). Mindkét folyamat fontos megatrendet jelent az amerikai társadalomban. A trendek közötti fordított jellegű korreláció nyilvánvaló, ennek ellenére az oksági összefüggést statisztikailag nehéz bizonyítani. Mindamellett azzal a hipotézissel élek, hogy a növekvő munkavállalás egyik – de nyilvánvalóan nem az egyetlen – oka a termékenység csökkenésének.

¹³⁴ Major (2017)

¹³⁵ Roussel (1992); Hantrais (1997); Mustynska (2004)

<i>Évtizedek</i>	<i>Férjezett fehér nők munkavállalási aránya (Goldin, 1993¹) [%]</i>	<i>Fehér nők termékenysége (Haines 2008²) [gyerek/nő]</i>
Tradicionalis amerikai családmódel		
1800	1 (becsült adat)	7,04
1810	1,1 (b. a.)	6,92
1820	1,2 (b. a.)	6,73
1830	1,3 (b. a.)	6,55
1840	1,4 (b. a.)	6,14
1850	1,5 (b. a.)	5,42
1860	1,6 (b. a.)	5,21
1870	1,7 (b. a.)	4,55
1880	1,8	4,24
1890	2	3,87
1900	3	3,56
1910	5	3,42
1920	7	3,17
Nők választójoga		
Klasszikus amerikai családmódel		
1930	10	2,45
1940	15	2,22
1950	20	2,98 !
1960	30	3,53 !
1970	39	2,39
1980	50	1,77
Kétkeresős amerikai családmódel		
1990	60	2,00 !
2000	60 (b. a.)	2,05
2010	60 (b. a.)	1,93 ³
2018	60 (b. a.)	1,73 ⁴

¹ Goldin (1993)² Haines (2008)³ Wikipedia: Demographics of the United States⁴ Wikipedia: Demographics of the United States

28. ábra. Az amerikai fehér nők foglalkoztatottsága (2. oszlop) és termékenysége (3. oszlop) és 1890-től. A ! azokat az évtizedeket mutatja, amelyekben nőtt a termékenységi ráta. Az adatok forrása: Haines (2008) és Goldin (1993).

Az adatsorhoz három különböző amerikai családmodell rendelhető: a tradicionális (1920-ig), a klasszikus (1920–1980) és a kétkeresős amerikai családmodell (1980-tól).

(i) 1800-ban a férjezett a fehér amerikai nők vezetik a háztartást és gondoskodó munkát végeznek. Száz évvel később a férjezett nőknek még mindig csak a 3%-a dolgozik a munka világában, ugyanakkor az arányuk elkezd emelkedni. 1920-ban a férjezett nők 7%-a dolgozik a munkaerőpiacon. 1800-ban a fehér nők hetes termékenységi rátája éppen megegyezik az ember biológiai reprodukciós kapacitásával, vagyis a házaspárok, követve a kereszténység pronatalista elvárásait, nem használtak fogamzásgátló eszközöket. Az évszázad végére a nők termékenységi arányszáma megfeleződött, miközben a munkavállaló nők aránya alig nőtt. Ez arra utal, hogy a nők termékenységi arányszámát egyéb modernizációs folyamatok – urbanizáció, gyermekhalandóság csökkenése, a gyermekek minőségi nevelése és tanítása – is csökkentik. Továbbá ez azt is jelenti, hogy a nők elkezdtek korlátozni a saját reprodukciós potenciáljukat, vagyis fogamzásgátló módszereket használtak. 1920-ra a fehér nők termékenysége 3,17-re csökken. Az amerikai tradicionális családmodell szerint is a férfi keres és uralkodik, az eltartott nő pedig gondoskodik a családról.

(ii) Amerikában a nők 1920-ban kaptak választójogot; így a nők alárendeltsége a társadalomban és a családban elvileg megszűnt. Azaz a tradicionális családmodell elvileg átalakult a klasszikus amerikai (és angolszász) családmodellé. Ettől kezdve a családfenntartó férfi elvileg már nem családfő, miközben továbbra is a férfi az eltartó és a nő a gondoskodó. A jogi emancipáció persze lassan tudatosodott a társadalomban. Mindenesetre elkezdett kialakulni egy új formája a nemek viszonyának, valamint a társadalmi és a családi munkamegosztásnak.

1920-tól a munkabérért dolgozó férjezett fehér nők aránya folyamatosan emelkedett, és 1940-re elérte a 15%-ot, 1950-re a 20%-ot. Ezt követően évtizedenként 10%-ot emelkedett, és 1980-ra elérte az 50%-ot. Ezzel párhuzamosan a termékenységi ráta tovább csökkent, és 1940-ben már 2,22 gyerek/nő. Az USA 1941 és 45 között háborúzó fél, a férfiak távolléte nyilvánvalóan befolyásolta mindkét adatsort. A második világháború utáni két évtizedben a nők, megtörve a korábbi

trendet, váratlanul több gyereket vállaltak. Ez a baby boom kora, amely a női munkavállalás növekedése mellett ment végbe – legalábbis 1940-hez viszonyítva –, ami azt mutatja, hogy a termékenységi rátát számos más tényező is befolyásolja. Az 1960-as évek után a termékenység újra csökken, miközben a női munkavállalás rendületlenül nő, átlagban évente 1%-kal.

(iii) 1980-ra a férjzett nőknek már a fele munkabérért dolgozik, miközben a termékenységi arányszám soha nem látott minimumra, 1,77-re csökken. Később azonban a termékenységi értékek elérték az ideálisnak tekinthető kettes értéket. Jelenleg az USA-ban a termékenységi arányszám 1,9-es érték körül hullámzik.¹³⁶ Az elmúlt évszázadban a férfiak gazdasági aktivitása alig változott, és az 1890-es 85%-ról 1990-re 78%-ra csökkent.¹³⁷

Az adatok azt mutatják, hogy csak a férj keresetére épülő klasszikus angolszász mintát követő családok száma folyamatosan csökkent, és ma már a kisgyermekes anyák többsége is „dolgozik”, azaz jövedelemszerző tevékenységet folytat. Például 1975-ben a 3, 6 és 18 évesnél fiatalabb gyerekekkel rendelkező nők munkavállalási aránya rendre 34, 39 és 55%, ugyanezek az arányok 1990-ben 54, 58 és 67%; 2007-ben pedig 60, 63 és 71%.¹³⁸ Tehát napjainkra az USA-ban – és más angolszász országokban is – többségbe került a kétkeresős családmódel, ugyanakkor a klasszikus egykeresős angolszász családmódel mint fontos „kisebbség” van jelen.

Az elmúlt évtizedben az angolszász országok termékenységi arányszámai jelentős mértékben csökkentek. Bár a fejlett és modern ipari országok között még mindig az angolszász országok rendelkeznek a legjobb termékenységi mutatókkal, az világosan látszik, hogy ezek az társadalmak rossz irányba tartanak, hiszen minden országban csökkent a termékenységi ráta. Továbbá az is látszik, hogy az elmúlt öt évben a csökkenés nagyobb mértékű volt, mint a korábbi öt évben. A termékenységi ráta gyors csökkenésének az okát nyilvánvalóan nem könny-

¹³⁶ Haines (2008)

¹³⁷ Goldin (1993)

¹³⁸ TED (2009)

	<i>TTA 2010- ben</i>	<i>TTA 2015- ben</i>	<i>TTA 2020- ban</i>	<i>Változás/10 év</i>
Amerikai Egyesült Államok	2,0	1,9	1,7	-0,3 gyerek/nő
Ausztrália	1,9	1,9	1,7	-0,2 gyerek/nő
Egyesült Királyság	1,9	1,9	1,6	-0,3 gyerek/nő
Írország	2,1	2,0	1,8	-0,3 gyerek/nő
Kanada	1,7	1,6	1,5	-0,2 gyerek/nő
Új-Zéland	2,1	1,9	1,8	-0,3 gyerek/nő

29. ábra. Termékenységi ráta az angolszász országokban;
értéke jelentős mértékben csökkent az elmúlt évtizedben.

Forrás: PRB (2010, 2015 és 2020)

nyű azonosítani, illetve bizonyítani. Véleményem szerint ennek okát a modernizáció egyre szélsőségebb formájában, jelesen a radikális feminizmus és a gender-ideológia térnyerésében találhatjuk meg. Az angolszász világban ezek az antinatalista jellegű ideológiák és mozgalmak egyre nagyobb befolyásra tesznek szert. Ennek pedig természetes következménye a termékenységi ráta csökkenése.

15.4. SKANDINÁV CSALÁDMODELL

A skandináv családmodell valósítja meg leginkább a feminizmus elveit és előírásait. Emellett az északi országokban kialakult jóléti állam a családpolitikai intézkedések kiterjedt rendszerét biztosítja, beleértve a részmunka és a távmunka támogatását is. A társadalmi cél nyilvánvalóan az, hogy a nők össze tudják egyeztetni a munkavállalást átlagban a két gyermek vállalásával. Praktikus szinten a feminizmus és a távmunka között pozitív kölcsönhatások vannak, miközben elvi szinten ellentétek is felmerülnek. Vizsgáljuk meg részletesebben a svéd helyzetet.

A svéd termékenységi arányszám változása fő vonalaiban hasonló a világtendenciához. 1900-ban a termékenységi ráta még 4 gyerek/nő, majd folyamatosan csökkent, minimális értékét 1934-ben éri el 1,7-nél, ami a világon akkor ismert legalacsonyabb értékek közé tartozott.

Ez egy drámaian alacsony érték, hiszen a halandóság akkoriban sokkal magasabb volt, mint napjainkban. Ebben az alacsony értékben nyilvánvalóan benne van a világgazdasági válság hatása, s talán a munkaadók és a munkavállalók közötti súlyos konfliktus, amely ezekben az években az országot jellemezte (lásd Saltsjöbadeni Megállapodás, 1938). Ezután a gazdaság növekedésével és a világháború rendkívüli hatásával párhuzamosan a termékenység újra nő, és 1947-ben éri el a csúcspontját 2,5-ös értéknél. Majd a paraméter értéke újra csökkent, és a következő minimumot 1982-ben érte el 1,6-os termékenységnél. Ezután a termékenységi arányszám sokáig (2015-ig) ebben a tartományban hullámzott, nem emelkedett 2,09 (1992) fölé, és nem csökkent 1,50 (1990) alá.¹³⁹ Az utóbbi öt évben a szülési szokások drámai ütemben csökkennek.

A fentebb említett statisztikai adatokat a következőképp értékelhetjük. Svédországban kezdetben a keresztény európai tradicionális családmodell az érvényes, vagyis a férfiak a pénzkeresők, míg a nők vezetik a háztartást, és ezzel párhuzamosan magas a gyermekvállalás. Később a nők jogilag egyenlővé válnak (1921) a férfikkal, majd egyre nagyobb számban léptek be a munka világába, ezzel párhuzamosan folyamatosan csökken a termékenységi ráta. Először a háború, majd a svéd jóléti állam (1960-es évektől) és benne a svéd családmodell kialakulása állította meg a termékenységi arányszám csökkenését.

A skandináv családpolitika központi eleme, a magas szintű gyermekgondozó (bölcsőde, óvoda, gyermektáborok) és nevelő rendszer, amely minden család számára könnyen és olcsón elérhető. Ez jelentős mértékben csökkenti a gyermekek gondozásához és neveléséhez szükséges feladatok mennyiségét. A svéd állam és társadalom azt is elvárja, hogy a szülési szabadság egy részét a férj vegye ki (paternity leave). A skandináv családmodellben – a magyar rendszerrel összehasonlítva – az anya csak rövid ideig maradhat otthon a szülést követően. Ennek pedig az az oka, hogy a skandináv családtámogatási rendszer nem akarja hosszabb időre kivenni az anyákat a munkából, hanem arra törekszik, hogy a nők egyszerre tudjanak dolgozni és gyereket nevelni. Ennek egyik bevált módja a részállások széles körű alkalmazása. Fel-

¹³⁹ Wikipedia: Demographics of Sweden

tételezem, hogy a részállásban dolgozó nő több munkát végez otthon, mint a teljes állásban dolgozó férje, s ebben az értelemben a részállás a reprodukciós érdekek irányába tett jó kompromisszumnak tekinthető. (Ellenkező esetben a férfiak kettős terheléséről és kizsákmányolásáról beszélhetünk.) A részmunka és a távmunka eredményeként a skandináv családmodell egy olyan kevert modell felé tolódik el, amelyben a nő lényegesen aktívabb a reprodukcióhoz kapcsolódó tevékenységekben, mint a férfi. Újabban kísérleteznek a munkaidő hosszának korlátozásával is, pl. Svédországban kipróbálták a 6 órás munkaidőt, de túlságosan drágának bizonyult.¹⁴⁰ Ezek a jó „reprodukciós kompromisszumok” szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a svéd termékenységi ráta sokáig a legjobbak között volt Európában. Az elmúlt évtizedben azonban a szülési szokások drámai ütemben csökkentek.

	<i>TTA 2010- ben</i>	<i>TTA 2015- ben</i>	<i>TTA 2020- ban</i>	<i>Változás/10 év</i>
Dánia	1,8	1,7	1,7	-0,1 gyerek/nő
Izland	2,1	1,7	1,7	-0,4 gyerek/nő
Finnország	1,9	1,6	1,4	-0,5 gyerek/nő
Norvégia	2,0	1,8	1,5	-0,5 gyerek/nő
Svédország	1,9	1,9	1,6	-0,3 gyerek/nő

30. ábra. Termékenységi ráta a skandináv országokban;
értéke drámai mértékben csökkent az elmúlt évtizedben.

Forrás: PRB (2010, 2015 és 2020)

Ezt a táblázatot összeállítva magam is megdöbbentem a csökkenés mértékén és sebességén. Bár a skandináv családmodellnek jó a reputációja, ugyanakkor a jelenlegi termékenységi adatok jelentősen elmaradnak az ideális 2,1-es termékenységi arányszámtól, sőt az angolszász országok termékenységi rátájától is. Finnország és Norvégia fertilitása már nem is a jó, hanem a közepes tartományban van, és a ráta csökke-

¹⁴⁰ Index (2017)

nésének a mértéke kimondottan ijesztő. Ráadásul ezek a termékenységi arányszámok a valóságos helyzetnél lényegesen jobb képet mutatnak.

Egyrészt a skandináv országokban magas a bevándorlók aránya, akiknek a magasabb termékenységi arányszáma javít a végső termékenységi arányokon. Azaz az őshonos skandinávoknak a termékenységi arányszáma még a táblázatban látható értékeknél is alacsonyabb. Az őshonos skandinávok valódi termékenységét a bevándorlók arányának és termékenységi rátájának az ismeretében tudjuk kalkulálni. A migrációs háttérű emberek száma Svédországban 2,4 millió és arányuk 24% (2017), Izlandon 10,6% (2017), Dániában 13,1% (2017), Norvégiában 13% (2015), Finnországban 5,5% (2013).¹⁴¹ Ha feltesszük, hogy a bevándorló háttérű emberek termékenysége 2,0 és 3,5 között változik, akkor az őshonos skandinávok termékenységi rátája 1,0 és 1,67 közötti intervallumban mozog (lásd 31. ábra), ami még európai viszonylatban is alacsony értéknek tekinthető. Bármit is gondoljunk a bevándorlásról, az biztos, hogy az őshonos lakosság ilyen alacsony termékenységi rátája rossz. Ez ugyanis azt jelenti, hogy gyors ütemben csökken az őshonos újszülöttek száma, akik meghatározó szerepet játszanak a bevándorlók gyerekeinek az asszimilálásában.

Másrészt a skandináv családmódel – ellentétben a feminista ideológia elvárásaival – nagymértékben alkalmazza a távmunkát és a részálást. Például a dániai nők esetében a részmunka aránya 40%, míg Magyarországon ez az érték 6%.¹⁴² Ezekben a munkakörökben döntően nők dolgoznak, így a skandináv családmódel a valóságban egy olyan kevert módel felé tolódik el, amelyben a nők lényegesen aktívabbak a reprodukcióhoz kapcsolódó tevékenységekben, mint a férfiak. S végül a skandináv családmódel mögött ott áll a jóléti állam, amely hihetetlen mennyiségű pénzt költ ennek a családmódelnek a fenntartására. A szegényebb kelet-európai országok számára a skandináv családmódel ezért is követhetetlen, azon túl, hogy nem is méltó a követésre.

¹⁴¹ Wikipedia: Demographics of Sweden, Iceland, Denmark, Norway and Finland

¹⁴² Eurostat (2015)

<i>Őshonos nők (aránya)</i>	<i>Bevándorlók: TTA = 3,5</i>	<i>Bevándorlók: TTA = 3,0</i>	<i>Bevándorlók: TTA = 2,5</i>	<i>Bevándorlók: TTA = 2,0</i>	<i>Összesített termékenység (gyerek/nő)</i>
Izland (89%)	1,48*	1,54	1,6	1,67	1,7
Dánia (87%)	1,44	1,51	1,59	1,66	1,7
Svédország. (76%)	1,0	1,17	1,32	1,5	1,6
Norvégia (87%)	1,2	1,28	1,36	1,43	1,5
Finnország (94%)	1,27	1,3	1,34	1,37	1,4

31. ábra. Az őshonos skandinávok kalkulált termékenysége; feltéve, hogy a bevándorlók termékenységi aránya 3,5; 3,0; 2,5; és 2,0 gyermek/nő.

Például a *-gal jelölt érték a következő számítás eredménye: 890 őshonos izlandi nő * 1,48 gyermek/nő + 110 Izlandra bevándorolt nő * 3,5 gyermek/nő = 1702 gyermek/1000 nő = 1,7 gyermek/nő. Tehát az 1702 Izlandon született gyerek közül 1317 őshonos izlandi, míg 385 bevándorló hátterű.

Forrásmegjelölés a főszövegben.

15.5. KELET-EURÓPAI CSALÁDMODELL

A posztkommunista országokban kétkeresetre és a nők gondoskodó munkájára épülő poszt-tradicionális jellegű hierarchikus családmodell alakult ki, ami a legrosszabb kombinációja a tradicionális és a feminista családmodelleknek. Csak annyiban feminista, hogy a férj a keresetéből nem képes eltartani a feleségét és a családját, s így a nőnek is jövedelmet kell szereznie. Ugyanakkor ez a családmodell ahhoz még eléggé patriarchális, hogy a férj ne vegyen részt a háztartással és a családdal kapcsolatos feladatok végrehajtásában. Tehát ez egy olyan kétkeresős családmodell, amelyben elsősorban a nő feladata a háztartásvezetés és a gyermeknevelés.

	<i>TTA 2010- ben</i>	<i>TTA 2015- ben</i>	<i>TTA 2020- ban</i>	<i>Változás/10 év</i>
Bulgária	1,6	1,5	1,6	0 gyerek/nő
Csehország	1,5	1,5	1,7	+0,2 gyerek/nő
Lengyelország	1,4	1,3	1,4	0 gyerek/nő
Magyarország	1,3	1,4	1,5	+0,2 gyerek/nő
Oroszország	1,5	1,8	1,6	+0,1 gyerek/nő
Románia	1,3	1,3	1,4	+0,1 gyerek/nő
Szlovákia	1,4	1,4	1,5	+0,1 gyerek/nő
Ukrajna	1,5	1,5	1,3	-0,2 gyerek/nő

32. ábra. Termékenységi ráta az európai posztkommunista országokban.

Csak Ukrajnában csökkent a termékenységi ráta értéke az elmúlt tíz évben.

Forrás: PRB (2010, 2015 és 2020)

Ahogy a 32. ábra is mutatja, a kelet-európai termékenységi értékek szinte mindenhol emelkedtek az elmúlt évtizedben, aminek két alapvető oka lehet. Egyrészt a kommunizmus gazdasági és demográfiai összeomlását általában követő spontán korrekció; másrészt ezek az országok elkezdtek pronatalista családpolitikát folytatni. A 2020-as kelet-európai értékek már nem sokkal maradnak el a skandináv értékektől.

Érdekes, hogy az Angliában élő kelet-európai nők több gyereket vállalnak, mint saját hazájukban. Például 2011-ben itthon 100 magyar anyától 123 gyermek született, Londonban viszont 163, ugyanez az arányszámok a lengyelek esetében 125 és 213. Mindez azt mutatja, hogy a kelet-európai nők valójában több gyereket szeretnének, de ezt a szándékukat hazájukban nem tudják megvalósítani.¹⁴³

¹⁴³ Élő (2017)

15.6. DÉL-EURÓPAI CSALÁDMODELL

Európában, sőt a világban a legrosszabb termékenységi adatokkal a dél-európai országok régiója rendelkezik. Ebben a halmazban az 1,8-as alban érték kimagasló, de ez könnyen magyarázható az ország tradícionális jellegével. A másik végletet a kommunizmust elkerülő gazdag és modern (olasz, spanyol és görög) országok jelentik, ahol a termékenységi értékek a legalacsonyabbak, és csökkennek. A két véglet között találhatók a modern, de szegény posztkommunista országok, ahol a szülési szokások emelkednek. Szlovénia értéke például európai viszonylatban is jó. A dél-európai posztkommunista országok szülési szokásainak az emelkedése ugyanazokkal az okokkal magyarázható, mint a kelet-európai posztkommunista országok esetében.

A gazdag dél-európai országokban tapasztalható lassú termékenységszökkenésnek – a modernizáció általános antinatalista hatásán kívül – nincs speciális oka. Ezekben az országokban egyébként nagyon sokáig magas volt a termékenység, például Olaszországban először 1977-ben csökkent a termékenységi ráta 2,1 gyerek/nő érték alá. Szemben az Egyesült Királysággal, ahol 1918, majd 1927–43 között is kisebb a TTA, mint 2,1; Franciaországban is ez a helyzet 1915–19 között. Tehát a lassabban és a családi szerepeket illetően konzervatívabb keretek között modernizálódó Olaszországban és Dél-Európában a termékenység sokáig magasabb, mint Nyugat-Európában. Napjainkra azonban a viszony megfordult, és a gazdag dél-európai országokban alacsonyabb a termékenység. Ez úgy is magyarázható, hogy a tradíció ereje és befolyása napjainkra elgyöngült ezekben az országokban, miközben a modern állam pronatalista támogatása még nem alakult ki.

<i>Nem-posztkommunista országok</i>	<i>TTA 2010-ben</i>	<i>TTA 2015-ben</i>	<i>TTA 2020-ban</i>	<i>Változás/10 év</i>
Görögország	1,5	1,3	1,4	-0,1 gyerek/nő
Olaszország	1,4	1,4	1,3	-0,1 gyerek/nő
Portugália	1,3	1,2	1,4	+0,1 gyerek/nő
Spanyolország	1,4	1,3	1,3	-0,1 gyerek/nő
<i>Posztkommunista országok</i>				
Albánia	1,6	1,8	1,8	+0,2 gyerek/nő
Bosznia-Hercegovina	1,2	1,2	1,3	+0,1 gyerek/nő
Horvátország	1,5	1,5	1,5	0,0 gyerek/nő
Szerbia	1,4	1,6	1,5	+0,1 gyerek/nő
Szlovénia	1,5	1,6	1,6	+0,1 gyerek/nő

33. ábra. Termékenységi ráta a dél-európai országokban. A táblázat felső részében a nem-posztkommunista (többnyire gazdag), míg az alsó részében a posztkommunista (többnyire szegény) dél-európai országok termékenysége látható. Forrás: PRB (2010, 2015 és 2020)

A dél-európai (és kelet-európai) országok közös sajátossága a rossz poszttradicionális családmodell, amely megnyomorítja a nőket. Ellenértben a klasszikus angolszász családmodellel, amely a tradicionális és a feminista családmodell jó tulajdonságait (férfi családfenntartó, de a felek egyenlők) egyesíti, addig a kelet- és a dél-európai családmodell ezeknek a modelleknek a rossz tulajdonságait (csak a nő gondoz, de mindketten keresők) kombinálja.

16. FEJEZET

Szexuális forradalom

A hatvanas években kezdődő szexuális forradalom nyíltan támadta, majd lebontotta a keresztény alapokon álló szexuális normarendszert és értékrendet. Elmúlt hatvan év, két generáció és így ma már sok tapasztalattal rendelkezünk a szexuális forradalom hatásairól és következményeiről. Felmerül a kérdés, hogy a forradalom hogyan hatott a társadalom és az emberek életére, illetve a születési számokra? Michel Houellebecq, aki a szexuális forradalom gyermekének is tekinthető, a mozgalom árnyoldalait hangsúlyozza. Szerinte a szexuális forradalom révén kialakult társadalom nemcsak a reprodukcióval, hanem az emberek boldogságával sem egyeztethető össze.

16.1. SEXUÁLIS NORMÁK ÉRTELMEZÉSE

A tradicionális társadalomban a normákat nem lehetett megkérdőjelezni, mert azokat a vallás és a hagyomány – vagyis az evolúciós siker – szentesítette. A modern társadalmakban azonban minden norma megkérdőjelezhető, hiszen elvileg minden norma javítható. Ennek ellenére sohasem tudhatjuk, hogy a körülmények változása miatt van szükség a normák reformjára, vagy a változásokat csak a dezertáló racionalitás diktálja, mivel az egyén ki akar szabadulni a számára értelmetlen szabályok uralma alól.

Joseph Daniel Unwin (1934) történész és antropológus részletesen vizsgálta a szexuális normák és a társadalom virágzása közötti kapcsolatot. A brit szerző 86 civilizált – sumer, görög, római, mór – és kevésbé civilizált társadalmat tanulmányozott és minden esetben ugyanarra az eredményre jutott. *„A múltban különböző kultúrák emelkedtek fel a világ*

különböző pontjain, virágoztak, majd lehanyatlottak. Minden egyes esetben a társadalom a történelmi felemelkedés útját az abszolút monogámia állapotában kezdte.”¹⁴⁴ Kutatásai szerint a szexuális szokások liberalizálása a kultúra és a társadalom hanyatlását eredményezte legkésőbb három generáción belül. Az antropológus rámutatott arra, hogy a szigorú szexuális szabályokat nehéz fenntartani, mert az emberek ezeket elnyomásként élik meg, és a lebontásukért küzdenek. Az engedmények azonban mindig a „társadalmi energia” csökkenését eredményezik, aminek a negatív hatásai lassan alakulnak ki és három generáció alatt válnak teljesen nyilvánvalóvá.¹⁴⁵

Megjegyzem, hogy a szexuális szabályok liberalizálása nemcsak a rejtélyes „társadalmi energiát”, hanem a termékenységet is csökkenti, amely demográfiailag roppantja meg a civilizációkat. Vegyük figyelembe, hogy régen a magas halandóság miatt a társadalom egyszerű reprodukciójához is nagyon magas termékenységre, akár négy-öt gyerekre is szükség volt. Napjainkban már két gyerek is elég lenne a reprodukciós szintű termékenységhöz, de már ennyi gyerek sem születik, többek között éppen a szexuális forradalommal együttjáró értékrendváltás miatt.

A kereszténység nagyon szigorúan szabályozta a szexualitást, mivel csak házasságban és csak gyereknemzés céljából engedélyezte. Az emberek azonban nem csak gyereknemzés esetében és nem csak házasságban akarják élvezni a szexet. Ezért a gyakorlatban ezt a normát sohasem lehetett teljes mértékben betartatni, de magát a normát a szexuális forradalom előtt nem kérdőjelezték meg a nyugati világban. A szexuális forradalom nemcsak azt jelentette, hogy fiatalok lázadtak a szexualitást korlátozó szabályokkal szemben, hanem egyben azt is, hogy minden korlátozó szabály ellen lázadtak. *„Hittünk abban, hogy az ember jó, hogy képes lenne kormányozni saját magát, ha a rendszer nem akadályozná ebben. Mindent le akartunk vetkőzni, ami korlátozható, kipróbáltunk mindent, ami szabadságot jelentett a korlátozó szabályok alól, legyen az szex, drog vagy politikai fanatizmus”* – mondta Daniel Cohn-Bendit.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Unwin (1934) x

¹⁴⁵ Krúdi (2018) 282.

¹⁴⁶ Bohács (2005)

16.2. MICHEL HOUELLEBECQ ÉLETE

Érdemes röviden kitérni Michel Houellebecq gyerekkorára, ami jól példázza, hogy a szexuális forradalom értékei nem illeszthetők össze a családi élettel és a gyermekneveléssel. Az író 1956-ban született a francia Réunion szigeten. Anyja Lucie Ceccaldi algériai születésű, korszikai származású francia orvos, apja René Thomas síoktató és hegyi túravezető.

A kis Michael öt hónapos korától 1961-ig az anyai nagymamájával Algériában élt. A weboldalán rosszkedvűen állítja, hogy a szülei „gyorsan elvesztették érdeklődésüket a létezésével kapcsolatban”, még gyermekkori fénykép sincs róla. 1964-ben – négy évvel a fiatalabb lány féltestvére születése után – az aneszteziológus anyja Franciaországba küldte az apai nagymamájához. Az egyébként kommunista érzelmű nagymama leánykori neve volt a Houellebecq, amit a szerző később felvett. Ez idő alatt az anyja Brazíliába ment, hogy a hippik életét élje az újdonsült barátjával.

A fiatal Michel középiskolai tanulmányait, bentlakásos diákként, folytatta Párizsban. Az itt szerzett rossz tapasztalatai később számos könyvében megjelennek. 1980-ban (24 évesen) megszerezte az agrármérnöki diplomát. Még ebben az évben megházasodott. Nem talált munkát, és nehéz anyagi körülmények között élt. 1981-ben megszületett a fia, Étienne. Hamarosan elvált, depresszióba esett, és verseket kezdett írni. 1998-ban újránősült; de ez a házassága is tönkrement. A házasságot a teljes magányra adott válaszreakciónak tekintí. Egy gyereke van, többet pedig nem szeretne. „*Inkább egy kutya, mert annak a vágyait könnyebb kielégíteni*” – mondja.¹⁴⁷

A francia szerző a Kiábrándult Értelmiségi mintatípusa, aki mindenben csalódott és embergyűlölő. Houellebecq minden műve a szex és a szerelem kérdése körül forog: „*Csak a szerelem teszi lehetővé, hogy földi létezésünk elviselhető legyen*” – írja a *Szerotonin*-ban. Bár mindenki a szerelmet akarja, de minden szerelmi kapcsolat bukásra van ítélve

¹⁴⁷ Aprobuba (2013a)

korunkban. A szerelem és a boldog párkapcsolat lehetetlensége – látszólag paradox módon – éppen a szexuális forradalom következménye.

A szexuális forradalomban a hangsúly a keresztény és tradicionális értékek kritikáján van, ennek ellenére a forradalom is megfogalmaz egy ideáltipikus képet a stabil párkapcsolathoz vezető útról.

„Az ifjúságom idején érvényben levő szerelmi modell szerint (...) a kora kamaszkorhoz köthető szexuális csapongást követően a fiatalok kizárólagos, szigorú monogámiára épülő szerelmi kapcsolat mellett kötelezték el magukat, amelyben már nemcsak a szexuális, hanem a társas tevékenység is belépett a képbe (...). Ezek a kötődések ugyan korántsem voltak véglegesek, de a szerelmi kapcsolat inaséveiként, szakmai gyakorlatként lehetett rájuk tekinteni (...). A változó időtartalmú (...), eltérő mennyiségű szerelmi kapcsolatok (...) arra szolgáltak, hogy valamiféle végső megdicsőülést jelentő, egyetlen kapcsolatba torkolljanak, amelynek házastársi és végleges jellege lesz, és a gyermekek nemzésén keresztül a családalapításhoz vezet” (Houellebecq 2016: 18).

Ez az idealizált séma azonban csak illúzió, a szexuális forradalom által kialakított valóság egészen más. Ennek az idealizált modellnek minden szakasza: ismerkedés, elköteleződés, stabil párkapcsolat, gyermekvállalás és nevelés válságban van. Houellebecq tézisregényei pedig ezeket a válságjelenségeket veszik sorba és mutatják be.

16.3. KÉNYSZERŰ CÖLIBÁTUS

A harcmező kiterjesztése (2016/1994) című könyv az ismerkedés nehézségeiről értekezik, különös tekintettel a csúnya emberek helyzetére. A regény egy mindvégig névtelenségben maradó, harmincéves párizsi informatikus életének néhány hónapjáról szól. A főszereplő új számítógépes programok használatára tanítja a minisztériumi dolgozókat egy hozzá hasonlóan egyedülálló munkatársával (Tisserand-nal). Együtt járják az országot, és társa a bőséges szabadidejében megpróbál nőekkel ismerkedni.

„Az a baj Raphaël Tisserand-nal – és valójában ez személyiségének alapvonása is –, hogy borzasztóan csúnya. Olyan csúnya, hogy a nők visszahőkölnek a láttán, és soha nem sikerül egyet sem ágyba vinnie. Pedig próbálkozik ő, belead apait, anyait, de nem megy a dolog. A nők egyszerűen nem kérnek belőle” (Houellebecq 2016: 62).

A sikertelen próbálkozások és csalódások a főhős társát végül nem gyilkosságba – bár közel áll hozzá –, hanem öngyilkosságba kergetik. A narrátor szerint a modern liberális társadalomban a pénz, vagyis az első differenciáló rendszer mellett létezik egy második differenciáló rendszer is: a szex. E két rendszer egymástól teljesen független, miközben működési elvük ugyanolyan kegyetlen.

„Egy tökéletesen liberális gazdasági rendszerben egyesek hatalmas vagyonokat halmoznak fel, mások munkanélküliségbe és nyomorba süllyednek. Egy tökéletesen liberális szexuális rendszerben egyeseknek változatos és izgalmas nemi élete van, mások maszturbációra és magányra kényszerülnek. A gazdasági liberalizmus a harcmező kiterjesztését jelenti, minden életkorban és minden társadalmi osztályra. Ugyanígy: a szexuális liberalizmus a harcmező kiterjesztését jelenti, minden életkorra és minden társadalmi osztályra” (Houellebecq 2016: 111–112).

A gazdasági és szexuális versenyből következik, hogy az emberek között nemcsak az anyagi jólétben, hanem a szexuális „jólétben” is rendkívül nagy különbségek keletkeznek. *„Gazdasági téren Raphaël Tisserand a győztesek táborába tartozik, szexuális téren a legyőzöttekébe. Vannak, akik mind a két területen győztesek, mások mind a két területen veszítenek. A vállalatok valósággal vetélkednek egyes fiatal diplomásokért, a nők valósággal vetélkednek egyes fiatalemberekért; a férfiak valósággal vetélkednek egyes fiatal nőkért; igencsak nagy a tolongás és a zűrzavar.”*¹⁴⁸ A könyv nem állítja azt, hogy napjaink Franciaországában a férfi–nő vi-

¹⁴⁸ Houellebecq (2016) 112.

szony válságban lenne, pusztán azt mondja, hogy a szexuális harcmezőn vannak vesztesek (Tisserand), akiknek a sorsát is érdemes bemutatni.

A szerző a szexuális egyenlőtlenségek csökkentésének a módját a hűségben látja. *„Egy olyan gazdasági rendszerben, ahol tilos az utcára tenni az embereket, úgy-ahogy mindenkinek sikerül megtalálnia a helyét. Egy olyan szexuális rendszerben, ahol tilos a házasságtörés, úgy-ahogy mindenkinek sikerül megosztania az ágyát valakivel.”*¹⁴⁹ *A monogámiát tehát Houellebecq nem vallási, hanem szekuláris és racionális megfontolások alapján javasolja.*

A könyv lényegében az incel (involuntarily celibate) témáját járja körül, ami szintén a kilencvenes években jelent meg. A rövidítés olyan férfiakat jelöl, akik hiába szeretnének szexuális kapcsolatot létesíteni, de folyamatos visszautasításban részesülnek. Ez a szexuális frusztráció gyűlöletbe és súlyosabb esetben erőszakba csap át. „Ebben a gondolatrendszerben a nő a férfi számára árucikk, és mint más javak, a nők megosztása körül is versenyhelyzet teremődik. Ebben a versenyben alulmaradnak az »ómegák«, akik a dominancia-sorrend végén helyezkednek el, mert sem anyagilag, sem szexuálisan, sem intellektuálisan, sem érzelmi és társas szempontból nem vonzóak. Abhelyett, hogy egyénileg keresnének megoldást nehézségeikre és fejlesztenék magukat, hogy vonzóvá váljanak a nők számára, elkezdik a nőket hibáztatni kudarcaikért” – mondja F. Lassú.¹⁵⁰

Ez az érvelés – legalábbis makroszempontból – hibás. Társadalmi szinten mindig lesznek „ómegák”, mivel mindig lesznek olyan férfiak, akik a populációban a legrondábbak, a legszegényebbek és a legkevésbé vonzóak. Tehát az egyéni megoldások keresése makroszinten nem oldja meg ezt a problémát.

A szexuálisan frusztrált férfiak egymást uszítják az interneten arra, hogy a sikertelenségüket megbosszulják. Néha ezekből az emberek-ből tömeggyilkosok lesznek. *„2014. május 23-án a dél-kaliforniai Santa Barbarában egy huszonkét éves fiú, Elliot Rodger tizenhárom embert megsebesített, hatot megölt, majd önmagával is végzett. Mielőtt ezt megtette, a Kifordult világom című önéletrajzi művében ő maga kalauzol minket végig*

¹⁴⁹ Houellebecq (2016) 112.

¹⁵⁰ Idézi Sas (2018a).

*azon a folyamaton, ahogyan jómódú, filmrendező apával büszkélkedő, érzékeny és okos fiúból gyűlölettel teli tömeggyilkossá vált.*¹⁵¹

A fentiek ellenpontja a tizenöt évvel később írt Szerotonin (2019) depressziós főhőse, akinek már libidója sincs a maximális dózisban szedett antidepresszánttól. Ellentétben a többi Houellebecq-hőssel, az ő világfájdalmát, mizantrópiáját és életuntságát már a szex alkalmi örömei sem enyhítik. A munkájától undorodó főhős felmond, és tekintélyes vagyonát felhasználva utazgat az országban. A számára korábban fontos embereket, többségében nőket meglátogatva többnyire csak megtört pályákat és kiegétt emberroncsokat talál.

16.4. AZ ELKÖTELEZŐDÉS NEHÉZSÉGE

A liberális séma azért sem működik, mert az emberek nem hajlandók arra, hogy egy életre elköteleződjenek egymás mellett. Ezért a fiatalok – és a nem annyira fiatalok – szerelmi kapcsolatai általában nem végződnek házassággal és családalapítással, amire az író műveiben számtalan példát ad. *„Az rögtön nyilvánvaló volt, hogy Aurélie-nek nem sikerült házastársi kapcsolatra lépnie senkivel, a futó viszonyok pedig egyre nagyobb undort ébresztettek benne, érzelmi élete pedig a visszafordíthatatlan és végleges katasztrófa felé araszolt.*”¹⁵²

A *Behódolás* főszereplője (François) szintén képtelen egyetlen nő mellett elköteleződni. Az egyetemen oktató irodalmár gyakran létesít szerelmi kapcsolatot a hallgatólányokkal. *„Ezek a szerelmi kapcsolatok nagyjából azonos mintát követve zajlottak le. A tanév elején kezdődtek... Azután a nyári vakáció végén, tehát az új szemeszter kezdetén a kapcsolat véget ért, és szinte mindig a lányok kezdeményezték a szakítást”* (Houellebecq 2015: 17). Nyilvánvalóan azért, mert rájöttek, hogy a férfival való kapcsolatuk minden perspektívát nélkülöz.

A könyv centrumában a főhősnek egy zsidó lánnyal, Myriammal évek óta húzódó kapcsolata áll. Myriam családja úgy dönt, hogy kíván-

¹⁵¹ Sas (2018b)

¹⁵² Houellebecq (2015) 19.

dorolnak Izraelbe, s így a nő döntési helyzetbe kerül: vagy a szüleivel távozik Izraelbe, vagy a férfival marad Párizsban. Ha François bármilyen jelét adta volna annak, hogy a lány számíthat rá, akkor Párizsban marad. Azonban a főhős képtelen volt elköteleződni mellette, és így lány a szüleivel együtt emigrált.

16.5. ÖNCÉLÚ SZESEXUALITÁS

Evolúciós értelemben a szex nemcsak direkt, hanem indirekt módon is hozzájárul a sikeres szaporodáshoz. Ugyanis a szexuális öröm megerősíti és stabilizálja a párkapcsolatot, amely így már jobban állja az együttéléssel és a gyermekek felnevelésével együtt járó stresszt és megpróbáltatásokat. Evolúciós értelemben tehát a szexuális öröm sem tekinthető öncélúnak, feltéve hogy túlmutat önmagán, és megerősíti a párkapcsolatot. Persze a szexualitás gyakorolható öncélúan, „egyszemélyes” kalandként, elszakítva nemcsak a szaporodástól, hanem a párkapcsolatra való törekvéstől is.

A *Csúcs*on (2017/2001) című regény fókuszában a szexturizmus áll, amely a gazdag francia középosztály számára az öncélú szexualitásnak egy ígéretes formája. *„Az utaztatással foglalkozó vállalatok célja, hogy meghatározott összeg ellenében meghatározott időre boldoggá tegyék az embereket. (...) Még szerencse, hogy léteznek a nemi szervek, és élvezet forrásai. (...) Hiszen mi lenne az élet, ha időnként nem jutnánk egy kis gyönyörhöz?”*¹⁵³

A regény a főszereplő, Michel apjának a halálával kezdődik. Gyorsan kiderül, hogy Michelnek se felesége, se gyereke nincs, ugyanakkor az egyedüllétet sem szereti. *„Az aggregénység az egyik legkellemetlenebb dolog az életben. Főleg utazás közben kínos.”*¹⁵⁴ A főszereplő Párizsban a Kulturális Minisztériumban dolgozik, a hivatalnokok szürke életét éli, és a munkája teljesen érdektelen számára. Életének egyetlen örömforrása a

¹⁵³ Houellebecq (2017)

¹⁵⁴ Houellebecq (2017) 1.

szex. A női főszereplő, Valérie egy szingli utazásszervező, aki a férfival ellentétben szereti a munkáját, amit egy nagyobb cégben végez.

A szereplők a Szex Paradicsomába utazva egy thaiföldi turistaúton ismerkednek meg egymással. Az utazás során – amely bővelkedik a különböző kiábrándult, kiégett és furcsa utasok szexuális szokásainak a leírásában – Michael és Valérie között is kialakul egy laza szexuális kapcsolat. Párizsban a kapcsolatuk elmélyül. A saját sikeres utazásukon felbuzdulva úgy döntenek, hogy létrehoznak egy olyan utazásszervező vállalkozást, amelynek a centrumában a szexturizmus áll. A kiégett és magányos francia középosztály gyorsan felfedezi ezeket az utakat, és a vállalkozás prosperál. Végül azonban a médiában is nyilvánosságot kap, hogy a cég lényegében szexutakat szervez, s ez megijeszti az anyacég vezetőségét. Közben a pár újra részt vesz egy ilyen thaiföldi úton, és úgy döntenek, hogy ebben a paradicsomi környezetben maradnak, és ott élik le az életüket. Ezt azonban megakadályozza egy iszlamista jellegű terrortámadás, amelyben Valérie is meghal.

Az olvasó nem érti, miért van szükség erre a váratlan és abszurd befejezésre. A szerző miért kapcsolta össze a szexturizmust az iszlamista jellegű terrortámadással? Mit akart ezzel mondani? Lehet a két dolog között valamilyen belső kapcsolat, vagy csak a kiszámíthatatlan véletlen hozta ezeket össze abszurd módon?

A regény hatalmas botrányt kavart. A szerzőre az iszlám fundamentalisták halálos ítéletet mondtak ki, sőt bíróság elé került fájgyűlöletre való uszítás vádjával, ugyanis az iszlámot „a legbutább vallásnak” nevezte. Nagy port kavart ügyéről később azt nyilatkozta, hogy azóta ezt a véleményét elfelejtette, s különben is felmentő ítélet született.

Érdekes, hogy 2002-ben, tehát egy évvel a mű megjelenése után Bali egyik sok turistát vonzó részén, Kutában valóban történt egy al-Kaida hátterű terrortámadás. A robbantásban 188, főként ausztrál és nyugat-európai turista halt meg.¹⁵⁵ Ennek és napjaink eseményeinek a fényében a terrortámadások egyre inkább elveszítik váratlan jellegüket, és a mindennapi élet részévé válnak.

¹⁵⁵ Origo (2002)

16.6. INSTABIL HÁZASSÁGOK

Napjaink Franciaországában a házasságoknak nagyrésze, hozzávetőleg a fele, válással végződik. Houellebecq regényeiben is csak elvétve jelennek meg stabil és boldog házasságok. A *Behódolásban* a főhős (François) szülei elváltak, de egy kortársának (Brunónak) és feleségének (Annelise-nek) a házassága is válságban van. Miután egy partin a házasszonynak sikerült feketére égetni a húst, „*elgondolkodtam Annelise és a többi nyugati nő életén. Reggel felkel, valószínűleg beszárítja a haját, majd gondosan felöltözik, a szakmai státusához illően... este kilenc felé ér haza, kimerülten (Bruno hozza el a gyerekeket az oviból, ő vacsoráztatja meg őket...) ...akkorra Annelise-ből már kimegy minden erő... Bruno úgy érzi, nyilvánvalóan úgy érzi, hogy tulajdonképpen kicsesztek vele, sőt Annalise is úgy érzi, hogy kicsesztek vele, és ez nem fog javulni az évek során, a gyerekek csak nőnek, és persze a szakmai felelősség is egyre nő, és akkor még nem is beszélünk a test hanyatlásáról.*”¹⁵⁶

Tehát a modern nők munkacentrikus életmódja már a párkapcsolattal sem egyeztethető össze, a családdal és a gyerekekkel pedig végképp inkompatibilis. Ez még akkor is így van, ha az emancipált férj mindenben segít a feleségének. Mindamellet vannak stabil és boldog házasságok, ilyennek tekinthető a már említett Myram szülei, továbbá a *Szerotonin* című könyvben a negyvenhat éves főszereplő szüleinek a házassága is: miután kiderült, hogy az egyiküknek gyógyíthatatlan, halálos betegsége van, egymás kezét fogva, együtt vesznek be halálos adag gyógyszert. Ezek a példák azonban mindig az előző generációból származnak, sohasem a középkorú főhősök generációjából. Houellebecq szerint a szexuális forradalom értékei összeférhetetlenek a boldog házassággal.

¹⁵⁶ Houellebecq (2015) 97–98.

16.7. GYERMEKVÁLLALÁS TERHEI

A francia szerző saját életének keserű tapasztalatai alapján írta meg az *Elemi részecskék* című regényét, amelyben az anyját úgy ábrázolta, mint aki a szeretői kedvéért magára hagyta a gyerekeit.¹⁵⁷ A regény két féltestvér (Michel és Bruno) élettörténetén keresztül mutatja be a 20. század második felét a 21. századból visszatekintve. A műben központi szerepet kap a szexuális forradalom: szexuális tabuk meghaladása, szexuális önrendelkezés és szabadság, illetve a hippik világa. A szexuális forradalom hajnalán még megszületnek a gyerekek, csak a hippi szülők elhanyagolják őket. A mű azzal zárul, hogy a genetikus Michel kifejleszti a klónozásra épülő ivartalan reprodukciót, és ez az új aszexuálisan szaporodó emberi faj veszi át a szexuálisan szaporodó ember helyét. *Egy sziget lehetősége* című mű ennek a megoldásnak a disztópikus jellegét mutatja be.

Az író a regényben szereplő anyát (Janine Ceccaldi) a saját anyjáról (Lucie Ceccaldi) mintázta. Mindketten Algériában születnek, orvosként végeznek, két különböző férfitől szülnek gyermeket, és sokáig élnek hippiként egy másik kontinensen. A továbbiakban a *regényben szereplő anyáról* beszélek. Janine, 1952-ben férjhez ment egy fiatal orvoshoz, akiből az apja tőkéje segítségével az első francia plasztikai sebész, illetve sikeres és jómódú ember vált. Janine 28 évesen megszüli Brunót, a szerző születésének az évében. „*A kisbaba gondozása azonban túlságosan egyhangú feladatnak bizonyult a házaspár számára és hamarosan összeegyeztethetlenné vált a személyes szabadságról alkotott elképzelésükkel. Ezért aztán Brunót 1958-ban közös megegyezéssel anyai nagyszüleihez költöztették, Algírba.*”¹⁵⁸

Miután Janine egy házasságon kívüli kapcsolatából megszülte második gyermekét, elvált a férjétől. A jól kereső sebész azonban továbbra is támogatta a volt feleségét, akinek így sohasem voltak megélhetési gondjai. A nő második házassága is gyorsan tönkrement, és még ebben az évben (32 évesen) csatlakozott egy kaliforniai kommunához, amely

¹⁵⁷ Chrisafis (2008)

¹⁵⁸ Houellebecq (2001) 29.

a szexuális szabadságra és a pszichedelikus kábítószeres használatára épült. Janine legalább 10 évet ott él. Ez alatt nem találkozott a Franciaországban élő fiaival.

Az egyik fiút (Brunót) az anyai nagymama, míg a másikat (Michelt) az apai nagymama neveli. Az anyai nagymama halála után a szülők a 11 éves Brunót egy bentlakásos iskolába adják, aki ott rendkívüli megaláztatásokat szenved el, ami egy életre deformálja a személyiségét. A fiúk közösségének hierarchikus rangsorában ő az utolsó, vagyis az „ómega hím”. Michel szerencsésebb, őt az apai nagymamája még fel tudja nevelni. Mindkét fiúnak súlyosan sérül az a képessége, hogy tartós kapcsolatban éljenek.

A két fiú személyiségének a sérülését leginkább a szexhez való abnormalis viszonyuk mutatja. Michel lényegében egy aszexuális és zárkózott tudóssá, míg Bruno szexmániás irodalmárrá vált. Hozzáteve, hogy a kövér, csúnya, megtört személyiségű és szánalmas Brunónak egyáltalán nincsenek sikerei a nők körében. Így szexmániája, legalábbis kezdetben, csak különböző maszturbációs gyakorlatokban realizálódik.

A narráció fontos szerepet játszik abban, hogy az anya és két fiának a történetét az olvasó általánosabb szintre emelje. A kulcskérdés éppen az, hogy ez a történet és ezek a szereplők mennyiben tekinthetők tipikusnak a 20. század második felében. A műnek két értelmezése lehetséges.

(i) Az anya helyzete, dilemmái és döntései nem a szexuális forradalom értékrendjéből következnek, hanem csak egy rossz anya döntéseit mutatja. Ebből következően atípusos szereplőnek kell tekinteni a szabados Janine-t, az aszexuális Michelt és a szexmániás Brunót is. Ezért ezeknek az atípusos, sőt aberrált személyeknek a viselkedéséből semmilyen általános következtetést nem lehet levonni. Azaz elcsúszik egymáson a regény két rétege: az atipikus szereplők egyedi személyisége és a szexuális forradalom általános kritikája. Ezen értelmezés mellett még azt az érvet is fel lehet hozni, hogy gondatlan és felelőtlen anyák minden társadalomban és minden korszakban léteztek.

(ii) Az anya helyzete, dilemmái és döntései teljes mértékben összhangban vannak a szexuális forradalom ideáival. Így Janine személyén keresztül meg lehet mutatni a szexuális szabadság és a gyereknevelés

között feszülő ellentétet, amivel minden nő, sőt minden ember szembekeverül. Brunó – és persze Houellebecq – értelmezése szerint is a szexuális forradalom oksági kapcsolatban áll a családok felbomlásával és a gyermekek elhanyagolásával. *„Az én hülye szüleim is ugyanabba az ’50-es évekbeli libertines, kicsit hippi jellegű közegbe tartoztak, mint a te anyád. (...) Megvettem ezeket az embereket, azt is mondhatnám, hogy gyűlölöm őket. A rosszat képviselték, sőt teljes joggal állítom, hogy ők maguk hozták létre a rosszat.”*¹⁵⁹

Houellebecq érthető okok miatt rossz viszonyban van az anyjával, Lucie Ceccaldival, akit egy interjúban halottnak nyilvánított. Az anyja 83 éves korában (2008-ban) *Az ártatlan* című önéletrajzi könyvvel próbálta tisztázni magát. Az „év anyukája” a következőket mondta: *„Michellel azon a napon állhatnánk újra szóba egymással, mikor kiállna az Elemi részecskékkal a kezében egy köztérre, és azt mondaná: »Egy hazug, egy imposztor, egy parazita vagyok (...) és bocsánatot kérek.«”* Az édesanyja szerint a fia soha nem volt képes szeretni: *„Talán fejlődött e tekintetben, és a kutyáját, Clément-t szereti.”*¹⁶⁰

16.8. A SZEXUÁLIS FORRADALOM UTÁN

Houellebecq szerint a szexuális forradalom eredményeképpen a gyermektelen életforma pandémiaként terjed a nyugati világban. A *Behódolás* (2015) című könyv alaptézise, hogy Nyugat-Európában a szexuális forradalom, az emancipáció és az individualizmus olyan mértékben elmagányosította és a normális családi életre alkalmatlanná tette az embereket, hogy a pusztulás elkerülhetetlen. Nyugat-Európa iszlamizálódása csak egy logikus válasz a szexuális forradalomra és a gyermekek hiányára.¹⁶¹

Régez az emberek összeházasodtak és gyermekeket vállaltak, vagyis a társadalomnak nemcsak jelene, hanem jövője is volt: *„a patriarchátus-*

¹⁵⁹ Houellebecq (2001) 207.

¹⁶⁰ Aprobuba (2013b)

¹⁶¹ Houellebecq (2015)

*nak megvolt az az apróska előnye, hogy létezett, vagyis úgy értem, mint társadalmi rendszer hosszan fennmaradt, voltak családok, gyerekekkel, akik nagyjából ugyanazt a sémát reprodukálták, egyszóval működött, most viszont nincs elég gyerek, egyszóval ennek annyi.*¹⁶²

A *Behódolásban* nemcsak a főhős, hanem a szereplők többsége is egyedülálló és gyermektelen, ahogy az európai emberek egyre nagyobb része is magányos és gyermektelen. Egy kvázi terméketlen társadalom pedig nyilvánvalóan halálra van ítélve. *„A civilizációt nem mások pusztítják el: öngyilkosok lesznek.”*¹⁶³ *Az őshonos lakosság, életforma és kultúra eltűnéséhez képest másodlagos kérdés, hogy ezt milyen civilizáció fogja követni Franciaországban és általában Nyugat-Európában. Tekintettel az iszlám közelségére és jelenlétére, így kézenfekvő, hogy az őshonos, de steril európaiakat magas termékenységgű muszlim emberek fogják felváltani, vagyis az Európában keletkező űrt az iszlám kultúra és civilizáció foglalja el.*

A francia szerző úgy gondolja, hogy Nyugat demográfiai összeomlása mögött végső soron az önpusztító liberális individualizmus ideológiája áll. *„...amilyen mértékben sikeres volt a liberális individualizmus, amikor szétbomlasztotta az olyan átmeneti struktúrákat, mint a haza, a céhek és a kasztok, oly mértékben készítette elő a saját bukását, amikor nekirontott a legvégső struktúrának: a családnak, vagyis a népszejorulatnak, ami után értelemszerűen eljött az iszlám ideje”* (Houellebecq 2015: 280).

16.9. DEMOGRÁFIAI HÁTTÉR

A francia születési számok és termékenységi arányszámok régóta a legjobbak között vannak Európában, ami nem indokolja Houellebecq pesszimizmusát. Ennek ellenére az író negatív képet fest Franciaország demográfiai helyzetéről. Mennyiben igazolják ezt a képet a demográfiai adatok?

1970 és 2006 között minden korcsoportban szigorúan csökken a házasságok aránya. Ezzel párhuzamosan növekedett az egyedülállók aránya,

¹⁶² Houellebecq (2015) 40.

¹⁶³ Houellebecq (2015) 263.

bár ott van néhány kivételes év, legalábbis 40 évnél idősebb nők esetében. A 34. ábra alapján megállapítható az is, hogy 1970-ben már a 20–24 éves nőknek több mint a fele férjezett volt, ezt az arányt 2006-ban már csak a 35–39 éves nők esetében látjuk. 1970-ben a 25 éves és az annál idősebb nők több mint 80%-a házasságban él, 2006-ban a házasságban élő nők aránya ebben a korcsoportban 27%.

<i>Francia nők</i>	<i>15–19</i>	<i>20–24</i>	<i>25–29</i>	<i>30–34</i>	<i>35–39</i>	<i>40–44</i>	<i>45–49</i>
1970: egyedül- álló/házass	94/6	46/53	16/81	10/86	9/86	8/85	8/82
TTA	2,55 gyerek/nő						
1985: egyedül- álló/házass	98/2	65/34	27/68	14/78	9/81	7/82	7/82
1985: TTA	1,86 gyerek/nő						
1999: egyedül- álló/házass	99/0,5	93/7	66/32	40/54	26/63	17/69	12/71
TTA	1,81 gyerek/nő						
2006: egyedül- álló/házass	99,8/0	94/6	71/27	46/49	33/57	24/62	17/65
TTA	2,00 gyerek/nő						

34. ábra. A francia nők családi állapota 1970 és 2006 között.

Az egyedülálló és férjezett nők aránya az évek és a korosztályok függvényében és az adott évre vonatkozó termékenységi arányszám.

Forrás: UNPD (2008) és The World Bank (2019).

A teljes termékenységi arányszám 1999-ig csökken, 2006-ban azonban váratlanul emelkedik, és az elkövetkező tíz évben a termékenység kettő körül ingadozik. 2020-ban 1,88 gyerek/nő. Tehát a 2006-os (és későbbi) termékenységi adatok meglepően jók, és ellentmondanak a házasságok csökkenő arányának. Ez az ellentét logikailag háromféleképp oldható fel: (i) az egyedülálló nők egyre nagyobb számban vállalnak gyereket, (ii) a házasságban élők termékenysége egyenletesen emelkedik, (iii) a házasságban élők között kialakul egy csoport, amely nagyon sok gyereket vállal. E három lehetőség közül az utóbbi tekinthető a legvalószínűbbnek, figyelembe véve a muszlim nők magasabb termékenységét.

Más adatok is arra utalnak, hogy a francia újszülöttek között a migrációs háttérűek aránya magas. Ez például onnan is tudható, hogy a nem-európai háttérű szülők gyermekeit szűrik sarlósejtes vérszegénységre. Ez a genetikai bélyeg azokban a populációkban gyakori, akik maláriának kitett helyeken élnek, vagy ilyen helyekről származnak. A vizsgálatban részt vett gyermekek aránya majdnem 40% volt 2016-ban.¹⁶⁴

¹⁶⁴Yvonne és mtsai (2019)

17. FEJEZET

Gazdagság és jólét

Régen a termékenység párhuzamosan nőtt a jóléttel és a gazdagsággal. Korunkban azonban a két tényező között egy fordított jellegű kapcsolat alakult ki. A kivételek segítségével rámutatok arra, hogy az antinatalista hatást valójában nem önmagában a jólét, hanem a modern társadalmi struktúrában kialakuló jólét okozza: ugyanis a szegény, de modern társadalmakban is érvényesül ez a hatás, míg a gazdag, de tradicionális társadalmakban a TTA értéke magas.

17.1. JÓLÉT ÉS TERMÉKENYSÉG

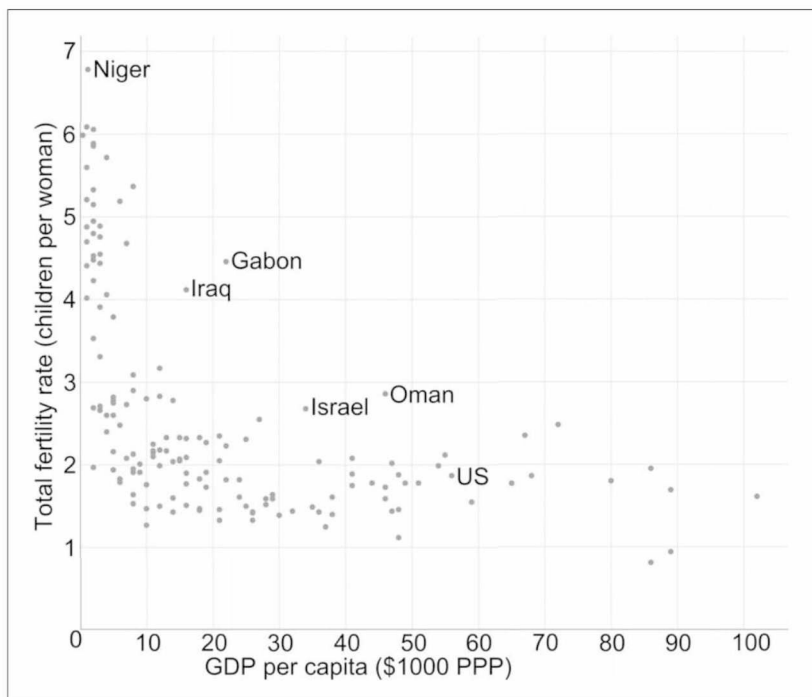
Myrskylä és mtsai (2009)¹⁶⁵ szerint a jólét és a termékenység között szoros, de fordított jellegű, pontosabban J alakú kapcsolat van. A *Nature*-ben közölt cikkük szerint a magasabb jólét általában alacsonyabb fertilitással jár és fordítva, kivéve a leggazdagabb országokat, ahol a fertilitás egy kicsit magasabb (lásd 35. ábra). A szerzők szerint ez a társadalomtudományok egyik legjobban dokumentált, mégis zavarba ejtő összefüggése.

Vizsgáljuk meg ezt az összefüggést a Population Reference Bureau 2018-as kiadványának az adatai segítségével. Az évkönyvben megadott adatok alapján csoportosítsuk az országokat a jólétük (gazdagságuk) és a termékenységi arányszámuk alapján. Ha mindkét szempont esetében csak két-két kategóriát alkalmazunk, akkor gazdag és szegény, illetve

¹⁶⁵ Myrskylä et al. (2009)

magas és alacsony termékenységgű országok között tehetünk különbséget. Így négy különböző

kategóriába sorolhatók az országok. Felmerül a kérdés, hogy ezekhez a kategóriákhoz milyen numerikus értékeket rendeljünk.

35. ábra. Az egy főre jutó termékenység és a GDP közötti összefüggés.

Forrás: Wikipedia/Income and fertility.

Az egy főre jutó gazdasági teljesítménnyel kapcsolatban a kiadvány a „GNI per Capita PPP” mutatót használja, ami magyarul: a bruttó nemzeti jövedelem vásárlóerő-paritásban. Elméletileg egy nemzetközi (PPP) dollár ugyanolyan vásárlóerőt hordoz minden országban. Ezért lehetőséget ad a különböző országok életszínvonalának az összehasonlítására. Például Mexikóban az egy főre jutó (nominális) GDP 6100

amerikai dollár, míg a vásárlóerő-paritás árfolyamon számolt GDP/fő 9000 nemzetközi dollár. Az utóbbi érték jobban tükrözi a mexikóiak életszínvonalát, mint az előbbi.

Az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem átlagos értéke a világban 16 927 nemzetközi dollár, miközben a termékenységi arányszám 2,4 gyerek/nő (2018-as adat). Mindkét paraméterben nagy különbségek vannak. Gazdag országnak tekintjük azt, ahol az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem vásárló értéke nagyobb, mint 20 000 nemzetközi dollár, míg szegény országnak azt, ahol ez az érték kisebb, mint 20 000 dollár. Ezt a határt sok elemzés használja, de vannak olyan elemzések is, amelyek ennél alacsonyabb szinten húzzák meg a határt a gazdag és a szegény országok között. Az alacsony és a magas termékenységi arányszám közötti különbséget a 2,1 gyerek/nő érték egyértelműen jelzi. Az egyszerűség kedvéért csak a 2 milliónál nagyobb (2018) népességű országokat vegyük figyelembe. A fentiek alapján a következő négy országcsoporthat definiálható.

1. *Gazdag és magas termékenyséű országok.* Ebben a kategóriában meglepően kevés országot találunk. Ezek a következők: Izrael (38 060; 3,1) Kazahsztán (23 440; 3,0) Omán (40 240; 2,9), Szaúd-Arábia (54 770; 2,4), Panama (20 990; 2,4), Argentína (20 270; 2,3) és Törökország (27 550 nemzetközi dollár/fő; 2,1 gyerek/nő).¹⁶⁶ Regionális szinten ide két régió tartozik: Nyugat-Ázsia (28 686; 2,7) és Óceánia (33 668 dollár/fő; 2,3 gyerek/nő). Ezek a régiók azonban csak a szegény és magas termékenyséű, illetve a gazdag és alacsony termékenyséű országok statisztikai átlagából következő virtuális átlagok. Például Óceánia területén egyetlen magas termékenyséű gazdag ország sincs.

2. *Gazdag és alacsony termékenyséű országok.* Ez a kategória viszonylag népes. Idesorolandó a fejlett országok összessége mint statisztikai egység (43 409; 1,6) is, vagyis 1,2 milliárd ember, beleértve Magyarországot is. Továbbá ebbe a kategóriába tartoznak olyan kontinensek és földrajzi egységek, mint Ausztrália (48 750; 1,7), Európa (35 501; 1,6) és Észak-Amerika (58 737; 1,7). Ezen a kategórián belül érdemes különbséget tenni: a *mérsékelt alacsony* (1,99–1,6) pl. Franciaország

¹⁶⁶ PRB (2018)

vagy Új-Zéland, a *nagyon alacsony* (1,59–1,2) pl. Németország vagy Magyarország, illetve az *extrém alacsony* termékenyséű (<1,19) országok, mint pl. Dél-Korea vagy Puerto Rico között.

3. *Szegény és magas termékenyséű* országok. Ez a kategória a legnépesebb. Idetartoznak általában a fejlődő (11 445; 2,6) és a fejletlen (2723; 4,2) országok, tehát majdnem 6 milliárd ember. Itt is érdemes különbséget tenni az *extrém magas* (>6,0), a *nagyon magas* (5,99–3,6) és a *mérsékelt magas* (3,59–2,1 gyerek/nő) termékenyséű országok között. Az utóbbi kategóriába sorolható Ázsia (13 714; 2,1) és azon belül Délkelet-Ázsia (12 141; 2,3) Közép-Amerika (15 273; 2,1); továbbá a következő országok: Mexikó (17 740; 2,2), Venezuela (17 440; 2,4), India (7 060; 2,3). Ezzel szemben a nagyon magas termékenyséű régiók közé tartozik: Afrika (4965; 4,6) és annak mindegyik régiója, kivéve Dél-Afrikát és Észak-Afrikát; Afganisztán (2000; 4,8) is ide tartozik. Extrém magas termékenység csak néhány országot jellemez: Niger (990; 7,2), Kongói Demokratikus Köztársaság (870; 6,3) Angola (6060 nemzetközi dollár/fő; 6,2 gyerek/nő).

4. *Szegény és alacsony termékenyséű országok* csoportjába a következő 14 ország tartozik: Brazília (15 180; 1,7), Kolumbia (14,170; 2,0), Örményország (10 060; 1,5) Azerbajdzsán (16 650; 1,9), Libanon (14 490; 1,7); Thaiföld (17 990; 1,5), Kína (16 760; 1,8); Fehéroroszország (18 140; 1,5), Moldávia (6080; 1,3), Ukrajna (8900; 1,3), Albánia (12 120; 1,6), Bosznia-Hercegovina (12 880; 1,3), Montenegró (19 150; 1,3), Szerbia (14 040 nemzetközi dollár/fő; 1,3 gyerek/nő). Ezekből tíz ország poszt-kommunista, míg három dél-amerikai ország.

17.2. KIVÉTELES HELYZETŰ ORSZÁGOK JELLEMZÉSE

Tehát az országok többségében az emberek szegények, és sok gyereket (3. csoport), vagy gazdagok, és kevés gyereket (2. csoport) vállalnak. Az összefüggések jobb megértése szempontjából fontos tanulmányozni a kivételes helyzetű (1. és 4. csoportba tartozó) országokat is, amelyek valamilyen ok miatt nem követik a jólét és a reprodukció közötti főszabályt.

(a) A gazdag és magas termékenységgű országok (1) csoportjába csak hét ország tartozik. Ezek közül a három muszlim és a két keresztény ország vallási szempontból homogénnek tekinthető, míg Izrael esetében a zsidó, Kazahsztán esetében pedig a muszlim jelleg dominál. Szaudí-Arábia és Omán egyértelműen, Kazahsztán és Panama sok szempontból tradicionális ország, míg a leginkább modern országnak Izrael, Argentína és Törökország tekinthető.

Politikai berendezkedés szempontjából kettő monarchia, öt pedig köztársaság, ahol a jelenlegi kormány demokratikus választások eredményeképpen kapott felhatalmazást. Ezen országok között régóta stabil demokráciának csak Izrael tekinthető, a többiek történelmében fontos szerepet játszottak a katonai puccsok. Izrael stabil nyugatias jellegű demokrácia, de nem liberális demokrácia.¹⁶⁷ Érdekes, hogy egyetlen liberális demokrácia sem található a produkció és a reprodukció területén egyszerre eredményes országok halmazában, ahogy a kettes termékenységgű országok között sem. Az 1,9-es termékenységhoz is csak egyetlen gazdag liberális demokrácia sorolható: Franciaország.

A magas termékenységgű gazdag országok közül négy valamilyen speciális monopólium (olaj, szállítás) birtoklása miatt gazdag. Törökország a termékenységhoz, Panama és Argentína pedig a gazdasági teljesítményében van éppen a határon. Az utóbbi három ország esetében nehéz eldönteni, hogy egy gazdag tradicionális vagy inkább egy szegény modern országról van szó. Izrael az egyetlen olyan ország, amely speciális monopólium nélkül is egyértelműen kimagasló teljesítményt nyújt mind a gazdaság (produkció), mind a termékenység (reprodukció) területén.

Demográfiai szempontból Törökországgal kapcsolatban a következők emelhetők ki. Önmagában a 2,1-es termékenységi ráta ideális. Mivel a termékenység korábban nagyon magas volt, ezért a népesség fiatal és ebből következően a születési arányszám (16‰) sokkal magasabb, mint a halálozási arányszám (5‰), vagyis a közösség létszáma gyorsan növekszik. Az évkönyv 2050-re 104,7 milliós népességet vár, ami 1,28-szoros növekedést jelent. A népesség ilyen ütemű növekedésével a gazdaság már

¹⁶⁷ Pillar (2018)

nem biztos, hogy lépést tud tartani. A népességnövekedésben a fentiekén túl szerepet játszik az élettartam további növekedése is.

A 80,9 milliós török lakosságnak durván 20%-a (14 millió) kurd.¹⁶⁸ Az egyik forrás szerint a kurdok által dominált régiókban a termékenységi arányszám 7,1 gyerek/nő, ami hihetetlenül magas érték.¹⁶⁹ Más források szerint a kurd nők termékenysége négy, ami egy sokkal reálisabb érték.¹⁷⁰ Bármilyen magas értékkel is számolunk, az biztos, hogy a törökök termékenysége nem éri el a 2,1-et. Ha a kurdok átlagos termékenysége 4, akkor a törökországi törökök termékenysége 1,6. Ez pedig azt jelenti, hogy a Törökországhoz rendelt 2,1-es termékenységi ráta csak egy statisztikai műtermék. Valójában csak a relatíve gazdag és alacsony termékenységgű törökök, és a szegény, de magas termékenységgű kurdok léteznek. Azaz itt is érvényesül a jólét és a termékenység közötti szokásos fordított viszony.

(b) A másik kivételt a szegény és kevés gyereket vállaló (4. csoportba tartozó) országok jelentik. Ebben a csoportban a legjelentősebb ország Kína, amelynek a helyzete rendkívül speciális: részben az egykepolitika utóhatásai, részben a jelentős regionális különbségek miatt. Könnyen lehet, hogy az alacsony kínai termékenységi átlag mögött is csak a szokásos megoszlás: a gazdag és alacsony termékenységgű tengerparti rész, illetve a szegény és magasabb termékenységgű belső kínai rész különbsége húzódik meg.

A 4. csoportba tartozó országok esetében a GNI 10 000 és 20 000 nemzetközi dollár/fő között mozog. Hasonló értéktartományban mozognak a dél-amerikai országok (15 509; 2,0), de ott sokkal több gyerek születik. A legrosszabb GNI-értékeket mutató Moldávia (6080; 1,3) Angolához (6060; 6,2) hasonlítható, de az utóbbiban majdnem ötször annyi gyereket szül egy nő. Ukrajnához (8900; 1,3) hasonló szegénység jellemzi Jordániát (9110; 3,2), Guatemalát (8000; 2,8), Namíbiát (10 320; 3,4), Laoszt (6650; 2,7). Látható, hogy mindegyik országban magasabb a termékenység, mint Ukrajnában.

¹⁶⁸ Wikipedia: Turkey

¹⁶⁹ Martens (2010)

¹⁷⁰ Ghosh (2012)

Felmerül a kérdés, hogy ezek az országok miért teljesítenek gazdasági és demográfiai szempontból is gyengén. Figyelembe véve a poszt-kommunista országok magas számát ebben a csoportban, ezért az okok egy részét a kommunizmus utóhatásában kereshetjük. A kommunizmus nemcsak gyenge gazdasági hatékonyságot hagyott örökül, hanem rossz társadalmi struktúrát és értékrendet is. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszik a kommunizmus alatt végbement gyors és kíméletlen modernizáció és szekularizáció. A kommunizmus, látszólag paradox módon, az individualizációt is felgyorsította. A kommunista társadalom az emberek többsége számára nem jelentett valódi közösséget, minden más közösséget pedig a marxista állam szétvert. Így a kommunista állam romjain egy szegény, ugyanakkor mégis szekuláris és individualista társadalom maradt. Kelet-Európa helyzete jól mutatja, hogy önmagában az individualizáció és a szekularizáció, vagyis a modernizáció csökkenti a termékenységet, még akkor is, ha az szegénységgel párosul. Ha a magas termékenységet maga a szegénység okozná, ahogy azt Myrskylä (2009) feltételezte, akkor ebben a régióban is magas lenne a termékenység.

A fentiekén túl a gyenge teljesítmény másik oka ezen országok periferikus helyzete lehet. Nyugat-Európa gazdag, de előregedő országai egyszerűen elszívják ezeknek a népeknek a fiataljait. S ezzel megakadályozzák ennek a régióknak a gazdasági növekedését és reprodukciós előrelépését. Erre a régióra jól alkalmazhatók a különböző centrum-periféria modellek (Friedmann, Wallerstein).

Az Amerikai Egyesült Államok társult államának a 3,3 milliós Puerto Ricónak (25 240 nemzetközi dollár/fő; 1,1 gyerek/nő) a helyzete nagyon hasonló. Ebben az országban az egy főre jutó jövedelem régiós összehasonlításban viszonylag magas, ugyanakkor a termékenységi arányszám hihetetlenül alacsony. Ennek elsődleges oka feltehetően az, hogy a termékeny korú emberek az USA-ba vándorolnak. Ezt a statisztika is megerősíti, hiszen a nettó migrációs arányszám hihetetlenül magas, -17% .¹⁷¹ Ezek az adatok is mutatják, hogy a centrum negatív

¹⁷¹ PRB (2018) 10.

hatást gyakorol a saját perifériájára, még akkor is, ha ez nem feltétlenül áll a szándékában.

Tehát a periférikus országok modernizációjuk során speciális nehézségekkel néznek szembe. Lehetséges, hogy a három dél-amerikai ország gyenge teljesítménye is ezzel magyarázható. Ez a jelenség arra is jól rávilágít, hogy ha a szegény periféria ugyanazt csinálja, mint a gazdag centrum, akkor nem a fejlődését, hanem a megsemmisülését gyorsítja fel. Ilyen speciális tényező a migráció. A gazdag centrum számára migráció a fiatalok bevándorlását, míg a szegény periféria számára a migráció a fiatalok kivándorlását jelenti. Akármit is gondoljunk a migrációról, az biztos, hogy az alacsony termékenységgű periférikus országokat a tömeges kivándorlás összeroppantja.

Felmerül az a kérdés is, hogy a modern, de szegény országokban miért alacsonyabb a termékenységi ráta, mint a tradicionális és szegény országokban? Erre a kérdésre keresve a választ vizsgáljuk meg, hogy egy modern társadalomban a gyermeknevelés milyen típusú anyagi terheket ró a családokra. Ennek négy fontos forrása van: 1. a gyermekek fogyasztása, 2. a gyermeknevelésre fordított háztartási munka, 3. az anya kieső folyó jövedelme, és 4. az anya humántőke-vesztése, amely egy alacsonyabb életpálya-jövedelemben mutatkozik meg.¹⁷² Tehát a gyermeknevelés költségei egyrészt direkt költségek, másrészt abból fakadó használdozatok, hogy az anyák többet vannak otthon, és így kevesebb jövedelmet szereznek az életük során.

Például az átlagos magyar egygyerekes párt a következő költségek terhelik: a gyerek direkt fogyasztási költsége 377 ezer Ft/év, míg a gyerekekkel kapcsolatos indirekt költség 1 663 ezer Ft/év. A két költség összesen 2 040 ezer Ft/év, ami a magyar fizetések mellett nagyon magas összeg.¹⁷³ Természetesen a gyerekek száma csökkenti a fajlagos költséget, továbbá az állam is jelentős támogatást ad, de még így is nagyon jelentős kiadással jár Magyarországon és általában Európában egy gyermek felnevelése. Tehát ebben a régióban a gyerekvállalás költséges tevékenység, drága „hobbi”. Világos, hogy minél szegényebb valaki,

¹⁷² Gál (2007) 4.

¹⁷³ Gál (2007) 4.

annál kevesebb gyereket tud felnevelni, annál kevésbé engedheti meg magának, hogy „hobbizzon”. Ezért ezekben a szegény, de modern országokban (4. csoportba) az emberek különösen kevés gyereket fognak vállalni, egyszerűen mert nem engedhetnek meg maguknak többet. Ezzel szemben a gazdag és modern országokban az emberek több gyereket fel tudnak nevelni, ami már önmagában is magyarázza a „J alakú” visszahajlást.

A fentiekből az is következik, hogy minél szegényebb kelet-európai országról van szó, annál hatékonyabb a gazdasági ösztönzésre (több pénz – több gyerek) épülő pronatalista családpolitika. Ezzel szemben a gazdagabb kelet-európai, kelet-ázsiai és dél-európai országokban gazdasági ösztönzéssel már nem lehet pronatalista fordulatot elérni. Ezek az országok csak úgy tudják elkerülni az őshonos népesség kihalását, ha a modernizációnak egy teljesen új formáját találják ki.

17.3. AZ ADATOK MAKROSZINTŰ ÉRTELMEZÉSE

Humánökológiai szempontból az lenne a logikus, ha a gazdag országokban több, míg a szegényebb országokban kevesebb gyerek születne. A demográfiai-gazdasági adatok azonban ezzel ellentétes összefüggést mutatnak. Először próbáljuk értelmezni ezt az összefüggést makroszinten.

Ockham borotváját alkalmazva ez legegyszerűbben úgy magyarázható, hogy a társadalomban van valamilyen szubsztanciális jellegű állandó erőforrás, amit e két terület között kell megosztani. Mi lehet ez az állandó jellegű erőforrás? A triviális válasz az, hogy a női munkaerő. Ha a nők a munkaerejüknek a jelentős részét a reprodukcióra fordítják, akkor a társadalomban több gyerek lesz, és alacsonyabb jólét, ha pedig a nők munkaerejük jelentős részét a gazdasági tevékenységre fordítják, akkor a társadalomban kevesebb gyerek lesz, és magasabb jólét.

Ha egy fiatal nő otthon marad, és sok gyermeket vállal, akkor – legálábbis rövid távon – nő az eltartottak aránya, viszont ha elkezd dolgozni, akkor őt már nem kell eltartani, ráadásul kevesebb gyereket, azaz kevesebb eltartandó személyt szül. Tehát javul az eltartó-eltartott arány,

ami lehetőséget ad a társadalomnak arra, hogy a keletkező többletet elfogyassza, vagy tőkeként felhalmozza. Előbb-utóbb mindkettő növeli a jólétet. Tehát azzal, hogy egy nő belép a munka világába, növeli a jólétet, és csökkenti az eltartottak arányát. (Az egy másik kérdés, hogy hosszú távon a gyerekek hiánya rontja az eltartó–eltartott arányt.)

Persze ez csak egy *ceteris paribus* jellegű összefüggés, ami vegytisztán csupán akkor érvényesül, ha minden más feltétel (természeti erőforrás, tőkefelhalmozás, munkamorál) azonos. Egy olajban gazdag ország még akkor is nagy jólétet tud biztosítani az állampolgárai számára, ha természetesen a nők zömmel csak reprodukzív munkát végeznek. Tehát az olajban gazdag tradicionális országok kivételesen magas termékenysége így szintén könnyen értelmezhető.

17.4. AZ ADATOK MIKROSZINTŰ ÉRTELMEZÉSE

A fordított viszonyt magyarázó elméletek általában visszanyúlnak Ansley Coale (1975) nézeteihez. Az amerikai demográfus az alacsony termékenység kialakulásának három feltételét nevezte meg: a termékenység egy tudatos választás, vagyis egy megelőző kalkuláció tárgya; a kisebb termékenységnek előnyösnek kell tünnie; a termékenységszabályozásnak hatékony módszerei léteznek.¹⁷⁴

Frank Vadenbroucke alkalmazta a fenti megfontolásokat a gyereknevelésre a szegény és a gazdag országok esetében. Ez alapján a következő okokat fogalmazta meg: (a) A szegény országokban az idő olcsó, hiszen munkával is csak alacsony jövedelemre lehet szert tenni. Ezért a gyermekgondozásra fordított idő nem eredményez olyan nagy jövedelemkiesést, mint egy gazdag országban. Tehát a szegény országokban az emberek könnyebben vállalnak egy újabb gyereket, mint a gazdag országokban. A szegény országokban a gyermekvállalás indirekt költsége (használdozata) alacsony. (b) A gazdag országokban a gyermekekből általában akkor lesznek sikeres felnőttek, ha jó oktatásban részesülnek. Ez jelentős kiadással jár a szülők számára, így azok inkább a kevesebb,

¹⁷⁴ Coale (1973)

de tanultabb gyerekeket preferálják. Azaz a gazdag országokban magasak a gyerekvállalás direkt költségei is. (c) A magas csecsemőhalandósággal rendelkező szegény országokban a családok a kívánt számú gyerekeknél többet vállalnak. Az alacsony csecsemőhalandósággal jellemezhető gazdag országok esetében erre a gyermekvállalási többletre nincs szükség. (d) A szegény országokban a szülők tudják, hogy időskorukban csak a gyerekeik támogatásával tudnak életben maradni. Ezért abban érdekeltek, hogy sok gyerekük legyen. Ezzel szemben a gazdag országokban, ahol létezik a nyugdíjrendszer és más jóléti szolgáltatások is, ott a szülők tudják, hogy időskorukban a gyermekeik támogatása nélkül is jólétben élhetnek.

Az a probléma a fenti magyarázattal, hogy Vadenbroucke szintén automatikusan azonosítja a szegény és a tradicionális, illetve a gazdag és a modern országokat. Elsősorban azért, mert a jólét viszonylag könnyen, míg a modernség viszonylag nehezen mérhető sajátosság. Például az (a) pont kimondottan a szegénységre utal a társadalmi struktúrától függetlenül. Ezzel szemben a (d) pont a nyugdíjrendszerre utal, amelynek léte vagy nemléte elvileg független a szegénységtől és a gazdagságtól. Mivel léteznek gazdag tradicionális (pl. az Öböl-menti arab államok), illetve szegény modern országok (pl. a posztkommunista országok), ezért ezeket a kategóriákat nem azonosíthatjuk automatikusan egymással.

Ha különbséget teszünk ezen fogalmak között, akkor a teljes termékenységi ráta a következő sorrendben csökken: szegény tradicionális, gazdag tradicionális, gazdag modern és szegény modern országok. A tradicionális társadalmakban az emberek jelentős része egyszerű mezőgazdasági jellegű munkát végez, amelynek nagy a munkaerőigénye. Ezekben az egyszerű munkákban a gyerekek már fiatalon sokat tudnak segíteni. A gyerekek által elvégzett munka haszna pedig a szülőket illeti meg. Továbbá a tradicionális társadalmakban nincs nyugdíj, tehát a szülők öregkorukban csak a gyerekeikre támaszkodhatnak, akik közvetlenül vagy pénzzel segítik az idős szüleiket. Tehát a tradicionális társadalmakban a gyerekvállalás egyrészt alacsony direkt és indirekt költséggel jár, másrészt jelentős hozamot is biztosíthat a szülőknek. Azaz a gyerekvállalás egy potenciálisan nyereséges vállalkozás is. Ezen okok, illetve a magas gyermekhalandóság miatt a tradicionális társa-

dalmakban az egyén akkor követi az önértékét, ha sok gyereket vállal. A tradicionális embert ebben a döntésében az érzelmei, szokásai és vallásossága is támogatja. Ezért a tradicionális társadalmakban magas lesz a termékenység, ahogy azt a statisztikai adatok is mutatják. Sőt a fentiekből az is következik, hogy a szegény tradicionális társadalmakban lesz a legmagasabb a termékenységi ráta, mert a szegények tudnak legalacsonyabb direkt és indirekt költséggel gyereket nevelni, ezért a gyerekekből származó haszon itt a legnagyobb. Tehát a tradicionális társadalmakban a szegénység növeli, míg a gazdagság mérsékli a termékenységet. Azaz a szegény tradicionális országokban magasabb a termékenység, mint a gazdag tradicionális országokban.

A fentiekkel szemben a modern társadalmakban az emberek bonyolult, nagy szakértelmet igénylő és persze nagy jövedelmet biztosító munkát végeznek, amibe a gyerekeket nem lehet bevonni. Sőt a gyermekmunkát a törvény tiltja, és a közvélemény is elítéli. A szülők az öregkori biztonságukat nem a gyerekektől, hanem a járulékfizetésükre épülő nyugdíjtól várják. Ennek mértékében, vagyis életjövödelmükben és karrierjükben a gyerekek akadályt jelentenek. Ezért a modern társadalmakban a gyerekvállalás biztosan veszteséges vállalkozás. Röviden a modern ember mint *homo economicus* nemet mond a gyerekekre. Ugyanakkor a modern ember mint érzelmi lény szeretne gyereket. Számára azonban a gyerekvállalás luxus, ezért a modernitás körülményei között a gazdagok több gyereket vállalhatnak, mint a szegények. Ebből adódik, hogy a gazdag, modern társadalmakban (pl. az angolszász országokban) magasabb a termékenység, mint a szegény modern társadalmakban (pl. Kelet-Európában). Ez a következtetés is összhangban van a statisztikai adatokkal, illetve azzal a statisztikai megfigyeléssel, hogy a jólét és a reprodukció között valószínűleg egy J alakú összefüggés van.¹⁷⁵ Azonban még ez a termékenységi többlet sem biztosítja a 2,1-es termékenységi rátát. Ezért hosszú távon a gazdag modern társadalmak is az elöregedés és a természetes fogyás útján haladnak.

Itt jegyzem meg, hogy az elmúlt évtizedben a termékenység a Nyugat sok gazdag országában és régiójában, pl. a skandináv országokban

¹⁷⁵ Myrskylä et al. (2009)

összeomlott, amiben bizonyára jelentős szerepet játszanak olyan új ideológiák, mint a radikális feminizmus és a genderelmélet. Korábban a modernizáció csak indirekt és járulékos módon csökkentette a gyermekvállalás mértékét, ezek az ideológiák most már direkt módon támadják a gyerekvállalást.

A tisztán tradicionális és modern társadalmak mellett lehetnek „köztes” társadalmak is, vagyis olyan modernizálódó társadalmak, ahol a vidék tradicionális, miközben a nagyvárosok már modern jellegűek. A vidéken élő, egyszerű, de sok munkát igénylő mezőgazdaságban dolgozó, alacsony keresettel rendelkező, nyugdíjjárulékot alig fizető, gyakran önellátó emberek lényegében továbbra is a tradicionális feltételek között élnek, és ezért számukra az a kifizetődő, ha sok gyereket vállalnak.

Ezt a tradicionális életformát a modern városi közvélemény lenézi, elítéli és megveti. A nagyvárosokban élő, bonyolult munkát végző, magas keresetű, nyugdíjjárulékot fizető emberek helyzete a modern feltételeknek felel meg, és ezért ők önérdükük alapján nem vállalnak gyereket. A gyermektelenség ellentétben áll az emberek – különösen a nők – belső, biológiai és genetikai késztetéseivel, s így a kompromisszumot a kevés gyerek vállalása jelenti. A gyermektelen életformát a modern társadalom szellemisége – Quinn (2000) szavaival élve a „Kultúra Anya” – maximális mértékben támogatja, és ezért a világvárosok fiataljai között már inkább a gyermektelen életforma tekinthető tipikusnak és „normálisnak”.

A modern jóléti társadalmakban a gyerekvállalásnak is van egy kisebb mértékű jövedelemtermelő képessége. Ez a jövedelem elsősorban a segélyekből származik, és a szegény urbánus emberek számára jelent végső menedéket, azoknak, akik kiszorulnak a munkapiacról. Tehát a jóléti társadalmakban az alsóbb osztályokba tartozó emberek – már nem tradicionális okok miatt – vállalnak sok gyereket. Ennek etnikai jellege is van, amennyiben Kelet-Európában a cigányság, Nyugat-Európában a muszlim bevándorlók esetében magasabb arányban jellemző a segélyek érdekében történő gyermekvállalás.¹⁷⁶ Természetesen ez a viselkedés a többségi társadalom számára visszatetsző, hiszen a modern

¹⁷⁶ Pokol (2011)

értékrend szerint, ha valaki mégis vállal gyereket, akkor azt csak és kizárólag öncélból tegye.

Ha csak e három társadalmi formáció: tradicionális, modern és köztes között lehet választani, akkor az utóbbi tekinthető a legjobbnak, mert a nagyvárosok képesek reflektálni a modernitás kihívásaira, miközben a tradicionális vidék nemcsak élelmet, hanem az őshonos „embertömeget is képes megtermelni”.

17.5. FEKETE A GYEREKNEVELÉS KÖLTSÉGEIRŐL

Fekete már a hatvanas évek közepén feltette a kérdést: „*Ki viselje az utódnevelés költségeit*”, amire érdemi választ sohasem kapott.¹⁷⁷ A közgazdaság-tudomány klasszikusai (Adam Smith, Malthus, Ricardo) szerint a munkabér nemcsak a munkás, hanem a családjának a fennmaradását, újratermelésének a költségeit is tartalmazta. Napjainkban azonban a dolgozó ember a munkabérére kizárólag úgy tekint, mint a saját jövedelmére, amelyet jogosult teljes mértékben magára költeni. Fekete elfogadja, de mégis helyteleníti ezt a felfogást, és úgy értékeli a helyzetet, hogy a modern ember meglopja a gyerekeit: „bárki magára költhette munkabérének azt a részét is, amely a feleségét, gyerekeit illetné – kivált ha nem is volt családja –, így akár megháromszorozhatta életszínvonalát.”¹⁷⁸

Fekete szerint a munkabérrel kapcsolatban mindkét megfontolás jelen van a társadalomban. Vannak olyan szabályok, amelyek szerint a munkabér tartalmazza gyermeknevelés költségeit, tehát annak egy része a dolgozó gyerekeit illeti meg (pl. gyermektartási kötelezettség). Ugyanakkor vannak olyan jogszabályok, amelyek szerint a munkabér teljes egészében a munkást illeti meg (pl. a személyi jövedelemadó is erre az előfeltevésre épül). S végül a családi pótlék, a gyermekintézmények rendszere, amely költségtérítést, illetve juttatást ad a családoknak,

¹⁷⁷ Fekete (2005) 7.

¹⁷⁸ Fekete (2005) 7–8.

azt a filozófiát tükrözi, hogy a gyerekeknevelés olyan közhasznú tevékenység, amely megérdemli a társadalom támogatását.

Tehát jelenleg az a helyzet, hogy a társadalom és az állam elsődlegesen magánügynek és hobbinak tartja a gyereket (aki vállalta, tartsa is el), de hasznos hobbinak, méltónak a kedvezményre, támogatásra. Ezért különböző segélyek, juttatások és támogatások címszóval a társadalom valamit visszaad a gyermeket vállaló szülőknek. Feketének nem tetszik ez a megoldás; szerinte az első számú közügyünket a létezés-megmaradás ügyét a szociálpolitikára taksálni annyi, mint ha a parasztember a vetőmagot abból az ocsúból vételezné, amit még a hombár fenekéről összesöpör.¹⁷⁹

Az okok kapcsán Fekete bevezeti az F-tényező fogalmát, amelyen a jövő generációjának az előállításához szükséges munkát, törődést, áldozatot, anyagi, szellemi, érzelmi, erkölcsi „ráfordítást” érti. Világos, hogy az F-faktort a felnőtt nemzedékeknek a következő generáció előállítására kell fordítania. Ha ezt nem teszi meg, akkor kizsákmányolja a jövőt, ami egy átmeneti ideig növeli az aktív lakosság jólétét, hosszú távon azonban ez az önzés kamatostul megbosszulja magát. A kevés gyereket vállaló generációk kannibál módjára a saját jövőjüket eszik meg. Ahogy Illyés Gyula mondta: „Amelyik ország évenként több embert tesz sírba, mint bölcsőbe, az nem takarít a jövőre – föleszi az egészet.”¹⁸⁰ Világos, hogy ez a gyermekellenes társadalmi gyakorlat fenntarthatatlan.

Az író szintén visszatérően hivatkozik Theodor W. Schultz Nobel-díjas amerikai közgazdászra a human capital – az emberi tőke – tudós kutatójára. Schultz szerint a nemzeti jövedelemnek mintegy 30%-át köti le a munkaerő előállításának a költsége. Ez a költség azonban nem jelenik meg az országok államháztartásában, sem a cégek költségvetésében, mert szinte teljes mértékben a szülők magánjövedelmére van terhelve: „voltaképp a munkaerőt *ingyen* kapják a munkahelyek, csak a használatáért kell majd fizetniük, annyira, amennyire. (Mintha a gépkocsit ingyen osztanák a gyárak a jelentkezőknek, a használóját csak az üzemeltetés költségei terhelnék.) [...] A képtelenül igazságtalan te-

¹⁷⁹ Fekete (2005) 10.

¹⁸⁰ Idézi Fekete (1992) 314.

hermegosztás azonos munkát végzők jövedelmében, életszínvonalában két-három-négyszeres különbséget hoz létre, és ez csupán az anyagiak megoszlását jellemzi.”¹⁸¹ Az idős Fekete hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus ugyanúgy kizsákmányolja a családokat, ahogy kizsákmányolja a természetet. A gazdasági okok között az író rendszeresen kitér a gyermekellenes nyugdíjrendszerre is, amit bírál, és pozitívan hivatkozik Demény Pál pronatalista nyugdíjreform-tervezetéről.

Szerintem mindegy, hogy mit gondoltak kétszáz évvel ezelőtt a klasszikusok, jelenleg az a közfelfogás, hogy a munkabér a munka ellenértéke, amit a dolgozó teljes mértékben jogosult magára költeni. Jelenlegi körülmények között nehezen elképzelhető, hogy ennek a jövedelemnek egy részét adó formájában visszavegyék a 2-3 gyereknél kevesebbet vállaló emberektől. Ebből az következik, hogy a gyermeknevelés költségeit egy családbarát társadalomban, ahogy a megoldást keresve maga Fekete is javasolja, nem munkabérként kell kifizetni. Ha munkabérben adjuk oda az embereknek a gyermeknevelés költségeit, akkor arra kényszerítjük őket, hogy a több gyerek és a kisebb jólét között válasszanak. Ebben az esetben minden gyerekkel csökken a párok jóléte, ezért ez a gyakorlat a lehető legkevesebb gyerek vállalására ösztönözi őket. Ezt számos gazdag ország – Olaszország, Németország, Japán – példája is meggyőzően bizonyítja.

¹⁸¹ Fekete (2005) 17–18.

IV. RÉSZ

A demográfiai tél és az ideológia

18. FEJEZET

A felismerés nehézségei

A demográfiai tél az átlagember számára láthatatlan. Megfigyelései mindenkinek lehetnek, de azok mindig esetlegesek. A demográfiai leépülést csak a statisztikai adatok mutatják, amelyek tanulmányozása a demográfusok hivatása. Ezért perdöntő kérdés, hogy a szakemberek mikor azonosítják súlyos problémaként az elöregedést és a természetes (természetellenes) fogyást. Sajnos a magyar demográfia sokáig tagadta ezt a folyamatot, noha a népi írók és a laikus demográfusok már jelezték a problémát. Ennek számtalan oka lehet a szakmai alkalmatlanságtól a politikai és ideológiai elfogultságig.

18.1. A DEMOGRÁFIAI TÉL LÁTHATATLANSÁGA

A társadalmi válságokat osztályozva érdemes különbséget tenni a „fekete hattyú” és a „szürke rinocérosz” között. Az előbbi kifejezés az előre nem látható, míg az utóbbi az előre látható válságokra utal. Az ökológiai és demográfiai válságok inkább az utóbbi típusba tartoznak. A vízhiány, műanyagszennyezés, a népességnövekedés tipikus példája a lassan kibontakozó válságoknak. Ezek a válságok, amíg távoliak, negligálhatók, de ha megérkeznek, akkor már szinte kezelhetetlenek.¹⁸²

Ez jellemzi az elöregedést és a természetellenes fogyást is, amíg enyhe, távoli és jelentéktelen, addig a probléma könnyen kezelhető lenne,

¹⁸² Wucker (2016)

de a társadalom nem foglalkozik vele. Majd, amikor ez a válság a maga brutalitásában kibontakozik, akkor már késő a születésszám emelésével próbálkozni. Például Magyarországon a népesség előregedése és csökkenése az átlagember számára régen érzékelhetetlen volt. Elsőként csak a statisztikai adatokat feldolgozó demográfusok láthatták ezt a problémát, de ők valamilyen ok miatt hallgattak erről; sőt, megcáfolták azokat a „laikus demográfusokat”, aki felfigyeltek erre a folyamatra. A „hivatásos demográfusok” tévedése vagy hazugsága ebben a perdöntő kérdésben lehetőséget adott a társadalomnak és államnak arra, hogy sokáig figyelmen kívül hagyja a népesedési válságot.

Fekete (1990) idézi a *Spiegel*-nek egy 1977-es cikkét, amelyben azt olvashatjuk, hogy a „születésszám növelését célzó intézkedések »nem felelnek meg a nyugati civilizáció szellemének«”.¹⁸³ Fekete rámutatott arra, hogy Nyugat-Németországban már régóta jelen volt az elégtelen mértékű reprodukció, de a *Spiegel* cikkírója valamiért kisebb rossznak tekint a népesség fogyását, mint a pronatalista intézkedéseket. Miért is?

A demográfiai tél azért alattomosabb, mint a népességregrobbanás, mert a *nem* születés, szemben a születéssel, láthatatlan. Egy gyermek megszületése azonnal növeli a népességszámot, míg egy gyermek meg nem születése nem befolyásolja a lélekszámot, az ebből fakadó csökkenés pedig csak negyven-ötven évvel később realizálódik. A társadalom a születés tényével azonnal találkozik, itt egy síró kisbaba, míg a születés elmaradásával közvetlenül nem szembesül. Az alacsony születési szám csak lassan, egy hosszú tehetetlenségi idő után vezet el a demográfiai télhez.

A termékenységi rátának a 2,1-es érték alá esése kezdetben még a gyerekszám csökkenéséhez sem vezet. Ez az átmeneti hatás a populációs tehetetlenségből fakad. Idővel a 2,1-nél alacsonyabb termékenységi arányszám a születések számának a csökkenéséhez, a népesség természetes és valódi csökkenéséhez vezet. Sajnos a demográfiai tehetetlenség fordított irányban is érvényesül, azaz ha egy ilyen közösségben a termékenységi arányszámot sikerülne is gyorsan felemelni 2,1-re, a népesség létszáma még akkor is sokáig csökkenne. Ez egyben azt is

¹⁸³ Fekete (1992) 315–316.

jelenti, hogy a népességfogyás megállításához kezdetben még a 2,1-es termékenységi arányszám sem elég.

Jellemző, hogy a közbeszédben még egy rövid és általánosan elfogadott kifejezés sincs az alacsony termékenységi arányból fakadó demográfiai válság megnevezésére. A magyar nyelv erre a helyzetre gyakran használja a demográfiai válság fogalmát, ami nyilvánvalóan pontatlan kifejezés, hiszen sokfajta demográfiai válság lehetséges. A Wikipédiában a témával kapcsolatban csak a következő két szócikk található: 'Népességfogyás', illetve a 'Népességfogyás Magyarországon' címmel (2018). Az alacsony termékenységből fakadó demográfiai kihívás azonban nem egyszerűen népességfogyáshoz, hanem az őshonos lakosság népességfogyásához vezet.

Az angol nyelv esetében sem sokkal jobb a helyzet. Az angol nyelvű Wikipédiában a témához kapcsolódóan a következő címeket találjuk: population ageing, population decline, sub-replacement fertility, societal collapse. A témával foglalkozó szakirodalom emellett még a következő erősen metaforikus jellegű megnevezéseket is használja: 'underpopulation bomb', 'demographic winter' és 'baby bust'. A válság fogalma egyik esetben sem kapcsolódik össze az alacsony termékenységgel.

18.2. DEMÉNY A DEMOGRÁFIAI TÉLRŐL

Demény Pál is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az alacsony termékenységi arányból fakadó válságnak az európai népek miért nincsenek a tudatában. Az amerikai-magyar szerző szerint a társadalom azért sem minősíti ezt a folyamatot válságnak, mert a sebessége az individuum számára túl lassú.

„Ezt azonban sem a kormányok, sem a közvélemény nem érzékelik válságként. Az ok érthető: rövid az idő horizont. A politikusokat lefoglalja az itt és most, figyelmük legfeljebb a következő választásig terjed. A közvéleményt is hasonló korlátok gátolják. Rövidtávon a népességfogyás és a népesség öregedése szinte észrevehetetlen. A népesség száma és életkor szerinti összetétele évről évre alig válto-

zik. A folyamat lassú tempóban, lépésről lépésre haladt azon az úton, amely végső soron kollektív nemzeti és civilizációs öngyilkossághoz vezet” (Demény 2016: 357).

A folyamat lassúsága megtévesztő lehet, de tegyük hozzá, hogy a megoldások is lassúak. A legtöbb európai állam különböző szakpolitikai intézkedésekkel próbálja a termékenységi arányt megemelni, de, ahogy Demény írja, *„mindaddig eredménytelenül, és az orvosság magasabb dózisokban adagolása sem ígérkezik hatékonynak”*.¹⁸⁴ A demográfus Demény tehát itt ugyanarra a következtetésre jut, mint a filozófus Spengler a Nyugat és a szépíró Houellebecq a francia nemzet esetében. Fekete Gyula a magyar nemzet esetében beszél erről a veszélyről, ő azonban bízik egy pronatalista fordulat lehetőségében.

Demény látja, hogy még csak diagnosztizálni sem szabad az antinatalista folyamatokat. Ezt a problémát több helyen is jelzi; például az Európai Bizottságnak (2006) az Európa demográfiai jövőjéről írt dokumentumát elemezve a következőket írja.

„A jelentés csupán néhány rövid bekezdést szán az »Európa demográfiai megújulását« elősegítő politikának. A »demográfiai megújulást« nyilván politikailag korrekt kifejezésnek szánták a rettegett »pronatalizmus« címke helyett. A helyettesítés esetén. Demográfiai megújulás zajlik Európában csakúgy mint bármelyik jelentős létszámú népességben: az idősebb generáció helyébe lép a fiatalabb. A gondot a megújulás mértékének elégtelensége jelenti. Ez szörzshasogatásnak tűnik, hiszen elég világos miről beszél a Bizottság. De egy politika sikerére nézve nem jó ómen, ha épp a célját kell terminológiai tornamutatvánnyal elhomályosítani” (Demény 2016: 263).

A demográfus szerző nem spekulál annak okairól, hogy miért kell „terminológiai tornamutatványokkal elhomályosítani” az európai közvélemény előtt, hogy a kontinenst az alacsony termékenységből fakadóan

¹⁸⁴ Demény (2016) 357.

súlyos demográfiai válság sújtja. Csak megállapítja az Európai Bizottságnak ezt a szándékát.

Érdeemes azon elgondolkodni, hogy a bizottság és általában a nyugat-európai elit miért nem néz szembe ezzel a problémával, sőt miért próbálja szándékosan „elhomályosítani” a drámaian alacsony születési adatokat? Ez nem magyarázható csak a hosszú időhorizonttal. A környezeti válság is hosszabb időtartam alatt realizálódik, ennek ellenére a közvélemény tisztában van vele. Ráadásul a hosszú időtartam magyarázhatja a nem-szándékos figyelmetlenséget, de nem magyarázhatja a szándékos elhallgatást.

Bizonyára megnehezíti az alacsony termékenységből fakadó demográfiai válság felismerését Európában, hogy Afrika, Nyugat-Ázsia, s ennek következtében az emberiség létszáma még mindig nő. Érezzük, hogy a probléma a globalitás és a lokálitás ellentétéből származik. Az uralkodó neoliberális és globalista ideológia az emberiséget homogén egységként gondolja el, amely jelenleg a népességrobbanás állapotában van. Ez a nézőpont megakadályozza az egyes népek lokális problémáival való szembenézést; azaz a globalizmus megakadályozza a lokalizmust. Ezzel szemben ha az emberiséget egyenrangú, de mégis különböző népek összességének tekintjük, akkor ezek a különbségek könnyen kezelhetők. A lokalizmust hangsúlyozó ideológia számára természetes, hogy a népek számos szempontból, így a termékenységi ráta szempontjából is különböznek egymástól.

Természetesen nem arról van szó, hogy csak lokalisták legyünk, és felejtjük el a globális problémákat. A „csak lokalizmus” ugyanúgy hibás, mint a „csak globalizmus”. A zöldek már a hetvenes években megfogalmazták a globális és a lokális szempontok közötti helyes viszonyt. „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan.” Kár, hogy napjainkban a globalizmus háttérbe szorult, és helyette a „csak globalizmus’ ideológiája és politikája került előtérbe.

18.3. A DEMOGRÁFUSOK EGYIRÁNYÚ TÉVEDESEI

A demográfia számokkal dolgozó társadalomtudomány, helyzetértékeléseinek a helyességét, előrejelzéseinek a pontosságát az utókor könnyen meg tudja ítélni. Fekete Gyula a *Véreim, magyar kannibálok!* című művében a *Levizsgázó vizsgáztatók* című fejezetben majdnem húsz oldalon keresztül tárgyalja a magyar demográfusok hibás előrejelzéseit és helyzetértékeléseit. Fekete nem nevesíti a rossz prognózisokat adó demográfusokat, hanem csak a beosztásukkal utal rájuk, pl. Népeségtudományi Kutatócsoport vezetője 1964-ben, MTA Demográfiai Bizottság elnöke 1977-ben, KSH elnöke 1978-ban. Tehát az esetek többségében a rossz prognózist megfogalmazók személyükben is azonosíthatók.

Fekete 1957 és 1988 között évekre lebontva mutatja be a magyar demográfia kapitális melléfogásait. A következőkben erről a gazdag listáról válogatok néhányat. Először idézi Dr. Kováts Zoltánt, aki a következőket írja:

„Az 1957-es adatokra támaszkodó első prognózistól kezdve 11 bizonyíthatóan téves prognózist produkáltak a »KSH demográfus szakértői«... Az 1957-esben még úgy ítélték, hogy 1975-re... 11,3 millióan leszünk. Ehelyett csak 10,53-ra emelkedett az ország lakossága! – Az 5. számú prognózist az 1966-os adatokat figyelembe véve készítették. 1986-ra 10,84 milliós népességről álmodtak, s csak 10,62 millióan lettünk. Azt ígérték, hogy 2001-re 11,32 millióan leszünk. Ez az előrejelzés is ábrándnak bizonyul. Valójában 10,2 millióan lettünk, a különbség –1,1 millió fő” (Fekete 1992: 235).

„1958, a Születésszabályozás című kötetből: *A születési arányszám nagyobb hanyatlása csupán átmeneti jellegűnek fog bizonyulni, s az arány értéke újabb népesedéspolitikai intézkedések nélkül is előbb-utóbb normális... medrébe fog visszatérni.*” Ez az álláspont a demográfiai átmenet „hivatalos” verziójából fakadó várakozást fogalmazza meg: a „hanyatlás csak átmeneti jellegű”. Ez a vélemény az ötvenes években még elfogadható.

1964, a Népeségtudományi Kutatócsoport vezetője: „1980-ban tíz-millió-kilencszázezren leszünk.” Valójában 10,7 millióan lettünk. A különbség –0,2 millió fő.

1968, ENSZ statisztikai tanulmány: „*Legalacsonyabb a szaporodási arány az NDK-ban, Gabon-ban és Magyarországon. Ezekben az országokban a mostani ütem mellett 225-250 év alatt duplázódhat meg a lakosság száma.*» (Eszert az ENSZ demográfusai is manipulálnak; az adat hamis, félretájéol. [...] *A nettó reprodukciós mutatószám 0,9 körül.*)” A hamisság abban van, hogy 0,9 reprodukciós mutató esetében nem nő, hanem csökken a népesség.

1968, a KSH demográfiai előrejelzésének legvalószínűbb (D) változata szerint: „2001-ben 11 694 864 ember él az országban.” Valójában 10,2 millióan lettünk. A különbség –1,5 millió fő (!).

1977, az MTA Demográfiai Bizottság elnöke: „*A lakosság száma előreláthatólag 3 százalékkal növekszik, és a jelenlegi 10,6 millióval szemben 2000-re megközelíti a 11 milliót.*” Valójában 10,2 millióan lettünk. A különbség –0,8 millió fő.

1978, a KSH elnöke: „*Kettőezerben tízmilliónyolcszáz ezren leszünk, tehát kismértékben, mintegy százezer fővel növekszik az ország népessége.*” Valójában 10,2 millióan lettünk. A különbség –0,6 millió fő. Amúgy nem nőtt százezerrel, hanem csökkent 440 ezerrel az ország népessége, tehát a KSH akkori elnökének még az előjelet sem sikerült eltalálnia.

1981, a KSH elnöknője, államtitkár: „*Ami a prognózisokat illeti, nem vagyok borúlátó. Úgy vélem, hogy legfeljebb 20-30 ezerrel csökkenhet az ezredfordulóra a lakosság száma.*” Valójában 500 ezer fővel csökkent a lakosság létszáma abban a húsz évben.

1982, a KSH későbbi elnökhelyettese: „*A demográfusok a népesség fogyását nem tartják a nemzet halálának. (Hangsúlyozzuk, hogy átmeneti fogyásról van szó, mert a népesség inherens törvényei a népesség lélekszáma, a stabilizálása irányába hatnak.)*» (Jegyezzük meg, az »átmenet« immár negyedszázados. Ami pedig a népesedés »inherens törvényeit« illeti, valóban hatnak a túlszaporodás esetében, a népesség modern korra jellemző fogyását viszont, a társadalom előregedését, a fehér pestis terjedését semennyiben sem gátolják.)” Hogyan lehetséges az, hogy egy laikus demográfus, egy

szépiró helyesen értelmezi korának a demográfiai tendenciáit, miközben a „KSH későbbi elnökhelyettese” erre képtelen?

1984, a KSH elnökhelyettese, az MTA Demográfiai Bizottság elnöke: *„a kilencvenes években sikerül a csökkenést megállítanunk, és hazánkban a körülbelül 10,5 millió népesség hosszabb időszakban is fenntartható és stabilizálható lesz.”* Valójában a népesség már 1988-ban 10,5 millió fő alá esett, és a fogyás üteme azóta is folyamatosan nő.

1985, három neves demográfus tanulmánya a *Demográfia* című folyóiratban: *„A népességfejlődés lényegében az egyszerű reprodukció biztosítása felé tendál. A szerzők szerint 1960 és 80 között a demográfiai átmenet stabilizációs szakasza kezdődött el. (...) Közelítőleg stacioner népesség kezd kialakulni...» (Hol élnek ezek a demográfusok?)»* Tényleg nem érti az ember miért állította ezt a „három neves demográfus”. Az adatok azt mutatják, hogy 1975 és 85 között a születési számok meredeken estek (18‰-ról 12‰-re), miközben a halálozás dinamikusan emelkedett (12‰-ról 14‰-re). Egyik folyamat sem utal a stabilizációra és stacioner népesség kialakulására.

1986, a KSH elnöknője: *„A szükséges munkaerő rendelkezésünkre áll... Nincsenek tehát olyan aggodalmaim, hogy a gazdaság dinamikusabb fejlődését a fizikai munkaerő hiánya akadályozná.”* Valójában akadályozta.

1988, a KSH elnökhelyettese, az MTA Demográfiai Bizottságának az elnöke: *„A népesség lassú csökkenése – önmagában – nem jelent »nemzet-halált«, de jelentheti az élet minőségének javulását.”* Egyrészt a csökkenés nem lassú, hanem gyors: 1988: –15 ezer fő, 2018: –41 ezer fő. Másrészt az előregedés és népességcsökkenés eleve nem vezethet „az élet minőségének a javulásához”.

Fekete elsősorban nem azt kifogásolja, hogy a demográfusok előrejelzései tévedéseket tartalmaznak, hanem azt, hogy ezek a tévedések mindig egy irányba mutatnak, amit már sokkal nehezebb a véletlen számlájára írni. *„A hazai demográfia szapora balfogásait, tévedéseit, ködösítéseit igazságtalan volna mindenestül a demográfusok nyakába varrni, gyenge felkészültségüknek, tájékozatlanságuknak, valóságismeretük hiányának, felületességüknek tulajdonítani. Olyannyira nyilvánvaló, hogy a politikai hatalom társtettes volt.”*¹⁸⁵

¹⁸⁵ Fekete (1992) 235–236.

Tehát Fekete úgy gondolta, hogy a demográfusok a kommunista hatalom nyomásának engedve hazudtak a népesedési folyamatokról. Szerintem a helyzet ennél rosszabb. A magyar demográfusok nemcsak és nem elsősorban a kommunista hatalom nyomása miatt hallgattak vagy hazudtak az egyre rosszabb demográfiai helyzetről, hanem emögött a tudomány jelesül a demográfiai átmenet paradigmájának, sőt a modernizációnak a kritikátlan szemlélete áll, röviden egy szaktudományos és ideologikus dogmatizmus. A szakmai és az ideológiai dogmatizmus kombinációja gyakran életveszélyes elegyet alkot, amire a történelemből is számtalan példa említhető.

18.4. NÉPESEDÉSI VITÁK MAGYARORSZÁGON

A demográfiai tél körüli ködösítés okait keresve érdemes röviden kitérni arra, hogy a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI), vagyis a magyar demográfia központi intézete hogyan érzékelte az ún. népesedési vitákat. Ezzel kapcsolatban három szociológus, Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes (1988) készített egy jelentést *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986* címmel. Heller és munkatársai megkülönböztetik az 1945 előtti, a hatvanas ('63–64), a hetvenes ('72–73) és a nyolcvanas ('81) évek népesedési vitáit. A népi oldalt olyan szerzők, gyakran írók képviselik, mint Kodolányi János, Illyés Gyula, Bor Ambrus, Fekete Gyula, Bozóky Éva, Varga Domonkos stb., míg a „nem-népies, bizonyos elemeiben liberális-urbánus, bizonyos elemeiben hagyományosan szocialista elemeket” olyan szerzők képviselik, mint „Máriássy, Pálffy, Vámos, Turgonyi, Szemes, Miskolczi, bizonyos értelemben Vági, Tamás és Ferge is”.¹⁸⁶

A jelentés először is leszögezi, hogy „*Dolgozatunk célkitűzése korlátozott és speciális. Nem kívánunk a Magyarországon lezajlott népesedési folyamatokkal foglalkozni... A dolgozat egyetlen célja így a népesedéssel kapcsolatos nyilvános beszéd mód vizsgálata.*”¹⁸⁷ Ez olyan,

¹⁸⁶ Heller és mtsai (1998) 76.

¹⁸⁷ Heller és mtsai (1988) 15–16.

mintha egy orvosi vészhelyzetben valaki a beteg állapotától függetlenül vizsgálná az érintettek – a hozzátartozók és az orvosok – beszédmódját.

A szerzők teljesen érzéketlenek arra a problémára, amit a túlságosan alacsony termékenység és születési szám jelent. *„Miért kell értékesnek tartanunk azt az állapotot, amikor több gyerek születik?”*¹⁸⁸ Kérdezik ezt egy olyan országban, ahol a születési arányszám világviszonylatban is a legalacsonyabb, ahol folyamatos az előregedés és a népességfogyás. A jelentés szerzői végig azt hangsúlyozzák, hogy a népi írók számára a csökkenő születésszám és népesség csak ürügy arra, hogy növeljék a társadalmi és politikai befolyásukat. *„Az »írók« és a »szakértők« közti vita racionalizálódását tehát az akadályozta meg, hogy a vita kibontakozásakor mindkét fél tulajdonképpen a vitán kívüli nyereségekre törekedett. Láttuk, hogy ez a népiesség mint szellemi irányzat létéből következett.”*¹⁸⁹

Fekete Gyula a jelentés elolvasása után Monigl Istvánnak írt levelében (1988. május 27.) a következőket hangsúlyozta:

„A szerzők természetesen nem adhatnak mást, csak mi lényegük – no de ezért is bízták meg éppen őket a téma kidolgozásával. Ön, ezt a szánszalmisan elfogult, prekoncepciós, a tényeket lépten-nyomon meghamisító, ártó indulatokkal telített dolgot tudományosnak minősítette azáltal, hogy zártkörű szakmai vitára bocsátja, s ezzel – túl az inspiráción – mintegy felelősséget is vállal érte... A felelősség demográfiai tragédiánkért történelmi súlyú, már sohasem avul el. Rajta leszek, hogy ne kapjanak felmentést, akik a tragédia előidézésében s mai elmélyítésében bűnösök” (Fekete 2007: 145).

Bár a Népességtudományi Kutató Intézet azonosult ezzel a jelentéssel, mégis volt néhány demográfus, aki finomabb vagy keményebb ellenvéleményt fogalmazott meg. Például Dányi Dezső rámutatott arra, hogy a pronatalizmus teljesen mást jelent a népességrobbanás és a „második

¹⁸⁸ Heller és mtsai (1998) 86.

¹⁸⁹ Heller és mtsai (1988) 88.

demográfiai átmenet” (vagyis a demográfiai tél) korában. A klasszikus vagy tradicionális pronatalizmus célja a népességnövekedés, míg a modern pronatalizmus célja a népességfogyás megállítása.

„A második demográfiai átmenet népességszökkentő hatását, kilátásait és instabil demográfiai képleteit senki sem üdvözli ma Európában... Ennek megfelelően megváltozott a pronatalista jelző íze. Más célzata, tartalma van ma, mint abban a korszakban, amikor a demográfiai robbanás vagy az enyhe demográfiai szaporulat korszakában éltünk. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi magyar pronatalisták és a tegnapi pronatalisták nemzeti és nacionalista gondolatvilága közé nem tehető egyenlőségjel. A címke tehát megmaradt, de a tartalma, a pronatalizmus társadalmi funkciója, célja megváltozott” (Dányi 141. in Heller és mtsai 1988).

Hozzászólásában Andorka Rudolf is azt hangsúlyozza, hogy számára a népességszökkenés nem ürügy, hanem valós probléma. *„A magam részéről őszintén állíthatom, hogy a népesedési vitához való hozzászólásaimban semmiféle hátsó gondolat sem vezetett, hanem egyszerűen az... hogy tudniillik a népesedési helyzet aggasztó és népesedéspolitikai eszközökkel lehet és kell a termékenységet az egyszerű reprodukcióhoz elégséges szintre emelni.”*¹⁹⁰

Miltényi Károly – a Népeségtudományi Intézet (NKI) későbbi igazgatója – a népesedési vita ideologikus jellegét hangsúlyozta.

„Heller–Némedi–Rényi tanulmányából az embernek az a benyomása támad, mintha a magyar népesedési vita lényegében egy állóháború lenne, amelyben egyfelől a népi mozgalom, másfelől a liberális urbánusok beásták magukat ideológiai lövészárkokba. Ezekből aztán (nem nagyon figyelve a külvilág tényeire) vaktában tüzelnek egymásra, másrészt mindketten azokra, akikről gyanítható, hogy az ellenfélhez húznak, ideértve esetenként a politikai vezetést, vagy a kormányzati munkában közreműködő technokrata réteget is” (Miltényi 162–163, in Heller és mtsai 1988).

¹⁹⁰ Andorka 148, in Heller és mtsai (1988)

A szakértő itt úgy pozicionálja a demográfiát, mint egy olyan szak tudományt, amely a népi és az urbánus ideológia között áll. Majd rámutat arra, hogy a demográfia miért nem áll egyik oldalra sem, külön megemlítve a kormányzati oldalt is. Miltényi elutasítja az urbánusoknak azt a felfogását, hogy „népesedési kérdés – legalábbis komoly formában – valójában nem létezik, ez a népies irányzat tehetségtelenebb képviselőinek a mesterséges produktuma, vagy túlzása, akik egyrészt így akarnak a közéletben feltűnést kelteni, másrészt a téma ürügyén kívánják politikai indulataikat kiélni”.¹⁹¹ A demográfusok tudják – ők számolták ki –, hogy az 1960-as években „a nettó reprodukciós együttható értéke már folyamatosan és jelentősen 1 alatt volt. Ennek alapján világos volt... hogy Magyarországon a következő generáció kisebb lesz, mint a jelenlegi (1962. évi értékek szerint például 20%-kal).”¹⁹² Azaz a demográfusok pontosan tudták, hogy az alacsony születési szám problematizálása nemcsak egy „kvázi mitikus” képzet, ahogy Hellerék (1998: 84) írták. Mindezek ellenére a demográfusok mégsem álltak a népi irányzat mellé. Miltényi szerint a demográfusok és rajtuk keresztül a magyar demográfia mint testület a népieseknek a modernizációra vonatkozó negatív előítéletei miatt nem képviselhette az igazságot a népesedési vitában.

„A demográfusok egyértelműen helyeselték a társadalmi modernizálódás folyamatait, a társadalmi mobilitást, a női emancipációt, a fogyasztási struktúra és az életforma változásait, a televízió és az automobilizmus elterjedését stb. Az e folyamatokból adódó kedvezőtlen népesedési hatásokat a szükségesnek és kívánatosnak tartott változások kedvezőtlen melléktermékeként értelmezték. (...) Ezzel szemben a népi irányzat, vagy legalábbis annak egyes képviselői a modernizálódási folyamat egyes elemeit is gyanakodva, vagy rosszalóan szemlélték, legtöbbször egyfajta puritán szemléletből kiindulva. Ezért a kedvezőtlen népesedési jelenségeket is a gyanús vagy az eltorzult társadalmi mozgásfolyamatok szerves részének, illetve logikus eredményének tekintették” (Miltényi 1988: 163–164).

¹⁹¹ Miltényi 165, in Heller és mtsai (1988)

¹⁹² Miltényi 155, in Heller és mtsai (1988)

Egyrészt, minden tiszteletem ellenére, megjegyzem, hogy a népesedési vita nem a modernizációról vagy a népi írók politikai-ideológiai nézeteiről, hanem arról az egyszerű szakmai kérdésről szólt, hogy elég gyerekek születik-e Magyarországon? A szakértő egyik fontos ismérve, hogy képes a tudományát értéksemlegesen és ideológiamentesen művelni. A demográfusnak mégiscsak az a feladata, hogy a demográfia (s nem a modernizáció vélt vagy valós) szempontjait képviselje a társadalomban. Ha erre nem képes, akkor nem szakértő, hanem csak egy demográfusnak álcázott ideológus. Ha a magyar demográfia nem a problémát próbálta volna eltussolni, hanem a szakma szabályai szerint beszámolt volna arról, hogy Magyarországon a nettó reprodukciós együttható értéke a hatvanas évektől kevesebb mint 1, azaz a születési szám elmarad az egyszerű reprodukciós értéktől, akkor a népesedési vita nem az urbánus, hanem a népi oldal győzelmével végződött volna. S akkor a kormányzatra – legyen az kommunista vagy szabadon választott – sokkal nagyobb nyomás nehezedett volna, és ezért időben lépnek, ahogy az számos országban történt Csehszlovákiától Svédországon át Franciaországig. Így Magyarországon is jelentős mértékben késleltetni lehetett volna a népességfogyás kialakulását vagy éppen elkerülni, mint ezekben az országokban.

Másrészt, ma már pontosan látható, hogy Miltényi és a demográfusok által „kedvezőtlen mellékterméknek” nevezett születés- és népességfogyás jelenti a domináns hatást a modernizációban élenjáró országok esetében. Tehát ebben az ideológiai kérdésben is a népi oldalnak volt igaza. A modernizáció sötét oldala, vagyis a demográfiai összeomlás lassan, de könyörtelenül emészti fel a modernizációban élenjáró nemzeteket.

18.5. RATKÓ-UNOKÁK ÉS A DEMOGRÁFUSOK HALLGATÁSA

A kommunizmus időszakában bátorság kellett az igazság kimondásához, s így talán érthető, hogy a magyar demográfia hivatalos intézményei nem merték tudatosítani a közvéleményben a demográfiai

vészhelyzetet. Szerencsére a demokráciában ilyen kurázsira már nincs szükség. Ennek ellenére a magyar demográfia mint testület a kommunizmus után sem figyelmeztette a társadalmat a népesedési válságra.

Ebből a szempontból tanulságos megvizsgálni a második baby boom, vagyis a Ratkó-unokák által biztosított népesedési lehetőség elmulasztását. A magyar társadalom akkor tudta volna kihasználni ezt a demográfiai esélyt, ha tudatában van ennek. Erről a lehetőségről azonban magától sem a társadalom, sem a politika nem tudhatott, ezt csak a szakemberek tudhatták. A rendszerváltáskor a második baby boom csúcspontján, vagyis az 1974-ben született fiatalok még csak 15 évesek voltak.

Tehát már demokratikus körülmények között is lett volna idő arra, hogy a magyar demográfia figyelmeztesse a társadalmat és a politikát erre a problémára. Például a magyar demográfiai társaság és a vezető intézetek rendszerváltáskor kiadhattak volna egy következő tartalmú nyilatkozatot. *'Bár eddig azt állítottuk, hogy Magyarországon a születési számok elégségesek, de ez hazugság volt, amire a kommunista diktatúra kényszerített bennünket. Magyarország népessége gyorsuló ütemben fogy, de a Ratkó-unokák pronatalista ösztönzésével viszonylag könnyen megállítható ez a folyamat. Tehát az elkövetkező évtizedekben a szabadon választott kormányoknak pronatalista család- és népesedéspolitikát kell folytatnia.'*

Bár engem élenkel érdekel a közélet, nem emlékszem arra, hogy a demográfusok ezzel az információval bombázták volna a társadalmat és a közéletet. Csak egyetlen demográfiai jellegű sms-kampányra emlékszem, ami a második gyerek nemének a megválasztásáról szólt. 2008-ban Török Zsolt, az MSZP országgyűlési képviselője ilyen jellegű javaslatot terjeszt elő a parlamentben.¹⁹³ Ebben az évben a Ratkó-unokák többsége 33 éves, miközben a természetes fogyás értéke 31 ezer fő, a valóságos fogyás pedig 21 ezer fő.¹⁹⁴ Ezekről a tényekről és lehetőségekről azonban a magyar demográfia mélyen hallgatott akkoriban.

Persze a „tudatlanságom” nem bizonyítja a magyar demográfia hallgatását, vagy ha sarkosabban akarunk fogalmazni, akkor árulását. Mind-

¹⁹³ R. Papp (2008)

¹⁹⁴ KSH (2020a)

amellett egyszerűen eldönthető empirikus kérdésről van szó. A magyar demográfia időben (pl. a rendszerváltáskor) felhívta-e a társadalom figyelmét a Ratkó-unokák jelentőségére a népesedési folyamatokban? Ha igen, akkor felelősen járt el, ha nem, akkor felelőtlenül.

Az más kérdés, hogy 2015 után a demográfusok egyre gyakrabban írnak az elmulasztott lehetőségről: *„ma már – szemben például a tíz évvel ezelőtti helyzettel – önmagukban a termékenység növelését célzó politikák nem képesek reális időtávon belül stabilizálni az ország népességét.”*¹⁹⁵ Ezeket a sorokat olvasva felmerül bennem a kérdés, hogy e szerzők és általában a magyar demográfusok miért nem szóltak időben, és miért csak post festum sajnálkoznak az elmulasztott lehetőség miatt? Tekintve, hogy a társadalom és a politika nem értesült a demográfiai vészhelyzetről, illetve erről a népesedéspolitikai lehetőségről, ezért a magyar demográfia intézményrendszerét Fekete Gyula szavaival élve *„történelmi súlyú és soha el nem avuló felelősség terheli”*.

¹⁹⁵ Kapitány–Spéder (2017)

19. FEJEZET

Az elhallgatás ideológiája

Bár a demográfiai tél a modern nemzetek egyik, ha nem a legsúlyosabb problémája, mégis mély hallgatás övezi ezt a témát. Ebben a fejezetben számba veszem a hallgatás lehetséges okait, amelyek között a szaktudományos és ideologikus dogmatizmus jelentős szerepet játszik. A demográfia és más társadalomtudományok a modernizáció és a „modernizációs ideológiák” uralma alatt állnak, amelyek meghatározzák, hogy a nemzetek milyen témákat problematizálhatnak. A demográfiai tél nyilvánvalón egy tiltott témát jelent. Fekete Gyula a nemzet elöregedését és fogyását, illetve e problémákról való hallgatást szintén ideológiai okokkal magyarázza.

19.1. A HALLGATÁS LEHETSÉGES OKAI

Azt nem tudom, hogy más európai népek demográfusai időben figyelmeztették-e a nemzetüket az alacsony születési számokra. Mindenesetre az tény, hogy Franciaországban először 1915-ben,¹⁹⁶ míg Svédországban először 1928-ban¹⁹⁷ süllyedt a teljes termékenységi arányszám 2,1 alá, és később mindkét országban pronatalista intézkedések kiterjedt rendszerét vezették be. Vélelmezhetően ezeket az intézkedéseket a francia és a svéd demográfusok figyelmeztetése és szakmai közreműködése révén dolgozták ki és vezették be. Így Európában sokáig ezekben az országokban volt a legmagasabb a termékenységi ráta. Hozzáteszem,

¹⁹⁶ Wikipedia: Demographics of France

¹⁹⁷ Wikipedia: Demographics of Sweden

hogyan a bevezetett pronatalista intézkedések ellenére egyik ország sem vált tradicionális vagy illiberális társadalommá. Tehát teljesen alaptalan a liberális demográfusok rettegése a pronatalista intézkedésektől.

Ahogy korábban rámutattam, a magyar demográfia elmulasztotta figyelmeztetni a társadalmat a demográfiai tél közeledésére, sőt mikor mások, nevezetesen a népi írók figyelmeztettek erre, akkor hallgatott, vagy szakmai reputációját felhasználva tette nevetségessé a figyelmeztetőket: így lett például Fekete Gyulából „AgyaláGyula”. Felmerül a kérdés, hogy a magyar demográfia miért cselekedett így? Természetesen csak találgatni tudok az egyes demográfusok motivációjával kapcsolatban. Elvileg a következő okok tűnnek relevánsnak: figyelmetlenség, paradigmatiszta dogmatizmus, politikai nyomás, ideológiai dogmatizmus. Vegyük sorra ezeket a tényezőket.

(Figyelmetlenség) A naiv magyarázat szerint a természetes fogyás és a demográfiai tél egy viszonylag új jelenség, ezért a demográfusok a közelmúltig nem ismerték fel ezt a jelenséget. Több okból sem hihetünk ebben a magyarázatban. Egyrészt a lesújtó népesedési adatokat ők maguk számolták ki. Másrészt a népesedési viták után nem gondolhatjuk azt, hogy a magyar demográfia véletlenül elsikkadt a rossz natalista adatok felett.

(Tudományos dogmatizmus) A tudomány és Nyugat között szoros kapcsolat van. Napjainkban a tudományos felismerések döntő többsége ezekben az országokban: USA, Anglia, Franciaország születik. Ezért a nyugati és azon belül az angolszász tudósok megállapításait más tudósok, beleértve a periferikus országok szakértőit, fenntartások nélkül elfogadják. Ha az amerikai fizikusok kiszámolnak valamilyen fizikai állandót, akkor azt az egész tudományos világ elfogadja. Ha az amerikai és angol demográfusok azt mondják, hogy a demográfiai átmenet spontán módon vezet a természetes egyensúlyhoz, akkor azt a világ minden demográfusa elfogadja. A demográfia azonban nem fizika, abból, hogy az angolszász világ alapvetően bevándorló országaiban a demográfiai átmenet egy kvázi stacionárius állapottal végződik, nem következik az, hogy ez a folyamat más, sokkal zártabb és sokkal szegényebb országokban is így zajlik le.

A tények egyértelműen mutatják, hogy Kelet-Európa és Kelet-Ázsia legtöbb országában a demográfiai átmenet a természet fo-

gyásában végződik. A laikus azt gondolná, hogy a tények és az elméletek ellentéte megzavarja a keleti demográfusokat. Kinek higgyenek: a keleti tényeknek vagy az angolszász tapasztalatokra épülő nyugati elméleteknek? Egy toleráns laikus azt elfogadja, hogy néhány évig még lehet úgy értelmezni az egynél kisebb reprodukciós együtthatót, illetve a kettesnél alacsonyabb termékenységi rátát, mint egy olyan negatív kilengést, amely idővel korrigál. Egy idő után azonban a „laikus demográfus” rájön arra, hogy a születési számok csökkenése nem egy átmeneti kilengés, hanem ez a fő trend. Természetesen azt várja, hogy a hivatásos demográfusok is felismerik ezt a folyamatot. Azonban a laikus demográfusnak (például Fekete Gyulának) csalódottan kell tudomásul vennie, hogy a magyar demográfusok jobban hisznek a nyugati elméletekben, mint a saját szemüknek, jelesül az általuk kiszámolt adatoknak.

(Politikai nyomás) Nem kétséges, hogy a kommunista rendszer nyomást gyakorolt a szakértőkre, hogy a „kincstári optimizmus” jegyében hallgassanak az alacsony reprodukciós együtthatókról és annak várható demográfiai következményeiről. Azonban, ha a magyar demográfia csak a kommunista rendszer nyomása miatt hallgatott volna az előrejedésről és a fogyásról, akkor a rendszerváltás után azonnal felhívta volna erre a problémára a figyelmet, ehelyett a Ratkó-unokákban rejlő lehetőséget is elhallgatta. Ezért joggal feltételezhető, hogy a magyar demográfia mint tudós testület nem csak politikai nyomás miatt hallgatott a gyorsuló ütemben romló demográfiai paraméterekről.

(Ideologikus dogmatizmus) A természetes fogyás és a demográfiai tél több ok miatt is nehezen értelmezhető a modernizáció keretei között. Az uralkodó felfogás szerint a modernizáció minden társadalmi problémát megold. Ha vannak is megoldatlan problémák, akkor azok vagy másodlagos jelentőségűek, vagy pedig abból adódnak, hogy még nem vagyunk elég modernek. Az alacsony születési szám azonban nem illeszthető a modernitás krédójába. Egyrészt a népesség elégtelen mértékű reprodukciója a társadalmaknak egy sarkalatos problémája, másrészt ezt a problémát éppen a modernizáció okozza. Ezért a modernizáció mindent megtesz, hogy kiirtsa a közbeszédből ezt a témát. Ebben a törekvésében számíthat ideológiai segédcsapataira is.

A *liberalizmus* elvei mellett ez a probléma megoldhatatlan. Lehetetlen összeegyeztetni a mikroszintű reprodukciós szabadságot egy makroszintű termékenységi célszámmal. Másképpen fogalmazva: az a modern liberális alapelv, hogy mindenki szabadon dönthet a gyermekvállalásról, beleértve a tudatos gyermektelenséget is, nehezen egyeztethető össze azzal a követelménnyel, hogy statisztikai átlagban mindenkinek legalább két gyermeket kell nemzeni és nevelni. A *progresszió* idegenkedik mindenfajta pronatalista politikától, hiszen a nagycsalád a legyőzött tradicionalitás lényege és szimbóluma. A *globalizmus* nem szereti az erős népeket, nemzeteket és államokat. Az őshonos népesség fogyása és előregedése pedig így vagy úgy, de mindenképpen meggyengíti ezeket a kollektív egységeket. A *nyílt társadalom* hívei számára a nép és a nemzet csak egy kulturális fikció, amelyet meg kell haladni, számukra ezeknek a struktúráknak a demográfiai összeomlása örömhír. S persze a *gender-mozgalom* is ellenséges bármilyen pronatalista jellegű népesedéspolitikával szemben.

Tehát létezik egy jól körülírható és uralkodó ideológiai mező, a neoliberalis modernizáció „élcsapata”, amely hallani sem akar erről a kérdésről. Ezért ameddig csak lehet, tagadja a természetes fogyást, majd ha magát a tényt már nem lehet tagadni, akkor annak problematikus jellegét utasítja el.

19.2. DEMOGRÁFIA ÉS IDEOLÓGIA

Az empirikus jellegű népesedési adatok, illetve a tudományos és az ideologikus dogmatizmus közötti ellentét a demográfiát nehéz helyzetbe hozza. Ezt a feszültséget legegyszerűbben úgy rekonstruálhatjuk, hogy a demográfiában mint testületben és persze a demográfusok többségében is megkülönböztetjük az empirikus szaktudóst, a paradigmát követő tudóst és az uralkodó nézeteket képviselő ideológust; röviden az „empirikus, a paradigmátikus és az ideologikus ént”. E fogalmak segítségével könnyen megérthetjük azt, az amúgy felettébb nehezen érthető jelenséget, hogy Fekete Gyula és más laikus demográfusok képesek voltak helyesen értelmezni a korszak demográfiai folyamatait, míg a hivatásos demográfusok nem.

Ahogy a népi írók, úgy a magyar demográfia „szakmai énje” is pontosan látta a hatvanas években, hogy a magyar születési számok a legrosszabbak a világban, illetve hogy *„a nettó reprodukció együtttható értéke már folyamatosan és jelentősen 1 alatt”* van. Feltehetően a demográfusok „szakmai énje” is azt diktálta, hogy a kirívóan alacsony születési számokra fel kell hívni a társadalom figyelmét. A népi írók, például Bor Ambrus (1963) ezt megtették, a hivatásos demográfusok azonban hallgattak, letagadták vagy hamisan interpretálták ezeket a demográfiai folyamatokat. Miért?

Erre két okuk is volt. Egyrészt a „paradigmatikus énjük” elfogadta a demográfiai átmenet nyugatias értelmezését, amely szerint a születési számok csökkenése idővel megáll, és spontán módon kialakul a természetes vagy „alacsony” egyensúly. Másrészt az „ideológiai énjük” is azt mondta, hogy a születési szokások csökkenése nem probléma, hanem a haladás bizonyítéka. Később, amikor a tények szorítása miatt már nem lehetett letagadni a népességfogyást, akkor a hivatásos demográfusok követve a „paradigmatikus és ideologikus énjük” sugallatait, egyszerűen elhallgatták ezt a problémát. Ezt mindaddig megtették, amíg úgy látták, hogy a természetes fogyás pronatalista eszközökkel sikeresen kezelhető. E kritikus időpont után (pl. Magyarországon 2015, vagyis a Ratkó-unokák 40 éves kora után) a demográfus taktikát vált, és elkezd bátran beszélni arról, hogy bár korábban pronatalista intézkedésekkel még meg lehetett volna állítani a természetes fogyást és az előregedést, de ez most már olyan súlyos probléma, hogy nem lehet pronatalista intézkedésekkel orvosolni. Feltehetően a taktikai váltás mögött is ugyanaz a motiváció áll, nevezetesen hogy a társadalom véletlenül se alkalmazzon pronatalista eszközöket, hiszen az maga a tradicionalizmus, illiberalizmus és nacionalizmus.

Ma már tényként kijelenthetjük, hogy a laikus népi demográfia jól, míg a hivatásos demográfia rosszul ítélte meg a magyar népesedési folyamatokat. Hogyan lehetséges ez? Szerintem a laikusok éppen azért látták pontosabban a magyar népesedési folyamatokat, mert ők nem rendelkeztek hivatásos képzéssel, és így bennük nem alakult ki a liberális modernizmusnak és a hibás tudományos paradigmának a kombinációja, vagyis a liberális demográfia eszméje. Ebből adódóan Fekete

Gyula, a népi írók és általában a laikus demográfusok képesek voltak arra, hogy a demográfiai adatokat önmagukban, vagyis ideologikus előítéletek nélkül értelmezzék.

19.3. IDEOLOGIKUS SZAKTUDOMÁNYOK

Az ideológia által uralt szaktudományok, vagyis az ideologikus szaktudományok meglepően gyakran kialakulnak. A tudományokban, de különösen a társadalomtudományokban sokszor előfordul, hogy egy hibás szaktudományos paradigma összefonódik az uralkodó helyzetben levő vallással vagy ideológiával. Ez a kombináció olyan dogmatikus szellemiséget hoz létre, amely hosszú időre megakadályozza a szaktudományok és egyben a társadalmak fejlődését.

Ennek a dogmatizmusnak talán az első, de mindenképpen a legismertebb formája a *geocentrikus világmép*, amelynek vázlatát már Arisztotelész megfogalmazta, de Ptolemaiosz öltöztette tudományos formába. Ez a hibás elmélet azért tudott olyan sokáig fennállni, mert a kereszténység elfogadta és egyben megerősítette ezt a tudományos nézetet. Általában elmondható, hogy Arisztotelész tudományos nézetei és a kereszténység között Szent Tamás után olyan erős kapcsolat alakult ki, hogy a szakemberek évszázadokon át inkább hittek Arisztotelész állításainak, mint a saját szemüknek.

A kommunista ideológia a szaktudományokkal (biológiával, közgazdaságtannal, politológiával) összekapcsolódva szintén egy olyan szaktudományosnak tűnő dogmatizmust eredményezett, amely évtizedekre megakadályozta a szabad gondolkodást. A szibériai folyók megfordítása (Davidov-terv), a fagyálló gyümölcsök (Micsurin), a magyar narancs és gyapottermelésre vonatkozó tervek jól mutatják, hogy az ideológia még a természettudományos gondolkodást is képes maga alá gyűrni. A tudomány és az ideológia szoros és dogmatikus kapcsolata azonban elsősorban a társadalomtudományokra jellemző. Ennek iskola példája a *tudományos szocializmus*, amely a kommunizmus utópiájának a lehetőségét és szükségszerűségét „tudományos” eszközökkel igazolta. A marxista közgazdaságtan, azaz a közgazdaságtan és a marxizmus szintézise

sem csak elméleti jelentőséggel rendelkezett, hanem nemzetek sokaságának szegénységét és tragédiáját okozta. A marxista közgazdaságtan ideologikus érvek alapján tagadta a magántulajdon és a piac intézményét, noha azok évezredek óta szerves részét képezik a társadalomnak. A marxista filozófia és Mao Ce-tung nézeteinek a szintézise vezetett – többek között – a „nagy ugrás” mozgalomhoz, amely később társadalmi tragédiába fulladt.

Hiba lenne azonban, ha az ideologikus szaktudományok mögött csak a politikai hatalom nyomását látnánk. A szakértők nemcsak a tények és a paradigmák, hanem a paradigmák és az uralkodó ideológiák viszonyát is mérlegelik tudatosan vagy ösztönösen. Ha egy tudományos paradigma jól illik az uralkodó ideológiához, akkor a szakértők többsége még akkor is kitart egy tudományos paradigma mellett, ha az ellentmond az empirikus tapasztalatoknak.

Sajnos ez a probléma jelenleg szinte minden társadalomtudományt jellemez, mivel korunk uralkodó ideológiája, jelesül a liberális modernitás minden társadalomtudományban jelen van. Nem állítom, hogy a liberális individualizmus és annak a társadalomtudományokban megjelenő pandant-ja a módszertani individualizmus *ab ovo* hibás, hanem csak azt, hogy ez a nézőpont elégtelen, mert ebből a nézőpontból a makroszintű entitások és folyamatok értelmezhetetlenek. Ezért lenne szükség egy makroszintű nézőpontra is, amely a folyamatokat más szempontból, például a nemzetek szempontjából is elemzi. A liberális modernitás azonban ezt megtiltja, és a makroszintű megközelítéseket szakmaiatlannak, tudománytalannak, elavultnak, sőt kimondottan ideologikusnak minősíti. E felfogás szerint a liberális demográfia, közgazdaságtan, szociológia, politológia stb. nemcsak egy lehetséges értelmezési keretet jelentenek, hanem ez jelenti az egyetlen értelmes nézőpontot. A liberális demográfia, közgazdaságtan, szociológia, politológia stb. önmagát ideológiától mentes szaktudománynak tekinti. Mindazokat az értelmezéseket, amelyek nem individuumbcentrikusak, szakmaiatlan és tudománytalan nézeteknek látja. Továbbá, mivel a tudományos, gazdasági, média stb. elit meghatározó része liberális nézeteket vall, ezért gyorsan kialakult az a közmegegyezés, hogy a nem-liberális nézet egyben egy elavult tudománytalan nézet is.

Már a fizika viszonylag egyszerű világának a leírásához is különböző – egymással összeegyeztethetetlen – fizikai elméletekre van szükség, úgymint mechanika, termodinamika, relativitáselmélet, kvantumfizika, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a társadalom bonyolult világának a leírásához is különböző – egymással összeegyeztethetetlen – társadalmi elméletekre és ideológiákra van szükség. Tehát nem a társadalom liberális alapon történő értelmezése a probléma, hanem az, hogy ez az értelmezés csak önmagát tekinti „tudományosnak” és „függetlennek”. Ebből ugyanis az következik, hogy a társadalom nem liberális, hanem például nemzeti szempontból történő értelmezése „tudománytalan-nak”, „elfogultnak” vagy éppen „ideologikusnak” minősül. Csurka azt mondta, hogy „a szakmaiság bolsevista trükk”. Az elmúlt időszak tapasztalatának a fényében inkább azt kell mondani, hogy „a szakmaiság liberális trükk”.

19.4. FEKETE AZ ÉLETELLENES ERŐKRŐL

Az elégtelen mértékű reprodukció elsősorban a társadalom objektív (fizikai-biológiai) világában zajló jelenség, mégis mint minden társadalmi jelenség, ez is át van itatva szubjektív hittel, érdekekkel és ideológiával.¹⁹⁸ Az írónak az alacsony születésszámok miatt érzett aggodalmát a hivatalos politika elutasította, sőt fasizmusnak minősítette. Ezzel kapcsolatban Fekete folyamatosan panaszkodik.

„Népesedési csődhelyzetünk feloldásának talán a legnagyobb akadálya mindmáig az a fobia, melyet jó negyven éven át programoztak be a szívekbe és az agyakba: aki büszkén vallja magáról, hogy ő magyar, azt nyilván megszállták ordas eszmék, a nacionalizmus leprája emészti. S ha még ráadásul orvul azt is számolgatja magában, hányan születnek, hányan halnak meg, az már a totális fasizmus” (Fekete 2005: 6).

¹⁹⁸ Fekete (2005) 7.

Fekete a népesedési helyzetet értékelve az emberi életközösségek formáinak (pl. a népnek) az elpusztításában érdekelt életellenes erőt tételez fel.

„Közéletünkben a forradalom óta két erő – ha úgy tetszik két »párt« – küzd egymással; az egyik az *életé*, a *megmaradása*, a másik – akarva-akaratlan, tudva-tudatlan – a *pusztulásé*. E két pólus köré rendeződnek – itt nem csupán a népesedésről van szó! –, e pólusokra tájolódnak az ilyen-olyan hatalmi törekvések, politikai, ideológiai tusakodások, manipulációk, a gazdaság, a kultúra szövedékei a partalan közélettől a tíz millió magánéletig” (Fekete 1997: 25–26).

Életellenes az az ideológia, amely a gyermekvállalást magánügynek tekint, mint a bélyeggyűjtést vagy a kutyatartást stb. Ezt nevezi az író hobbielméletnek, valójában ez egy liberális felfogás, amely már az internacionalista jellegű kádári rendszert is áthatotta. Ha pedig a gyermekvállalás hobbi, akkor ezt mindenkinek önerejéből kell finanszírozni. A gyerek tehát öncélú kedvtelés, amelyben a közösség szempontjai semmiféle szerepet nem játszanak.¹⁹⁹

Ezután Fekete hosszasan tárgyalja, hogy mit és kit tekint életellenes erőnek. Életellenes az adórendszerünk, mert megadóztatja a szülőt minden gyermeke után. A Horn–Bokros-időkben megvonták a gyermekeket is megillető, személyenként a lakás 25 négyzetméterére érvényes adómentességet. Életellenes a nyugdíjrendszerünk, amely öngyilkos érdekviszonyokat kényszerít a társadalomra. Egyrészt törvényes szankciókkal biztosítja a jogot az öregkori ellátásra-eltartásra, másrészt a legkevesebb figyelmet sem fordítja az utódnemzedék előállítására. Sőt önpusztító ellenérdekeltséget teremt, mivel képtelen felismerni, hogy a nyugdíj nemcsak a javak, hanem az emberek újratermelésén is nyugszik.

Az életellenes erők általában szorgalmazzák az egynemű párok házasságát és az örökbefogadást, valamint a drog legalizálását. Az alkoholizmus és a dohányzás is életellenes, ez azonban nem ad alapot arra, hogy tovább terjesszük az életellenes viselkedési formákat, mondja Fe-

¹⁹⁹ Fekete (2005) 8.

kete. Természetesen a művi abortusz liberalizálása is életellenes, amelyek eredménye nemcsak a legyilkolt magzat, hanem a meddővé váló és pszichoszomatikus betegségektől szenvedő anya is.

Életellenes a média. Ezer évig a család szocializálta a gyermeket, most a média. Az a média, amely valamilyen oknál fogva eleve család- és gyermekellenes. Életellenes a szekularizáció, jólét, kényelem, szórakozás-élvezkedés, a pillanatnyi érdek előtérbe kerülése és a sor hosszan folytatható. Az életellenes oldal minden tevékenysége arra irányul, hogy a hagyományos értékeket és közösségeket, beleértve a népet, illetve a nemzetet is elpusztítsa, ezért is nevezi a szerző őket életelleneseknek. Fekete pontosan meg is nevezi, hogy kiket tekint az életellenes oldal élharcosainak.

„Ezek a példák is jelzik, hogy a korunkbeli doktriner mánia – többnyire »liberális« áruhában – a jog nevében támad: a jogrendbe igyekszik beépíteni, emberi alapjoggá avatni az életellenest, hogy bíróság elé citalhassák – teszem azt a »diszkrimináció« vagy a »gyűlöletkeltés« vádjával –, aki a joggá felkent abszurditást az élet védelmében visszautasítja. (Mintha a szabad fertőzés jogával ruháznánk fel az AIDS-es beteget, aki feljelenthetné, büntethető perbe hívhatná az ellenállót, mondván: megsértette emberi jogait)” (Fekete 2005: 12–13).

Ezek szerint az életellenes oldalt a liberális áruhába öltözött doktriner jogvédők képviselik. Másrészt hivatkozik a globalizációra és a pénztőkére mint az életellenes oldal főszereplőjére, szemben az organikus (vagyis nemzeti) tőkével.

„A pénztőke a befektetések gyors megtérülésében érdekelt, és ádáz ellensége az emberi tőkébe történő befektetésnek, tehát a saját utód nevelésének, mondván: túl drága befektetés és sokáig kell a megtérülésére várni, a szegény túlszaporodó országokból viszont várakozás nélkül és ingyen beszerezhető munkaerő, bármilyen mennyiségben. Lelkesen támogatja ezt számos baloldalinak nevezett párt és a liberális tömegtájékoztatók eszmei terrorja, mely szerint az őshonos

lakosság lélekszámának, anyanyelvének, kultúrájának továbbadását védelmezők eleve »rasszisták«, »fasiszták« »idegengyűlölők» (Fekete 2005: 15–16).

Az nem meglepő, hogy a kortárs liberalizmus, vagyis a neoliberálisizmus a nemzetközi nagytőke érdekeit képviseli a politika és az ideológiák világában. E két entitás között régóta szoros a kapcsolat. Fekete már 2005-ben világosan látta a korábbi ellenfelek, a liberalizmus és a baloldal összefogását. Elvileg a baloldalnak a tőkével szemben kellene megfogalmaznia magát, de a kommunizmus összeomlásával párhuzamosan a klasszikus baloldal is összeomlott. Az új baloldal pedig már támogatja a nagytőke érdekei alapján folyó globalizációt és modernizációt. Teszi ezt annak ellenére, hogy a józan ész, sőt a nyugat-európai és az észak-amerikai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a globalizációnak ez a formája leginkább az őshonos szegényeket sújtja. Mindenesetre az életellenes oldal gyűjtőpontjában a nemzetközi nagytőke és a globalizmusban érdekelt erők állnak.

De ki áll a másik oldalon, az élet oldalán? Ideáltipikus esetben a nemzetállam. Az esetek döntő többségében azonban a globális erők által korrumpált komprádor politikai elit az államot is a másik oldalra pozicionálja. Így az élet, a nép és a nemzet pártjának gyűjtőpontjában nem marad más, csak néhány nemzeti érzelmű gondolkodó és író.

Az idősödő Fekete egyre nyíltabban beszél arról, hogy a népességfogyás mögött szándékosság áll. Szinte minden könyvében idézi a náci Himmlernek az OST fedőnevű tervét, amely az orosz nép jövőjének aláaknázására készült. *„Az orosz területek lakosságával kapcsolatos német politikának az lesz a célja, hogy keresztülvigye, hogy az orosz születési arányszám jóval alacsonyabb legyen, mint a németeké.»*²⁰⁰ Ezért, mondja a náci terv, a németeknek a meghódított Oroszországban antinatalista politikát kell folytatnia. Ennek érdekében az orosz lakosság között el kell terjesztetni, hogy káros a sok gyerek, a gyereknevelés anyagi áldozattal és egészségügyi kockázatokkal jár. A fogamzásgátló szereket

²⁰⁰ Fekete (1997) 12.

népszerűsíteni kell, az abortuszokat a legcsekélyebb mértékben sem kell korlátozni, nem kell támogatni a törvénytelen gyermekeket, nem kell adókedvezményt adni a sokgyermekeseknek, sem pénztámogatást. „*Számunkra, németek számára az a fontos, hogy elerőtlenítsük az orosz népet... Ezt a célt a felsorolt eszközökkel érhetjük el...*»”²⁰¹

Az író, ha kérdés formájában is, de mégiscsak azt sugallja, hogy az 56-os forradalom után erre a tervre alapozott a honi népesedéspolitika. Az *Első számú* közügyben „A népirtás honosított változatai” című részben szintén csak sejteti, hogy a kádári rendszer szándékosan népességitkító politikát folytatott. Máshol ezt a véleményét direkt módon is megfogalmazta.²⁰²

Fekete Gyula mint az MDF egyik alapítója, kezdetben még abban reménykedett, hogy az első szabad nemzeti kormány ciklusának a végére, de legrosszabb esetben is 1995-re a népességpusztulást megállítjuk. Sajnos ez nem történt meg, sőt a demográfiai helyzet 2010-ig szinte folyamatosan romlott. Az író halálakor, 2010-ben, a demográfiai mutatók minden korábbi értéknél rosszabbak. A szerző pesszimizmusát nemcsak a magyarság elöregedése és fogyása, nemcsak az MDF-es elit érdektelensége, hanem a lakosság közönye is növelte. „*Ez a pusztulás az anyaország lakosságának meglehetősen jóval nagyobbik részét – nem érdekli.*”²⁰³ Fekete szerint ez a kommunista párt propagandájának a következménye, „*amelynek legfőbb törekvése – a nemzeti érzés, a nemzettudat irtása, legyalázása volt.*”²⁰⁴

Fekete megfogalmazása persze vitatható, de felismerése rendkívül jelentős, ugyanis felismeri a modernizáció kétarcúságát. A modernizáció fényes és sötét oldalát és a két oldal küzdelmét joggal tekinthetjük úgy, mint az élet és a pusztulás erőinek a küzdelmét. Én optimista módon hiszek abban, hogy a modernizáció élharcosai, vagyis a haladók nem akarnak szándékosan rosszat okozni, ők őszintén hisznek abban,

²⁰¹ Fekete (1997) 13.

²⁰² Fekete (2007) 212–214. „Profi népirtás” című részlet (1996-os interjú).

²⁰³ Fekete (2005) 5.

²⁰⁴ Fekete (2005) 6.

hogy a modernizációnak csak jó és fényes oldala van, és ebből következően minél szélsőségesebbé válik a modernizáció, annál jobb lesz mindenkinek, különös tekintettel a modernizáció élharcosaira.

„Nem hiszem, hogy van olyan »legfelső« foka az emberi fejlődésnek, amelyen, mint minden addigi törekvések végcélja: a leegyszerűsödés, az egyneműség, a homogenitás végleges formát ölt. Noha minden nagy étvágyú hatalom szívesen elábrándozgat ilyen szélcsendes végállomásról. Amelynek persze, ő az állomásfőnöke” (Fekete 1997: 68).

Tehát Fekete nem hiszi, hogy a globalizmusból következő „leegyszerűsödés, egyneműség, és homogenitás” jelentené az emberi fejlődés „legfelső” fokát, ugyanakkor érti, hogy a globalista elit miért szeretné ezt a kimenetelt. A modernizáció élharcosai egyszerűen nem látják, nem képesek látni a modernizáció sötét oldalát. Ezzel szemben Fekete érzékeli a modernizáció antinatalista jellegét, és joggal nevezi életellenesnek. Feltehetően ő és a kritikusok többsége a modernizáció előnyeivel kapcsolatban szkeptikusabb az indokoltnál. Így a két oldal küzdelme antagonisztikus jellegűvé válik, ahol egymásról kölcsönösen a legrosszabbakat tételezik. A haladók szemében a modernitás kritikusai egyszerűen maradiak és ostobák, míg a kritikusok számára a modernnek szándékosan akarnak rosszat. Az ideális megoldás az lenne, ha a két oldal küzdelme nem kultúrharchoz, hideg vagy nem is annyira hideg polgárháborúhoz, hanem egy új szintézishez, jelesül egy pronatalista modernitáshoz vezetne.

20. FEJEZET

Metademográfiai kitekintés

Ebben a fejezetben összefoglalom a könyv fontosabb megállapításait. Rámutatok arra, hogy egyes népek túlnépesedése eltakarja más népek az „alulnépesedését”, pedig mindkettő nagyon súlyos demográfiai válságot jelent. Tézisem szerint a demográfiai tél a modernizáció járulékos következménye. Az egyre szélsőségesebb modernizáció születéskorlátozó hatása egyre erőteljesebb. Ezt a negatív tendenciát a modernizációnak csak egy új formája, a tradicionális modernizáció tudja megtörni.

20.1. KORUNK NÉPESEDÉSI HELYZETE

A világban zajló népesedési folyamatokat egyaránt jellemzi a túlnépesedés és az „alulnépesedés”. Miközben Afrika és Nyugat-Ázsia népeit a népességrobbanás, addig Kelet-Európa és Kelet-Ázsia országait a népességfogyás jellemzi. Míg a népességnövekedés egy közismert, addig a népességcsökkenés egy kevésbé ismert probléma, pedig az északi féltekén egyre több olyan ország van, jelenleg 38, ahol csökken a népesség. A demográfiai tél állapotát olyan társadalmi jelenségek mutatják, mint a csökkenő gyermekvállalás, elöregedés, természetes fogyás, népességcsökkenés, falvak elnéptelenedése, munkaerőhiány, nyugdíjválság.

A demográfiai télnek, vagyis a *tartósan fennálló természetes fogyásnak* a közvetlen oka az alacsony (kisebb mint 2,1 gyerek/nő) termékenységi ráta. Például egy zárt (migráció nélküli), alacsony termékenységgű (mondjuk 1,37 gyerek/nő) európai nép esetében a népesség 47 év alatt

50%-kal, míg száz év alatt 77%-kal csökken.²⁰⁵ Ez pedig azt jelenti, hogy a bevándorlás nélkül az alacsony termékenyséű népek mint kollektív entitások két-három generáció alatt eltűnnek. Az így kibontakozó pusztulás mértékét a *Demographic winter* (2008) című amerikai dokumentumfilm a nukleáris télhez hasonlítja.

Az ökológiai válság miatt széles körű konszenzus van abban, hogy a népek exponenciális ütemű növekedése rossz, ezért sokan gondolják úgy, hogy a népek exponenciális ütemű fogyása jó. Ez a nézet alapvetően téves: abból, hogy a népesség gyors növekedése rossz, nem következik, hogy a népesség gyors csökkenése jó. Valójában mindkét szélsőség rossz, ráadásul a népességgrobbbanásban levő népek növekedését nem kompenzálja a demográfiai télben levő népek fogyása; öngyilkosságuk ökológiai szempontból értelmetlen.

20.2. TÖRTÉNETI KITEKINTÉS

Az első emberi közösségek teljes mértékben ki voltak téve az evolúciónak és a szelekciónak. Ez a természeti állapot egyrészt hasznos volt az emberi közösségeknek, sőt magának a fajnak, hiszen minél erősebb a szelekció, annál gyorsabban folyik az ember biológiai és kulturális evolúciója. Másrészt az evolúció uralma individuális szempontból egy borzasztó létállapotot jelentett. Tehát ebben a korban a csoportérdek uralkodott az egyéni érdek felett.

Ezt a létállapotot a magas születési és halálozási arányszámok „pozitív egyensúlya” jellemzi. Ennek szükségessége könnyen belátható. Ha a halálozási számok magasabbak, mint a születési számok, akkor a kis létszámú közösség gyorsan kihal. Ha a születési számok sokkal magasabbak, mint a halálozási számok, akkor a gyorsan növekvő létszám előbb-utóbb beleütközik a természeti környezet eltartóképességébe. Ez pedig megnöveli a halálozást. Mindkét eltérés rossz, bár az előbbi esetben a közösség megsemmisülése biztos, míg az utóbbi esetben a kihalási hullám, illetve a környezet megújulása után a közösség is megújulhat.

²⁰⁵ Demény (2016) 167.

Mivel a vadászó-gyűjtőgető közösségek folyamatosan vándoroltak, azaz különböző ökológiai eltartóképeséggel rendelkező vidékekre kerültek, ezért az optimális termékenységi arányszámot a közösségeknek kulturálisan kellett meghatározniuk. Ebben fontos szerepet játszott a házasság intézménye, amelynek valamilyen formája minden közösségben kialakult.

A mezőgazdaság kialakulása lehetőséget adott a nagyobb létszámú népek kialakulására. A gazdálkodó emberi közösségekben csökkent az éhhalál kockázata, miközben nőtt a betegségekből fakadó halálozás mértéke. Ezért csak azok a népek maradhattak fenn, amelyeket a magas termékenység és születési arányszám jellemzett. A tradicionális paraszti társadalmakban kialakult pronatalista (születést támogató) kultúra arra irányult, hogy minden szexuális érintkezés házasságban és gyereknemzés céljából történjen. A monogámia úgy támogatja a születést, hogy közben a felek alapvető egyenlőségét is biztosítja. Szemben a többnejűséggel, amely bár összességében magasabb születési számot eredményez, de sokkal inkább az egyenlőtlenségre épül: nemcsak a férfiak és a nők között, hanem a sok feleséggel rendelkező és a feleséghez nem jutó férfiak között is egyenlőtlenséget teremt. (Ha a gazdag férfiak 20%-a feleségül veszi a hajadonok 80%-át, akkor nagyon sok férfi nem tud megházasodni.)

20.3. A MODERNIZÁCIÓ FORMÁI

A modernizáció Nyugat-Európában a tudomány, a technika, az ipar, az árutermelés, a kereskedelem és a városok fejlődésével kezdődött. Kezdetben a modernizáció a városi polgárságra korlátozódott, miközben a vidék parasztsága és arisztokráciája továbbra is a tradicionális értékek szerint élt. A modernizáció csökkentette a halálozást, és növelte a születést, elsősorban az orvostudomány és a higiénia viszonyok javulása miatt. Így demográfiai szempontból is megerősítette a technikai, gazdasági és katonai szempontból is egyre erősebb nyugat-európai népeket.

Ezek a változások egyrészt belső konfliktusokhoz, vallásháborúkhöz, illetve polgárháborúkhöz vezettek. A polgári oldal győzelme után

a haladásban élenjáró nyugat-európai népek társadalmi struktúrája is modernizálódott. Ezt követően a modernizáció már nemcsak a nagyvárosok szigeteiben, hanem az egész társadalomban folyt. Másrészt a népességszűkülés szükségyszerűen vezette ezeket a modernizálódó és erősödő nemzeteket és államokat a távolsági kereskedelemhez, gyarmatosításhoz és nagyhatalmi háborúkhöz.

Definíció szerint a kommunizmus is modernizációnak tekinthető, hiszen a mezőgazdasági jellegű döntően kelet-európai és kelet-ázsiai népeket ipari társadalommá alakította. Az egy másik kérdés, hogy a kommunista modernizáció végső soron egy sikertelen modernizációnak tekinthető. Bár a kommunista modernizáció elbukott, de hatása a mai napig jelen van, hiszen létrehozta a gazdasági szempontból szegény, de összességében mégis modern társadalmakat. A modernizációnak egy harmadik útját jelentik azok a kelet-ázsiai népek és országok (Japán, Korea, Tajvan), amelyek elkerülték a kommunizmust, és a kapitalizmusnak egy sajátos formáját alkották meg.

Bármilyen sok különbség van a modernizáció nyugati, kommunista és távol-keleti formája között, de központi témánk szempontjából, vagyis a modernizációnak a natalizmusra gyakorolt hatása szempontjából nincs lényeges különbség köztük. A modernizáció mindhárom formája antinatalista hatású. Egészen más a helyzet a migráció terén: a gazdag Nyugatra a jelentős mértékű bevándorlás, a szegény Kelet-Európára a jelentős mértékű kivándorlás, míg a gazdag Kelet-Ázsiára az izoláció a jellemző.

Csak egyetlen olyan modernizációs utat ismerek, jelesül Izrael modernizációját, ahol sikerült megőrizni a magas termékenységet. A zsidó nép helyzete sok szempontból speciális, ennek ellenére már ez az egyetlen példa is megmutatja, hogy a modernizációnak lehetséges egy pronatalista formája is. Sőt, Izrael termékenységi rátája túlságosan magas az ideálisnak tekinthető stacioner demográfiai állapothoz képest. Ez szintén arra utal, hogy a kettes termékenység mellett modernizáció nem tekinthető utópikus elvárásnak. Szarkasztikusan fogalmazva, ha a zsidó nép képes hármass termékenységi ráta mellett modernizálódni, akkor talán a többi nép is képes arra, hogy kettes termékenységi ráta mellett modernizálódjon.

20.4. A MODERNIZÁCIÓ DEMOGRÁFIAI HATÁSAI

A modernizáció egyik fontos demográfiai hatása a születéskor várható élettartam folyamatos növekedése, illetve a gyerek- és csecsemőhalandóság csökkenése. Ez a modernizáció szándékolt, fényes és jó oldala, amely nyilvánvalóan összhangban áll az emberek önfenntartási törekvéseivel (*conatusával*). Minden ember elsődleges célja, hogy egészségben, biztonságban és jólétben éljen. Ezt az alapvető emberi igényt Nyugaton a modernizáció sikeresen realizálja, mert centrumában a gazdaság, az egészség és általában az individuális jólét kérdései állnak.

A modernizáció natalista hatása ennél jóval bonyolultabb. A korai modernizáció *de facto* pronatalista hatású, aminek feltehetően az az oka, hogy a jobb egészségügyi és gazdasági feltételek között élő tradicionális értékrendű ember több gyereket tud vállalni. (Például a gyerekszülést nagyobb valószínűséggel túlélő nő több gyereket fog szülni.) A kései modernizáció azonban a család értékrendjét is átalakította, és a modern értékrenddel rendelkező ember már egyre kevesebb gyereket akar.

Tehát az előrehaladó modernizáció másik fontos sajátossága a gyermekvállalási hajlandóság, vagyis a termékenység csökkenése. Ez a folyamat maga után vonja a születési számok csökkenését, negatív módon befolyásolja a populáció létszámát, a halálzási számokat és a természetes fogyás mértékét is. A termékenység csökkenése nem célja a modernizációnak. Ez egy járulékos hatása az iparra, kereskedelemre és általában a produkcióra fókuszáló modernizációnak. Ez egy láthatatlan és rejtélyes folyamat, amely ráadásul csak előrehaladott állapotában fejt ki negatív hatását, jelesül, amikor a termékenységi ráta a reprodukciós szint alá süllyed. Ennek értéke a gazdag országokban 2,1 gyerek/nő. A nyugati modernizáció elmúlt évtizedében a spontán antinatalizmus mellett megjelent a tudatos antinatalizmus is.

A modernizáció antinatalista hatására jó példa az Egyesült Királyság, ahol az elmúlt kétszáz évben a termékenységi ráta 6,0 gyerek/nő (1815) értékről 1,6 gyerek/nő (2020) értékre csökkent. A csökkenés átlag sebessége: $-0,02156$ gyerek/nő/év érték. Ez azt jelenti, hogy ezer brit nő minden évben 22 gyerekkel kevesebbet szül, azaz egymillió brit nő minden évben átlagosan 22 ezerrel kevesebb gyereket szül. Nyu-

gat-Európában hasonló trendek láthatók, bár a termékenységi ráta csökkenésének kezdőpontjában, sebességében és jelenlegi értékében kisebb különbségek lehetnek. A leggyorsabban Dél-Koreában csökken a termékenységi ráta, ennek értéke az elmúlt hatvan év viszonylatában: $-0,0857$ gyermek/nő/év. Úgy tűnik, hogy az alacsony és csökkenő termékenységi arányszám egy olyan attraktor állapot, amely felé szinte minden modernizálódó nemzet halad. Világos, hogy minél rövidebb idő alatt halad végig egy nemzet ezen a pályán, annál gyorsabb a termékenységi ráta csökkenésének az átlagsebessége.

E két megatrend hosszú távon csak akkor egyensúlyozná ki egymás hatását, ha kialakulna a *gyermektelen, de halhatatlan* ember. Mivel erről nincs szó, ezért a modernizáció végállapota a természetes fogyás, a demográfiai tél, a népek és nemzetek eltűnése és végül, *ad absurdum*, a lakosság kihalása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a modernizáció sötét (entropikus) oldala végül győzelmet arat a modernizáció fényes oldala felett.

20.5. DEMOGRÁFIAI ÁTMENET

A modernizációnak a mortalitást csökkentő, illetve a natalitást növelő, majd csökkentő hatása egy sajátos demográfiai mintázatot hoz létre, amit demográfiai átmenetnek neveznek. Ezzel kapcsolatban számos elképzelés létezik. Abban teljes az egyetértés, hogy a demográfiai átmenet a magas születési és halálozási arányszámok pozitív egyensúlyi állapotával kezdődik, majd az alacsony születési és halálozási arányszámokban végződik. Számos kérdés azonban vitatott: létezik-e egy univerzálisan érvényes demográfiai átmenet, vagy minden nép, nemzet és politikai egység demográfiai átmenete egyedi. Ha létezik egy univerzálisan érvényes demográfiai átmenet, akkor az a természetes szaporodásban, egyensúlyban vagy fogyásban végződik? Megfigyelhető és a tankönyvek is azt tanítják, hogy számos (de korántsem mindegyik) nyugat-európai országban a demográfiai átmenet a természetes egyensúlyban végződik. Kelet-Európa és Kelet-Ázsia nemzeteiben a demográfiai átmenet láthatóan másképp folyik, mint Nyugaton. Mi az oka ennek a különbségnek?

A nemzeti, regionális és kulturális eltérések pontosabb megértése érdekében bevezettem az *analitikus demográfiai átmenet* fogalmát. E modell szerint a demográfiai átmenet ideáltipikus esetben a természetes fogyásban és a demográfiai téiben végződik. Ehhez az ideáltipikus modellhez legközelebb Kelet-Ázsia népei állnak.

A gazdag angolszász országok demográfiai átmenete az analitikus modellnél sokkal jobb végeredményhez vezet, aminek elsődleges oka a háború utáni baby boom és a folyamatos bevándorlás, pontosabban a bevándorlók „kiegészítő” élvészülései. Mindkét folyamat növeli a születést, és csökkenti a halálozást, azaz „párhuzamosítja” a két görbe lefutását. Ezzel szemben a kelet-európai országok demográfiai átmenete az analitikus modellnél sokkal rosszabb helyzetet eredményez, amelynek elsődleges oka a folyamatos kivándorlás és a lassabban növekvő élet-tartam.

Tehát a szintetikus (valóságos) demográfiai átmenet az analitikus demográfiai átmenet plusz a regionális hatások eredője és szintézise. Az egyik legfontosabb regionális hatás a kérdéses régió gazdagsága, de fontos szerepet kap a kulturális zártság és nyitottság kérdése is. A jólét egyrészt pozitív hatást gyakorol a várható élettartamra, másrészt ösztönzi a termékeny korú fiatalok bevándorlását, ami pedig a születésre gyakorol pozitív hatást, és fordítva. Ezért végződik a demográfiai átmenet a gazdag és nyitott nyugati országokban egy „pozitív” természetes egyensúlyban, a gazdag és zárt Kelet-Ázsiában egy mérsékelt mértékű természetes fogyásban, míg a szegény és szintén nyitott Kelet-Európában egy nagymértékű természetes fogyásban.

20.6. AZ ANTINATALIZMUS STRUKTURÁLIS OKAI

Hipotézisem szerint a modernizáció és a fentebb említett megatrendek között nemcsak időbeli egybeesés van, hanem oksági kapcsolat is, azaz a modernizáció okozza a halálozás és a születés csökkenését. A „modernizáció antinatalista hatása” persze csak egy kifejezés, amelyen elsősorban a következő tényezők kölcsönhatását értem: fogamzásgátlás, urbanizáció, antinatalista nyugdíjrendszer, női munkavállalás, feminista

családmodell, szexuális forradalom, párkapcsolatok instabilitása, a gyermeknevelés növekvő költségei, individualizáció stb. Ezek a társadalmi változások természetesen az ember gyerekvállalási vágyait és szokásait is átalakítják. Nemcsak a társadalmi struktúra modernizálódik, hanem benne az emberi természet is. Nemcsak a társadalom, hanem az emberek antinatalizmusa is egyre erőteljesebb.

A modernizáció antinatalista hatását felismerő szerzők, akiknek a száma meglepően kevés, a folyamat okait nagyon hasonlóan látják. Oswald Spengler (1994) szerint a nyugati civilizáció, amelynek virágkora a középkorban volt, a 19. századtól a hanyatlás korába lépett, és elkerülhetetlenül halad a pusztulás felé. Ennek fontos eleme a civilizáció és a nagyvárosi létforma kiteljesedése és ezekkel szoros összefüggésben a gyermekvállalás folyamatos csökkenése. A civilizáció nemcsak a társadalmi struktúrát, hanem az emberi természetet is antinatalista jelleggel alakítja át.

Joseph Daniel Unwin (1934) szerint szoros kapcsolat van a szexuális normák és a társadalom virágzása között. A szigorú szexuális szabályok lebontása és liberalizálása a „társadalmi energia” romlását eredményezik, aminek a negatív hatásai három generációval később válnak nyilvánvalóvá.²⁰⁶

Demény Pál (2016) a gazdasági érdekekkel, a demográfiai folyamatok lassúságával és a probléma tudatosítását elutasító modern gondolkodással magyarázza a születési számok csökkenését és a problémát övező csendet. Fekete Gyula (1992) a kommunizmust, a liberalizmust és általában az életellenes erőket és szereplőket hibáztatja a magyar nép, míg Michel Houellebecq (2001) a család intézményét felszámoló liberális individualizmust okolja a francia nép elégtelen mértékű reprodukciójáért.

A fentiekén túl korunkat már a direkt antinatalista jellegű mozgalmak is jellemzik, gondolok itt a szingli életmód terjedésére, az udvarlás kriminalizálására, a bináris férfi–nő viszony megkérdőjelezésére és általában a családellenes ideológiák folyamatos bővülésére. Ezért korunk „haladó ideológiáinak” az antinatalista jellege sokkal erőteljesebb, mint

²⁰⁶ Krúdi (2018) 282.

ötven vagy éppen tíz évvel korábban. Ennek az az oka, hogy a modernizációnak az alacsony szülési szokások további csökkentése érdekében „egyre nagyobb erőket kell bevetnie”. Sokkal könnyebb rávenni az embereket és különösen a nőket arra, hogy három helyett két gyereket vállaljanak, mint arra, hogy egy gyerek helyett a gyermektelenséget válasszák. Tehát a modernizáció antinatalista jellege folyamatosan nő, és így válik a modernizáció egyre szélsőségesebbé. Ez a demográfiai folyamat negatív spirálként számolja fel a népeket: ma ez a folyamat csak Kelet-Európa legszegényebb és legkisebb népeit, holnap már a régió gazdagabb és népesebb országait, holnapután pedig már az összes modern és fejlett nemzetet fenyegeti.

Sajnos a reprodukció felszámolása olyan hosszú távú hátrány, amely túl van a gazdaság-, jólét- és individuumbentrikus modern társadalmak előrelátásán. A férfiként dolgozó nők jótékony hatása a GDP-re közvetlenül érzékelhető. Ezzel szemben a nem-születésből származó károk nem érzékelhetők közvetlenül. Ezekből a tapasztalatokból a modernizáció azt a következtetést szűri le, hogy minden rendben van

20.7. ÚJ VILÁGREND: NYUGAT ÉS DÉL DUALIZMUSA

A jelenlegi folyamatok szerint a nyugati modernizáció – nem feltétlenül tudatos – végeredménye a folyamatos „népelszívás”, ahogy az már korunkban is jól látható.²⁰⁷ Ennek forrása hosszú távon csak a magas termékenységgű és szegény Afrika és Nyugat-Ázsia, vagyis a Dél lehet. (A szegény, de kettes termékenységgű Dél-Amerika demográfiai szempontból nem tekinthető tökéletes népességbicacsító kontinensnek.) A déli emberek folyamatos és tömeges bevándoroltatása pedig egy új világrendet eredményez, jelesül a gazdag Nyugat és a szegény Dél dualizmusát. Az előbbi biztosítja a tőkét, a tudományos és technikai fejlődést, a katonai fölényt, a globális adminisztrációt és ideológiát, míg az utóbbi a természeti erőforrásokat, beleértve a szükséges emberi tömegek előállítását is. Azaz a Nyugat ugyanúgy kiszervezi a

²⁰⁷ Pokol (2011)

költséges reprodukciót a szegény déli reprodukciós központokba, mint ahogy korábban kiszervezte a költséges ipari termelést a keleti termelési központokba. Feltehetően a nyugati tőke és elit úgy gondolja, hogy ez lesz a „szép új világ”, amelyet ő irányíthat. Ennek áráként pedig a Nyugat és benne a szegényebb rétegek elveszítenék a klasszikus közösségi létformákat, úgymint nép, nemzetállam és család. Tehát ez az új világrend még az átlagos nyugati ember számára sem előnyös. Sőt, ő jár a legrosszabbul: a keleti termelési központok elveszik a munkáját, a délről származó idegenek pedig a hazáját és a kultúráját. Ez a megoldás ökológiai és humanisztikus szempontból is kétséges, hiszen a nyugati elit érdekelt a Dél szegénységében és népességének exponenciális növekedésében. Ebben az esetben a Nyugatról hiányzó embertömegek spontán beáramlása Délről folyamatosan biztosítható.

A nyugati modernizáció és annak várható kimenetele a kulturálisan zárt Kelet-Ázsia és gazdasági szempontból szegény Kelet-Európa számára nem jelent vonzó alternatívát. Ebben az új dualista világrendben a szegény, de nyitott Kelet-Európának nincs helye: ahhoz nem elég gazdag, hogy Nyugat része legyen, ahhoz pedig nem elég termékeny, hogy Délként szolgáljon. Sajnos a Nyugat kulturális dominanciája miatt sok keleti szakember azt hiszi, hogy a gyerekek hiánya, illetve az új gazdasági és demográfiai világrend régiójuk számára sem jelent problémát. Inkább hisznek a nyugati elit ideológiájának és a kultúrájának, mint a saját szemüknek.

20.8. A MODERNIZÁCIÓ VÁRHATÓ KIMENETELEI

Tekintve, hogy a demográfiai tél nem természeti, hanem társadalmi folyamat, ezért elvileg van arra lehetőség, hogy változtassunk a demográfiai folyamatokon. Persze ez nem könnyű feladat.

Egyrészt fel kell ismerni, hogy a demográfiai modernizáció spontán módon *nem* vezet el a természetes egyensúlyhoz. Észak modernizálódó nemzetei valójában a következő demográfiai kimenetekkel néznek szembe: (i) előregedés, fogyás és kihalás, (ii) a tömeges bevándorlásra, illetve (iii) egy pronatalista fordulatra épülő stacioner állapot.

Az első opció egy hosszú agóniát jelent, amelyet a társadalom még ha akar, akkor sem tud kivitelezni. Az öregeknek eltartókra van szükségük. A második megoldás, vagyis a folyamatos és tömeges bevándorlás szükségképpen a nemzeti, európai vagy nyugati identitás elvesztését jelenti, beleértve az etnikai, kulturális és nyelvi identitás elvesztését is. Ez a folyamat meglepően gyorsan vezet bizalmatlansághoz, megosztottsághoz, erőszakhoz, illetve népességcseréhez. A harmadik lehetőséget pedig a modern emberek és különösen a fiatalok elavult opcióként utasítják vissza. A modernizációban élenjáró egyre inkább multikulturális jellegű nyugati nemzetek azonban lassan elveszítik a választási lehetőségüket. A lassabban modernizálódó és homogén keleti nemzetek még szabadon választhatnak a lehetőségek között. A pronatalista fordulat elmulasztása azonban automatikusan maga után vonja a másik két opció valamelyikét.

Másrészt a többnyire eladósodott északi államok nem szívesen válnak fel egy újabb közpolitikai célt. Harmadrészt a gazdag államok gyakran hiába támogatják óriási összegekkel a gyermekvállalást, ha a modern civilizáció mélyén meghúzódó antinatalista erők változatlanul hatnak. A globalista modernizáció és ideológia által kialakított társadalmi struktúra és értékrend átalakítása nélkül elköltött összegek többnyire csak a romlást lassítják, de javulást nem hoznak. Ezért a modernizálódó északi társadalmak, s különösen Nyugat könnyen jut arra a következtetésre, hogy lehetetlen végrehajtani egy pronatalista fordulatot. A gazdag és kulturálisan nyitott Nyugat ennek a szükségét sem látja a bevándorolni akarók nagy száma miatt. A szegényebb Kelet-Európa és a kulturálisan zártabb Kelet-Ázsia várhatóan jelentősebb erőfeszítéseket tesz egy pronatalista fordulat irányába.

A demográfiai téltől szenvedő nemzetek csak akkor tudnak kilépni az elöregedés és a fogyás negatív spiráljából, ha felismerik, hogy demográfiai vészhelyzetben vannak. Tehát az első és legfontosabb lépés a demográfiai tél problémájának a tudatosítása. Ezzel együtt azt is fel kell ismerni, hogy a modernizációnak egy új modelljére van szükség. A szélsőséges modernizáció egyre mélyebb antinatalizmusa ellenére is nyilvánvaló, hogy közvetlenül nem lehet visszatérni a tradicionális társadalom és értékrend pronatalizmusához.

20.9. MÉRSÉKELT MODERNIZÁCIÓ

A megoldást a *mérsékelt* (tradicionális) *modernizáció* jelenti, amely képes egyesíteni a mikroszintű és makroszintű, az individuális és társadalmi, a modern és tradicionális értékeket, valamint az antinatalista és pronatalista hatásokat. A dialektika terminológiáját használva azt mondhatjuk, hogy a tradicionális modernitás megszüntetve-megőrizve haladja meg a szélsőséges modernitást.

Míg az újkor hajnalán az Egyesült Királyság, napjainkban Izrael példája bizonyítja, hogy nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is lehetséges egy tradicionális jellegű, a produkció és a reprodukció egyensúlyát biztosító modernizáció. Izrael speciális helyzete és magas (3 gyerek/nő) termékenysége miatt nem szolgálhat közvetlen és direkt modellként a Kelet nemzetei számára, viszont megmutatja a szükséges változások irányát: több tradíció és kevesebb modernizáció, több „reprodukció” és kevesebb „produkció”, több pronatalizmus és kevesebb antinatalizmus. Metaforikusan szólva a reprodukció területén a tradicionális modernizációnak nem előre, hanem visszafelé kell haladni. Természetesen nem lehet közvetlenül visszatérni a korábbi évtizedek értékeihez és ideológiáihoz, de a Keletnek meg kell találnia a saját útját, vagyis egy konzervatív fordulat keretében szakítania kell a szélsőséges modernizációval. A kettes termékenységi arányszámot és az állandó létszámot biztosító konzervatív modernizáció nemcsak Kelet, hanem Dél, sőt a bioszféra számára is jobb alternatívát jelent, mint a szélsőséges modernizáció, amely még a Nyugat társadalmán belül is csak egy szűk csoportnak, a globalista alapokon álló politikai és gazdasági elitnek előnyös.

Szakirodalom

- Alon, Amir (2018): Stats show Israel has highest fertility rate in the West. *Ynetnews.com* március 18.
- Aprobuba (2013a): Minden, amit Houellebecq-ről tudni kell. *KönyvesBlog* április 17.
- Aprobuba (2013b): Houellebecq: A gyönyör miatt elveszítjük a józanságunkat. *KönyvesBlog.hu* április 21.
- Balázs Gábor (2018): Vallás és állam a 70 éves Izraelben. *Szombat* szeptember 27.
- Balázs Zsuzsa (2019): Hiába nő a termékenységi ráta, ha vészesen fogynak a szülőképes korú nők Magyarországról. (Interjú Spéder Zsolttal) *Quibit* május 2.
- Baló Gy. – Lipovecz I. (1990): Társadalombiztosítás. In *Tények könyve. Magyar és Nemzetközi Almanach*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Balogh Gábor (1996): *Társadalombiztosítási ismeretek: Bevezetés a társadalombiztosítástanba*. Corvinus Kiadó.
- Banyár József – Németh György (szerk.) (2020): *Nyugdíj és a gyermekvállalás 2.0. Nyugdíjreform elképzelések. Konferencia kötet*. Gondolat Kiadó, Budapest, Társadalombiztosítási Könyvtár.
- Beauvoir, Simone de (1969): *A második nem*. Gondolat, Budapest (ford. Görög Livia, Somló Vera).
- Beauvoir, Simone de (1972): *Az öregség*. Európa, Budapest (ford. Pődör László).
- Bene Éva (2007): *Emancipációs bumeráng*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Bíró Marianna (2019). Orbán húsz éve ugyanazt a szerződést kötné meg a nőkkel. *index.hu*. 2019.02.13.
- Bloom, David – Canning, David – Fink, Günther – Finlay, Jocelyn (2009): Fertility, female labor force participation, and the demographic dividend. *Journal of Economic Growth* 14 (2): 79–101.
- Bódy Zsombor (2016): A Népeségtudományi Kutatóintézet és a népesedéspolitikai a Kádárrendszerben. *Demográfia* 59. évf. 4. szám, 265–300. o. 288. o.

- Bohács Krisztina (2005): A szexuális forradalom. *Új Ecodus* szeptember.
- Bookchin, Murray (2000): Városellenes urbanizáció. In Lányi András: *Természet és Szabadság*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bor Ambrus (1963): Tizenhárom ezrelék. *Kortárs* 5. szám, 721–731.
- Bosnyák Sándor (1999): A halál országa. Az öregek önkéntes halála. *Kharón* 3, 1–2.
- Britannica (2020): Malthus and his successors. *britannia.com*
- Chrisafis, Angélique (2008): I never left anybody. It was him that left me. *The Guardian* Wednesday 7 May 15.10 BST.
- Coale, Ansley J. (1973): The demographic transition reconsidered. In International Population Conference. *International Union for the Scientific Study of Population*, Liege Vol. 1: 53–72.
- Craig, J. (1994): Replacement Level Fertility and Future Population Growth. *Popul Trends* Winter 1994; (78): 20–22
- Csejtei Dezső – Juhász Anikó (2009): *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Att-raktor, Máriabesenyő–Gödöllő.
- Csekő Imre (2020): Ismét emelkedhet a születési ráta. *Magyar Nemzet* március 4.
- Csillag Tamás – Szelényi Iván (2015): Drifting from liberal democracy. Neoconservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections EEJSP* 1(1) 18–48.
- Demény Pál (2016): *Népességgazdaság. A közjó szolgáltatásban*. KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Demográfiai Statisztikák Magyarországon (2018): Várható élettartam. *Public Data*. Google.hu
- Demographic Winter (2008): SRB Documentary LLC, USA, 52 min. angol nyelvű film. Rendezte: Rick Stout. <http://www.karizmatikus.hu/noha/47-a-mi-mozink/958-demografiai-tel-az-emberi-csalad-hanyatlasi.html>.
- Dirk van de Kaa (1987): Europe's second demographic transition. *Popul Bull* 42(1): 1–59.
- Domonkos László (2017): Tízmilliárd és itt a vége. *Napi.hu* 2017. július 16.
- Élő Anita (2017): Londonban szül a magyar – miért vállalnak több gyermeket a kivándorlók? *Heti Válasz* április 9.
- Élő Anita (2018): Elképesztő adat: a 40 év alatti férfiak 70 százalékának nincs gyermeke. *Heti Válasz* május 6.
- Élő Anita (2019): Most van baj: a születésszám után immár a termékenység is csökken. *valaszonline.hu* szeptember 23.
- EMMI (2020a): Nyugdíjellátások. <https://emmiugyfelszolgalat.gov.hu/csalad-ifjusagugy/nyugdijellatasok>.
- EMMI (2020b): Szociális rászorultság esetén járó ellátások.

- EPIC, European Platform for Investing in Children (2018): First results of poland's Family 500+ programme released. European Commission, Employment, Social Affairs & Inclusion. 16/05/2018.
- Espenshade, T. J. – Guzman, J. C. – Westoff, C. F. (2003): The surprising global variation in replacement fertility. *Population Research and Policy Review* 22 (5/6): 575–583: 10.
- Eurostat (2015), Statistics Explained: *Persons Employed Part-Time, Age Group 15–64*, Megtekintve 2018. április 30.
- Eurostat (2017): Population on 1st January by age and sex. Retrieved 14 June 2017.
- Fekete Gyula (1990): *Vitairat a jövőről*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Fekete Gyula (1992): *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról*. Magvető, Budapest.
- Fekete Gyula (1997): *Első számú közügy*. Balaton Akadémiai könyvek, Balatonboglár.
- Fekete Gyula (2005): *A jövő megrablása*. Antológia Kiadó, Lakitelek (Népfőiskolai Füzetek 8.).
- Fekete Gyula (2007): *Európa öngyilkossága*. Tri kolor Könyvkiadó, Budapest.
- Ferenci Tamás (2021): Simítás, spline-regresszió, additív modellek. Jegyzet kézirat.
- Frejka, Tomas (2017): Half the world's population reaching below replacement fertility. *IUSSP.org* December 4, 2017.
- Gál Róbert Iván (2007): *A gyereknevelés költsége és a társadalmi kompenzáció*. Társi Társadalomkutatási Intézet Zrt. Budapest.
- Ghosh, Palash (2012): Turkey: High Kurdish Birth Rate Raises Questions About Future. *International Business Times* 2012. május 16.
- Godet, Michel – Evelyne Sullerot (2005): *La famille, une affaire publique*. Conseil d'analyse économique.
- Goldin, Claudia (1993): Gender Gap. *The Concise Encyclopedia of Economics Library of Economics and Liberty*.
- Goodhart, David (2017): *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*. C. Hurst & Co.
- Grant, Jonathan et al. (2005): Population implosion? Low Fertility and Policy Respon sen in the European Union. *RAND Europe*.
- Gyémánt Richárd – Katona Tamás (2014): *Demográfia*. Digitális Tankönyvtár. Pólay Elemér Alapítvány.
- Haines, Michael (2008): Fertility and Mortality in the United States. In Robert Whaples (ed.): *EH.Net Encyclopedia*.
- Hankiss Elemér (2016): *Proletár reneszánsz – Tanulmányok az emberi civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon Kiadó, Budapest.

- Hantrais, L. (1997): Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. *European Journal of Population* 13(4), 339–379.
- Hegyi Erika (2019): Nők ma: kettős teher alatt. *Boon* március 8.
- Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes (1988): Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése. Budapest, 1988. június 2. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Kutatási jelentései*. 37. szám. 182. o.
- Hochschild, Arlie Russell – Machung, Anne (1989): *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. Viking Penguin, New York.
- Horváth Szilvia (2017): Demokrácia: Lehetőségek és korlátok. *Politikatudományi Szemle* XXVI/2. 91–108. o.
- Houellebecq, Michel (2001): *Elemi részecskék*. Magvető, Budapest (ford. Tótfalusi Ágnes).
- Houellebecq, Michel (2015): *Behódolás*. Magvető, Budapest (ford. Tótfalusi Ágnes).
- Houellebecq, Michel (2016): *A harcmező kiterjesztése*. Magvető, Budapest (ford. Tótfalusi Ágnes).
- Houellebecq, Michel (2017): *A csúcson*. Magvető, Budapest.
- Houellebecq, Michel (2019): *Szerotonin*. Magvető, Budapest.
- Hume, David (2006): *Értekezés az emberi természetről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Igazné Prónai Borbála (2006): *A Kötelező társadalombiztosítás kialakulása, fejlődése Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Index (2017): Jó, de drága: elbukott a 6 órás munkanap. *index.hu* 2017. január 5.
- Jonas, Hans (2000): Az emberi cselekvés megváltozott természete. In Lányi András (szerk.): *Természet és Szabadság*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2018): Gyermekvállalás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2018): *Demográfiai portré 2018*. KSH NKI, Budapest: 47–64.
- Kapitány Balázs (szerk.) (2015): *Demográfiai Fogalomtár*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2017): Hitek és tévhitek a népességszökkenés megállításáról In Jakab László – Urbán László (szerk.): *Hegymenet – Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiersz, Andy – Madison Hoff (2020): The 20 fastest-shrinking countries in the world. *businessinsider.com* Jul. 16, 2020.

- Krúdy Tamás (2018): Erkölcsi kérdés avagy civilizációk felemelkedése és bukása. In Balásházy I. – Major Gy. – Farkas P. (szerk.): *Boldogabb családekért és ifjúságért*. L'Harmattan, Budapest.
- KSH (1970): Módszertani dokumentáció/fogalmak. Tisztított reprodukciós együttható.
- KSH (2009): *Statisztikai tükrök*. III. évfolyam 159. szám.
- KSH (2012): A gyermekvállalás társadalmi-gazdasági hátterének területi jellemzői.
- KSH (2020a): 1.1 Néesség, Népmozgalom. (1900–) STADAT 2/3 táblázat.
- KSH (2020c): Interaktív korfa. Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint.
- KSH, NKI (2020b): Népeségtudományi Kutatóintézet, Tudástár és Fogalomtár: Első demográfiai átmenet, Reprodukciós Együttható.
- KSH (2021): Gyorstájékoztató, Népmozgalom, 2020. december.
- Kuby, Gabriele (2008): *A nemek forradalma. A gender fogalma. A nevelés átalakítása*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Lesthaeghe, Ron – Dirk van de Kaa (1986): Twee demografische transitities? [Second Demographic Transition]. Bevolking: groei en krimp [Population: growth and shrinkage]. Deventer: Van Loghum Slaterus. pp. 9–24.
- Livi Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- London, Jack (1975): *Messze földön. Válogatott elbeszélések*. Európa, Budapest.
- Macrorends (2021): Nigeria Population 1950–2021. <https://www.macrotrends.net/countries/NGA/nigeria/population>
- Major Gyöngyi (2017): *Női vonal*. Interdiszciplináris konferencia felhívás. Kézirat, Budapest.
- Malthus, T. Robert (1902): *Tanulmány a népesedés törvényéről. Nemzetgazdasági Írók Társ.* Polittzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- Malthus, Thomas (1940): *A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest (ford. Neubauer Gyula).
- Maor, Dafna (2018): With Fertility Rising, Israel Is Spared a Demographic Time Bomb. Our fertility rate is much higher than elsewhere in the developed world, and it's rising. *Haaretz* May 29.
- Martens, Michael (2010): Bevölkerungsentwicklung: Schafft auch die Türkei sich ab? *Frankfurter Allgemeine Zeitung* október 20.
- Meadows, D. – Randers, J. – Meadows, D. (2005): *A növekedés határai – harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Merli, M. Goovanna – Morgan, S. Philip (2011): Below replacement fertility preferences in Shanghai. *Population* 66(3–4): 519–542.

- Munka És Család – A nők munkaerő-piaci helyzetének javítása és Nő-Köz-Pont létrehozása Pécssett projekt (2017).
- Mustynska, Magdalena (2004): Family Models in Europe in the Context of Women's Status. HDRI. *Working Papers on Population, Family and Welfare*. No. 6 Budapest.
- Myrskylä, Mikko – Kohler, Hans-Peter – Billari, Francesco C. (2009): Advances in development reverse fertility. *Nature* Volume 460, Issues 7256, pp. 741–743, August.
- Nasbitt, John (1982): *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books.
- Niemelä, J. (1999): Is there a need for a theory of urban ecology? *Urban Ecosystems* 3: 57–65
- O'Neill, Aron (2021): Fertility rate in each continent and worldwide, from 1950 to 2020. *Statista*. 2021. Február 17.
- OECD (2021): Fertility rates (indicator). doi: 10.1787/8272fb01-en (Accessed on 18 March 2021)
- Office for National Statistics (2020): National Records of Scotland, Northern Ireland Statistics and Research Agency.
- Orbán Viktor (2019) beszéde a III. Budapesti Demográfiai Fórumon. 2019. szeptember 5.
- Origo (2002): Az al-Kaidát gyanítják a bali robbantás mögött. *Origo.hu* 2002. október 14.
- OurworldInGraphs (2019): Top lowest fertility rate countries (1960–2100). Youtube november 9. <https://www.youtube.com/watch?v=RwZ9YbmVfyY>
- Parfit, Derek (1998): Körültekintés, erkölcsiség és a fogolydilemma. In Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Pillar, Paul R. (2018): Israel Is Not a Liberal Democracy. *The National Interest*. August 12.
- Plataforma SINC (2013): A model predicts that the world's populations will stop growing in 2050. *ScienceDaily*, 4 April.
- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Polanyi, Karoly (1944): *The Great Transformation*. New York. Farrar & Rinehart.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest.

- Portfólió (2019): Napirenden a radikális magyar nyugdíjjavaslat. *Portfolio.hu* 2019. március 2.
- PRB, Population Reference Bureau (2020, 2018, 2017, 2016, 2015, 2014): *World Population Data Sheet*.
- Quinn, Daniel (2000): *Izmael*. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- R. Papp Ágnes (2008): Tervezett gyermek. *Demokrata* január 11.
- Rousseau, Jean-Jacques (1997): *A társadalmi szerződésről*. Budapest, PannonKlett.
- Roussel, L. (1992). La famille en Europe occidentale: divergences et convergences, (The family in Western Europe: differences and similarities). *Population* 47(1), 133–152, Paris.
- Sailer, Steve (2015): The World's Most Important Graph. The Unz Review. An Alternative Media Selection. April 23.
- Sas Eszter (2018a): Járjon-e szex anynyi jogon? Az incel mozgalomról szakértői szemmel. *Mindsetpszichológia.hu* június 30.
- Sas Eszter (2018b): Pszichológus szemmel – hogyan válhat egy érzékeny fiatalból kegyetlen tömeggyilkos? *Mindsetpszichológia.hu* 2018. május 27.
- Sauvy, A. (1990): „Le faux problème” de la population mondiale. *Population*, vol. 4, no. 3, pp. 447–462. English translation: „Alfred Sauvy on the World Population Problem: A View in 1949”, *Population and Development Review*, vol. 16, no. 4, pp. 759–774.
- Singh, Anita (2014): Household chores men don't brother to do. *The Telegraph*. Women's life. 6:00AM BST 06 Oct 2014.
- Smootha, Sammy (1997): Ethnic Democracy: Israel as an Arche type. *Israel Studies*, Vol. 2, N. 2, pp. 199–241.
- Sobotka, Tomas (2011): Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research*. Vol. 36. No. 2 (136) pp. 246–296.
- Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai* 1–2.; Európa Kiadó, 2. kötet.
- Statista (2021): Birth rate in Shanghai municipality, China from 2011 to 2019 (per 1000 inhabitants). *Society, Demographics*.
- TED (2009): The Economics Daly: Labor force participation rate of mothers, 1975–2007. January 8, <https://www.bls.gov/opub/ted/2009/jan/wk1/art04.htm>
- The World Bank (2019): Total fertility rate, France-data. [worldbank.org](http://data.worldbank.org)
- The World Bank (2019): Population growth (annual %). data.worldbank.org
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tóth I. János (2017b): A demográfiai Fórumtól a Családok Világtalálkozójáig. *Válóság* 60. (11) 50–53. o.
- UN (2015): United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2015): Figure 8: Population by Total Fertility, *the 2010 Revision*
- UN (2019): World Population Prospects. Russian Federation.
- UNdata (2021): Rate of natural Increase. *data.un.org*
- UNPD (2008): Marital Status. UNPD WMD.
- Unwin, J. D. (1933): *Sexual Regulations and Human Behaviour*. Williams & Norgate Ltd, London.
- Unwin, J. D. (1934): *Sex and Culture*. Oxford University Press.
- VID (2018): Vienna Institute of Demography and International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA): *European Demographic Datasheet 2018*. Bécs.
- Wikipedia: – A tízparancsolat, – Demographic transition, – Demographics of Denmark, England, Finland, France, Germany, Iceland, Japan, Norway, Shanghai, Sweden, United Kingdom, the United States, – Első Orbán-kormány – Emergencia, – Income and fertility, – ONCSA – Pension (Wiktionary), – Simone de Beauvoir, – Társadalombiztosítás, – Turkey.
- World Data Atlas (2020): Israel/fertility rate <https://knoema.com/atlas/Israel/Fertility-rate>
- World Population Prospects (2017): The 2017 Revision. United Nations. Department of Economic and Social Affairs.
- World Population 1950-2021 (2021): *macrotrends.net*
- Wrigley and Schofield (1981) „The Population History of England: A Reconstruction”; Brian Mitchell – International Historical Statistics (2010); UK ONS (2016)
- Wucker, Michele (2016): *A szürke rinocérosz*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Yvonne, Daniel et al. (2019): Newborn Screening for Sickle Cell Disease in Europe. *International Journal of Neonatal Screening*. 2019, 5 (1).

Ábrák listája

1. ábra. Népeségcsökkenés országoként. (2.2. fejezet, 42. o.)
2. ábra. A születéskor várható élettartam az Egyesült Királyságban 1543 és 2020 között. (3.1, 49. o.)
3. ábra. Termékenység változása 1552 és 2020 között az Egyesült Királyságban. (3.2, 50. o.)
4. ábra. A brit és a francia termékenységi arányszám 1800 és 2020 között. (3.2, 55. o.)
5. ábra. Alacsony termékenységi arányszám és népeségcsökkenés. (3.2, 58. o.)
6. ábra. Az első demográfiai átmenet tipikus értelmezése. (4.2, 61. o.)
7. ábra. Anglia és Wales demográfiai átmenete. (4.4, 66. o.)
8. ábra. A migráció növekvő szerepe az Egyesült Királyság népesedésében 1992–2018. (4.4, 67. o.)
9. ábra. Japán demográfiai átmenete. (5.1, 70. o.)
10. ábra. Izrael, Szaúd-Arábia és Dél-Korea termékenysége 1970-től. (5.2, 72. o.)
11. ábra. „Kontinensek” termékenysége 1950 és 2020 között. (6.2, 90. o.)
12. ábra. Az OECD-országok termékenységi rátája. (7.3, 93. o.)
13. ábra. Zárt Európa népesedése. (7.4, 102. o.)
14. ábra. A Kárpát-medencével érintkező országok demográfiai mutatói. (8.2, 107. o.)
15. ábra. Népeség, élettartam és halálozás Magyarországon. (9.1, 112. o.)
16. ábra. Élveszületés és termékenységi arányszám. (9.2, 114. o.)
17. ábra. A magyar demográfiai átmenet szakaszai (1900–2020). (9.3, 116. o.)
18. ábra. „Rövid” természetes egyenlőség. (9.3, 117. o.)
19. ábra. A magyar demográfiai átmenet öt szakaszának az áttekintése. (9.3, 118. o.)
20. ábra. Magyarország népesedési kilátásai 2100-ig. (9.5, 121. o.)

21. ábra. Magyar termékenységi értékek és változása 1900–2020 között. (10.1, 127. o.)
22. ábra. Termékenységi értékek és a deriváltak. (10.1, 128. o.)
23. ábra. Magyarország korfája. (10.2, 131. o.)
24. ábra. Az első baby boom Magyarországon 1947–1956. (10.2, 132. o.)
25. ábra. A második baby boom (1974–1977) (10.2, 133. o.)
26. ábra. Politika és a termékenység Magyarországon 1920 és 2020 között. (10.5, 137. o.)
27. ábra. Fogamzásgátlás és a termékenység a világban. (11.3, 150. o.)
28. ábra. Az amerikai fehér nők foglalkoztatottsága és termékenysége és 1890-től. (15.3, 182. o.)
29. ábra. Termékenységi ráta az angolszász országokban. (15.3, 185. o.)
30. ábra. Termékenységi ráta a skandináv országokban. (15.4, 187. o.)
31. ábra. Az őshonos skandinávok kalkulált termékenysége. (15.4, 189. o.)
32. ábra. Termékenységi ráta az európai posztkommunista országokban. (15.5, 190. o.)
33. ábra. Termékenységi ráta a dél-európai országokban. (15.6, 192. o.)
34. ábra. A francia nők családi állapota 1970 és 2006 között. (16.8, 207. o.)
35. ábra. A termékenységi ráta és a jólét közötti összefüggés. (17.1, 210. o.)